مجموعه

۱- جُنگ عبرت نائینی

۲- [redacted] عروض سیفی

۳- دیوان میرزا سعدالدین راقم مشهدی وزیر ممالک خراسان در زمان شاه سلیمان صفوی

هر سه کتاب بخط مرحوم عبرت نائینی شاعر است درگذشته دیماه ۱۳۲۱

شمارهٔ ثبت ۲۶۸۸۲

شمارهٔ قفسه ۲۴۸۰

بسم الله الرحمن الرحيم

قال النبي صلى الله عليه وآله لو انكم توكلتم على الله حق توكله لرزقكم كما ۲
يرزق الطير تغدو خماصا وتروح بطانا قيل هر كه از كسى لفظى شنود و
مراد ان لفظ نداند ازان بر هيز بايد كه حمل كند اكر چه حق باشد قال بعض العرفاء
علوم الصوفية علوم الاحوال والاحوال مواريث الاعمال ولا يرث الاحوال
الا من صحح الاعمال عن عبد الواحد بن زياد قال سالت الحسن عن علم الباطن فقال
سالت حذيفة بن اليمانى عن علم الباطن فقال سالت رسول الله صلى الله عليه
وآله عن علم الباطن فقال سالت جبرئيل عن علم الباطن فقال سالت الله
عن علم الباطن فقال هو سر من سرى اجعله فى قلب عبدى لا يقف عليه
احد من خلقى قال بعض الصوفية اعمال ما شريعت است واحوال صوفيه
سر وقال ما كسى را ميدانيم كه ظاهر با ادب باشد واحوال باطن درست باشد
فى قليل بعلم خير من كثير بغير علم وقيل تدارس فى الفقه ساعة خير من
عبادة سنة وقيل لفقيه واحد اشد على الشيطان من الف عابد قال النبي
فى تاويل هذه الاية اولم يروا انا ناتى الارض ننقصها من اطرافها نقصان
الارض من اطرافها موت العلماء وقال صلعم ان الله لا يقبض العلم انتزاعا
ينتزعه من الناس ولكن يقبض العلم بقبض العلماء فاذا لم يبق عالم اتخذ الناس
رؤساء جهالا فسئلوا فافتوا بغير علم فضلوا واضلوا قيل بان مقدار كر باطن را
تحرك نشد هم بران مقدار ظاهر را تحرك آيد كه باطن چون مملكت وظاهر چون

حشم وحشم پادشاه جابر جابر است وحشم پادشاه عادل عادل نعم ما قيل العلم ٣
بين جهدين جهد الطلب قبل حصوله وجهد الاستعمال بعد حصوله قال
بعض العرفاء اول ما يلزم العبد الاجتهاد فى طلب العلم واحكامه على قدر
ما امكنه ويسعه طبعه ويقوى عليه فهمه بعد احكام علم التوحيد و
المعرفة ولبعضهم هذه الكلمات شيطان را بتكر خدا از خويشتن جدا توان
كرد ونفس را بهيچ حال از خويشتن دور نتوان كرد با شيطان توان صحبت نكرد
ولى با نفس نتوان صحبت نكرد واز خلاف كردن وى نيز چاره نيست وصحبت كردن
با خلاف صعب است از خلاف كردن بى صحبت
مبارزت بر دشمن سست با نفس نيست مبارزت اند شمن خويشتن آنكاه داشتن
است هر كه نفس را برياضات ومجاهدات مطيع خود كرد از شر شيطان
ايمن ماند وهر كه از شر شيطان ايمن ماند بدنيا رغبت نكند وقال بعضهم
اذا استقامت النفس على الواجب وصلحت طباعها وتادبت بآداب الله تعالى
من زم جوارحها وحفظ اطرافها وجمع حواسها سهل عليه اصلاح اخلاقها وتطهير ۲
الظاهر منها والفراغ مما لها وعزوفها عن الدنيا واعراضها عنها فعند ذلك
يمكن للعبد مراقبة الخواطر وتطهير السرائر وقال المشاهدة استهلاك المستهلك
لا خبر له عما صار مستهلكا فيه وقال من كان له واحد امن من الغلط ومن
تمسك بالواحد لم يقع فى الخطاء وقال هر كه مصحوب با اجناس مختلف است
هميشه هم او مبلكنده است ازين بآن واز آن باين سيا ميرود واسهو وغلط

بسیار باشند و هر که را صحبت با ایشان عین است یا با ایشان جنس بر او سهو و غلط کرده

و قال اعلم ان مشاهدات القلوب و مکاشفات الاسرار لا یمکن العبارة عنها
علی التحقیق بل یعلم بالمنازلات والمواجید ولا یعرفها الا من نازل
تلک الاحوال وحل تلک المقامات روی سعید بن المسیب عن ابو هریرة
قال قال رسول الله صلعم ان من العلم کهیئة المکنون لا یعلمه الا اهل
المعرفة بالله فاذا نطقوا به لم ینکره الا اهل الغرة بالله تعالی بزرگی گوید
کار عام با کار خاص بر بضاد است عام را باطن شیع ظاهر است و خاص را ظاهر
شیع باطن است عام را ظاهر اسیر است و باطن اسیر و سر ایشان بنفس نگرانست و خاص را
باطن اسیر است و ظاهر اسیر و نفس ایشان بستر نگرانست قال بعض الصوفیه

علم التصوف علم لا نفاد له ... علم سنی سماوی ربوبی
فیه الفوائد للارباب یعرفها ... اهل الجزالة والصنع الخصوصی

پیغمبر ما علیه و علی آله السلام فرمود حق پدر و مادر بر فرزند آنست که ایشانرا
دشنام ندهد گفتند یا رسول الله فرزند پدر و مادر خود را دشنام چگونه
دهد فرمود آنکه پدر و مادر کسی مر او دشنام دهد تا آنکس پدر و مادر
او را دشنام دهد آنگاه پدر و مادر خود را دشنام داده باشد قال بعض
المتکلمین لابی العباس بن عطا ما بالکم ایها المتصوفة اشتققتم الفاظا اغربتم
بها علی السامعین وخرجتم عن اللسان المعتاد هل هذا الا طلب للتمویه
او ستر لعوار المذهب فقال ابو العباس ما فعلنا ذلک الا لغیرتنا

علیه لعزته علینا کیلا یشربه غیر طایفتنا ثم اندفع یقول

احسن ما اظهره الله لنا ونظهره ... باذی حق القلوب نشعره
یخبر عنی وعنه اخبره ... اکسوه من رونقه ما یستره
فلا یطیق اللفظ بل لا یعشره ... تحسبوا فی عیره فیخبره
فیظهر الجهل ویبدو دمره ... ویندرس العلم ویعفوا اثره

وانشد له ایضا

اذا اهل العبارة سائلونا ... اجبناهم باعلام الاشارة
نشیر بها فنجعلها غموضا ... تقصر عنه ترجمة العبارة
ونشهدها وتشهدنا سرورا ... له فی کل جارحة اثاره
تری الاقوال فی الاحوال اسری ... کاسر العارفین ذوی الخسارة

قال ابا الحسن محمد بن احمد الفارسی رحمه الله ارکان التصوف عشرة
اولها تجرید التوحید ثم فهم السماع ثم حسن العشرة ثم ایثار
الایثار ثم ترک الاختیار ثم سرعة الوجد ثم الکشف عن
الخواطر ثم کثرة الاسفار ثم ترک الاکتساب ثم تحریم الادخار
قال بعض الشیوخ الخاطر علی اربعة اوجه خاطر من الله تبارک وتعالی
وخاطر من الملک وخاطر من النفس وخاطر من العدو فالذی من الله تعالی
تنبیه والذی من الملک حث علی الطاعة والذی من النفس مطالبة
الشهوة والذی من العدو تزیین المعصیة فبنور التوحید یقبل

٦ من الله تعالى وبنور المعرفة يقبل من الملك وبنور الايمان ينهى النفس
وبنور الاسلام يرد على العدو وقال الخلاق يطلع بعضهم على بعض في
الظاهر فاما اسرار الحق لا يطلع عليها الا الحق و لبعضهم مشاهدة
سر ديده تنها همچون معاينات عين است در رؤيت ودر دار بقا معاينات
مخالفت همچنين ديده تنها مشاهدات مخالفت واين موافق است باعتقاد
اهل سنت وجماعت است كه كويند خدا را در قيامت توان ديدن بي شك كويد
وعده ديدار هر كسي بقيامت   ليلة الاسرى شب وصال محمد
وفي الخبر اصل كل طاعة مخالفة النفس واصل كل معصية موافقة
النفس قال النبي صلعم من مقت نفسه في ذات الله تعالى آمنه الله
من عذاب يوم القيامة نزل جبرئيل على النبي وقال اتيتك بمكارم
الاخلاق قال وما مكارم الاخلاق قال صل من قطعك واعط من
حرمك واعف عمن ظلمك قال النبي عليه وعلى آله السلام اذا حضر العشاء
والعشاء فابدءوا بالعشاء قبل العشاء قال بعض العرفاء الغفلة غيبة
والغيبة حجبة والحجبة قطيعة والقطيعة مصيبة قال النبي
بعثت داعيا وليس الي من الهداية شيء وبعث ابليس مزينا و
ليس اليه من الاضلال شيء روى اصحاب حسن بصري را كفتند يا شيخ
دلهاى ما خفته است وسخن تو در دلهاى ما اثر نمى كند كفت كاش كه خفته
بودى كه خفته را چون بجنبانى بيدار شود دلهاى شما مرده است هر چند بجنبانى

قال جنيد رحمه الله التصوف حفظ الاوقات وهو ان لا يطالع العبد ٧
غير حده ولا يوافق غير ربه ولا يقارن غير وقته وقال ابن عطا التصوف
الاسترسال مع الحق وقال ابو يعقوب السوسي التصوف هو الذي
لا يعجبه سلب ولا يتبعه طلب قال بعضهم من حفظ نفسه غلبه ذرة
ومن حفظه الحق لا يغلبه الكونين قال الله تعالى والله غالب على امره
وقال سبحانه وان جندنا لهم الغالبون واذا كان جند الحق غالبا
فالحق بنفسه اولى ان يكون غالبا قيل للجنيد ما التصوف قال
لحوق السر بالحق جل جلاله ولا ينال ذلك الا بفناء النفس
عن الاسباب بقوة الروح والقيام مع الحق جل ثناؤه قال
النبي صلى الله عليه وآله المستغفر بلسانه والمصر بذنبه كالمستهزئ
بربه اشارة مردم را بطعام حاجت نيست لكن طعام را بمردم حاجت
زيرا كه طعام را از بهر مردم آفريدند نه مردم را از بهر طعام بدانكه
توبه را درجات است بحسب مقامات تائب ١ رجوع از ذنوب وسيئات ٢
٢ رجوع از زلات وغفلات ٣ رجوع از ديدن حسنات وطاعات ٤ رجوع
از سكون آوردن با چيزى از مكونات ٥ آرام كرفتن با عالم الستر لطف
تنبيه الاستغناء بغير الحق ذل وعجز والافتقار والاعتماد على غير
الحق شرك ووهن وهلاك بيان كه زهد ترك حلال موجود است
نه ترك حرام وشبهه از بهر آنكه ترك حرام وشبهه بر بنده فريضه است

وچیزی که ترک آن فریضه باشد بنده بزرگان زاهد نکرده

لکاتب الحروف عفی عنه

چون نور که از مهر جدا هست و جدا نیست　　عالم همه آیات خدا هست و خدا نیست

ما پرتو حقیم و نه اوییم و هموییم　　چون نور که از مهر جدا هست و جدا نیست

در آینه بیند اگر صورت خود را　　آن صورت آیینه شاه هست و شاه نیست

هر جا نگری جلوه گه شاهد غیبی است　　او را نتوان گفت کجا هست و کجا نیست

میرزا محمد رضای قشه

دی بیخبری از تو صد مرحله من پیشم　　تو بیخبر از غیری من بیخبر از خویشم

مجذوب تبریزی

خانقاهی که بجز خرج ندهد دخلش　　صرف وقف در آنست که میخانه شود

دهقان سامانی

بجام می بشکن کلاه که میزند　　ز شیشه جوهر جان در پیاله میریزد

فدای غمزه آن طفل هفت ساله شوم　　که خون مردم هفتاد ساله میریزد

ز می پیاله نخواهم رساله تقلید　　که آبروی مرا این رساله میریزد

نگر به باغ مگر گرد باد دیده رخش　　که خاک بر سر نسرین و لاله میریزد

بنفشه فلک از خط سبز و زلف سیاه　　نگر که ماه رخش طرح هاله میریزد

مده بمیکده ام می حواله کان بت مست　　می از حوالی لب بی حواله میریزد

ببین محبت مجنون که او ز لخت جگر　　بخدمت سگ لیلی نواله میریزد

ابی القسم سمنوی

تَجَرَّعْتُ مِنْ حالَيْهِ نُعْمى و بُؤْسى　　زَمانٌ اِذا مَضى عَزَّ البَرا لِغَنا

فَكَمْ غَمْرَةٍ قَدْ جَرَّعَتْني كُؤُوسَها　　فَجَرَّعْتُها مِنْ حَرِّ صَبْري كُؤُوسا

تَدَرَّعْتُ صَبْري وَالمِحَنُ صُرُوفُهُ　　فَقُلْتُ لِنَفْسي الصَّبْرَ اَوْ فَاهْلِكي اَسى

خُطُوبٌ لَوْ اَنَّ الشُّمَّ نالَهُمْ خَطْبُها　　لَساخَتْ وَلَمْ يُبْدِ لِطالَما الكَفُّ لَمْسا

قال ذو النون دَخَلْتُ عَلى مَريضٍ اَعُودُهُ فَبَيْنَما كانَ يُكَلِّمُني قُلْتُ لَهُ لَيْسَ بِصادِقٍ في حُبِّهِ مَنْ لَمْ يَصْبِرْ عَلى ضَرْبِهِ فَقالَ لَيْسَ بِصادِقٍ في حُبِّهِ مَنْ لَمْ يَتَلَذَّذْ بِضَرْبِهِ

جاوید همدانی

زاهد و یاد عمل ما و خم باده بدوش　　تا ببینیم بمحشر که سبکبار ترست

نیر

ترا گر دست قدرت سروری داد　　مرا هم دست قدرت بینوا کرد

افق همدانی

عشق ما را سر کوچه و بازار کشید　　دیدی آخر بکجا عاقبت کار کشید

همچو منصور زدم نعره انا الحق گفتم　　آخر الامر جدا هم بسر دار کشید

پروین همدانی

خوبان دو زلف بر رخ چون گل نهاده اند　　بر طرف باغ گل دو فرا و نهاده اند

ریحان طراز شعله جوا لکرده اند　　سنبل فراز منظره گل نهاده اند

كلمة ایزد تعالی مراد دشمنان در کنار نهد تا با مراد بسیار احمد او را
فراموش کنند و همه مراد دوستان باز ستاند تا لاجرم با او بنیاز باشند

كلمة بنزدیک عام غنا داشتن ملک و مال است و فقر نداشتن ملک
و مال و بنزد اهل حقیقت غنا نداشتن ملک و مال است و فقر داشتن ملک و مال

كلمة بی نیازی صفت ذات خداوند است و نیازمندی صفت
ذات بنده چون خدا را بی نیازی صفت ذاتست بی ملک و مال نیاز
مند نگردد و چون بنده را نیازمندی صفت ذاتست با مال و ملک
بی نیاز نگردد تا ذات برجای باشد حکم ذات برجای باشد

كلمة با دشمنی که از توحید انشود وحید انباشد جنگ کردن و او را هلاک
کردن دشوار باشد زیرا دشمنی که از توحید باشد از وی فراغت توانی
یافتن و دشمنی که از توحید انباشد از وی فراغت نتوانی یافتن

كلمة کسی که از خدا بترسد هر چیز که مردم از آن بترسند آن چیز از وی بترسد

قال بعض العرفاء في المحبة

احبك حبين حب الهوى وحبا لانك اهل لذاكا
فاما الذي هو حب الهوى فشغلي بذكرك عمن سواكا
واما الذي انت اهل له فلست ارى الكون حتى اراكا
فما الحمد في ذا ولا ذاك لي ولكن لك الحمد في ذا وذاكا

ويقبح من سواك الفعل عندي وتفعله فيحسن منك ذاكا ۱۱

ولبعضهم ايضا في المحبة

اضمني الحب الا عن تساوره فمن رأى حب حب يورث السقما
وكف طرفي الا عن رعايته والحب يعمي وفيه الفضل ان كتما

ولبعضهم في التفريد

تفرد بالله الفريد فريد فظل وحيدا والمشوق وحيد
وذاك لان المفردين رأيتهم على طبقات والدنو تعبيد
فمن مفرد يسمو بهمته قلبه عن الملك جمعا فهو عنه تجريد
وآخر من سما في السمو توحدا وكل وحيد بالبلاء فريد
وآخر يسمو في العلو تفردا عن النفس وحدا فهي منه بعيد

ولبعضهم في الوجد

الوجد يطرب من في الوجد راحته والوجد عند حضور الحق مفقود
قد كان يطربني وجدي فاشغلني عن رؤية الوجد ما في الوجد موجود

ولبعضهم في المحبة المحبة على وجهين محبة الافراد وهو الخاص والعام
ومحبة الوحيد من طريق الاصابة فلا تكون فيه رؤية النفس والخلق
ولا رؤية الاسباب والاحوال بل تكون مستغرقا في رؤية ما لله وما منه

قال الشاعر

عيناي عينان لم تكتبهما قلم وفي كل عين من العينين عينان

١٢ نونانِ نونانِ لم يبسطهما رقمٌ   وفي كلِّ نونٍ من النونين نونانِ

دو معنی اشاره است بابداع واختراع وهر یك بر دو قسمست ابداع منقسمست
بابداع ملائکهٔ مهیمین که مستغرق بحر احدیت واز ماسوی الله ذاهل
وغافلند وابداع ملائکهٔ ارباب انواع که مربی اجسام جسمانیه اند واختراع
منقسمست بخلق اجرام علویه از مادهٔ آنها وخلق اجسام عنصریه از مادهٔ
آنها ودو نون اشاره است بدو معنی لوح محفوظ ولوح محو واثبات وبعبارهٔ
اخری لوح قضا ولوح قدر واول عبارتست از علم اجمالی باشیا یعنی علم کلی
ودوم عبارتست از علم تفصیلی باشیا یعنی علم بجزئیات وهر یك بر دو قسمت
باعتبار تعلق بعالم مجردات وعالم مادیات

قال ابن فارض

ذَرِ المنتهى في لم أزل بي واجدًا   جلالُ شهودي عن كمالِ سجيّتي
وفي حيثُ لا في لم أزل في تشهّدي   جمالُ وجودي لا بناظرِ مقلتي

لسان الدين ابن الخطيب الاندلسي

لو يكونُ الحبُّ وصلًا كلُّه   لم تكن غايتُه الّا المَلَل
أو يكونُ الحبُّ هجرًا كلُّه   لم تكن غايتُه الّا الأجل
إنّما الوصلُ كمثلِ الماءِ لا   يُستطابُ الماءُ الّا بالغَلَل

لجام داست

يقولُ أبو سعيدٍ إذ رآني   عفيفًا منذُ عامٍ ما شربتُ

على يدِ أيِّ شيخٍ تبتَ قل لي   فقلتُ على يدِ الإفلاسِ تُبتُ ١٣

قيل كان لاعرابي بعير فضلّ فحلف ان وجده يبيعه بدرهم واحد فلما
وجده لم يرض قلبه ان يبيعه بدرهم فعمد الى سنّور فعلّقه في عنقه واخذ
ينادي الجمل بدرهم والسنّور بخمسمائة درهم ولا ابيعهما الّا معًا فمرّ
باعرابي فقال ما ارخص الجمل لولا القلادة في عنقه نظر حكيم لرجل
حسن الصورة سيّئ الخلق فقال امّا البيت فحسن واما ساكنه فردي
قيل لواحد من الحكماء هل تزوّجت فقال لو قدرت لطلّقت نفسي
تناظر رجلان عند المأمون فرفع احدهما صوته فقال المأمون يا هذا
انّما الصواب في الاسدّ لا في الاشدّ اراد بعض العبادان يطلق
امرأته فقيل وما عليها فقال وهل يتكلّم احد عيب امرأته فلما
طلّقها وتزوّجت قيل له قل الآن فقال ما لي وامرأة غيري ما لي ولها
قيل لبهلول انعدّ مجانين بلدك فقال هذا شيء يطول ولكن اعدّ
عقلاءه قال بعض الزهاد لولا الليل ما احببت البقاء في الدنيا
روي عن بعض الثقات قال كنت مرافقا للشيخ ابي الوفا مهدي بن احمد
العالم المعروف بالبغدادي يوما من الايام مع تلامذته واصحابه في
بعض الشوارع باصفهان فاستقبلنا جماعة من المخانيث والمغنّيين
الاصفهانية فلمّا ان تقاربنا ضرط احد المخانيث ضرطة فقال الا تخزون
ساءت سقطة المتعلم ترهذا ابو الوفا العالم فقال لهم كفّوا لما ترغبون ولا تهتكوا كلامنا

یکی از دوستان برای من بنده کاتب احرف نقل کرد که شبی از شبهای
زمستان که هوا بسیار سرد بود من با سید محمد رشتی معروف بسید
محمد خلا در کوچه می گذشتیم و سرما بشدت ما را صدمه میزد سید
گفت خوبست در قهوه خانه برویم ساعتی بیاسائیم گفتم قهوه خانه
جای اراذل ناس است و من و تو با عمامه ورداء آنجا برویم مورد سخریه
واستهزاء خواهیم شد سید گفت هیچ شده است که با اصطبلی
بروی که خران بسیار در آن باشند و یکی از آن خران ایراد گیرد
گفتم مقصود چیست گفت اگر چنین کاری اتفاق افتاد آیا آن
خرها می فهمند تو کئی و چه می کنی با آن خری که او ایراد گرفته
هیچ می ماند با او چه می کنی گفتم نه گفت در این قهوه خانه نیز
چند هستند از همه چیز بیخبر اگر ما برویم هیچ التفاتی نخواهند کرد
آخوند ملا غلامحسین مسجد حوضی (مسجد حوض محلی است در طهران)
از فحول فقهای زمان و در مزاح نظیر آقا جمال خوانساری بود صدر
الافاضل در فقه شاگرد او بود برای من بنده نگارنده این اوراق
نقل می کرد که مسئلهٔ استبراء را درس میداد می گفت انگشت سبابه را
بگذارید در بیخ خانهٔ معشوق و سه مرتبه بکشید تا نزدیک سر
منزل عاشق و سه مرتبه از پای تا سر عاشق آنگاه سه بار
عاشق را حرکت بدهید تا از خواب بیدار شود و مواظب معشوق

باشد وقتی حاج محمد کاظم ملک التجار بمنزل او میرفت هنگام
ورود او دو نفر نزاع می کردند و در کوی هیاهو بود آخوند از
حاجی پرسید سر گذر چه خبر است گفت میان بول و غائط نزاع
روی داده آخوند گفت فَاَصلِحُوا بَینَ اَخَوَیکُم روزی با میرزا
کاظم خان معروف بمیرزا کاظم ریش بخانهٔ دعوت داشتند میرزا
کاظم خان در کنار حوض آب نشسته ریش خود را می شست بادی
از مقعدش رها شد آخوند گفت تا ریشه در آب است امید ثمری هست
روزی آخوند بکوچهٔ می گذشت حاج ملا علی کنی از برابر پیدا شد
چون بنزدیک آخوند رسید گفت ارادهٔ کجا دارید آخوند گفت
ارادهٔ خانهٔ شما را داشتم حاجی گفت عجب راستی با مادهٔ خانهٔ
من بیرون آمدید آخوند گفت بلی اگر باور ندارید برگردید
ببینید چگونه نر است وقتی سائلی از عالمی سؤال کرد که در
نیت نماز باید گفت نماز می گذارم یا می کنم آن عالم در جواب
گفت اگر شما بگذارید ما می کنیم درویشی را گفتند تمام صفات
تو پسندیده و افعالت ستوده است جز اینکه حشیش می کشی غافل
از این که بزرگان گفته اند که هر که حشیش بکشد در قیامت نتواند
از صراط بگذرد درویش گفت ما بنگیان گروهی انبوه هستیم
لازم نیست از صراط عبور کنیم اینطرف پل شهری بنا کرده همانجا می مانیم

ابوالحسن یغمای جندقی

زن گیتی بگادند این دو خر آدم و حوا   خلاف من که گادم هم زن این هم زن آن را
دو خر ز قحبه برو بنیان برد آن روستایی   نبیند ز قحبگی بشنید بر خویش وعده ما را
شش جهت ز قحبه بازار است گویی نه جهت   وندر آن ز قحبگی کار است گویی نه جهت
چند و تا کی سوی من زد جهان ز قحبه   در جهان ز قحبه بسیار است گویی نه جهت
شیخ را منصف است اینک این خلاف ورا   بارها دیدیم کاندر قحبگی انکار داشت
هر که از جانوران صورت آدم با اوست   هر چه ز قحبگی اندر همه عالم با اوست
شرع بر بسته مردم عمل او ز حسب   دیو ز قحبه که انگشتری جم با اوست
گر چه ز قحبه از لعل بتان دست مراد   کان سلیمان جهان که خاتم با اوست
با نوای زاهد ز قحبه چه را بهشت   هرگز آن عید نیابد که محرم با اوست
دوم بیان دلبر و ز قحبه بعیش بگشاد   چه تمتع ز بهشتی که جهنم با اوست
تا از این هستی ز قحبه رهاند هنر   جان سپرد به زخم آن که ز خم کژدم با اوست
همه جز این توانائی ز قحبه دلم   تا چه سان قطره خونی غم عالم با اوست
هیچ مگو مفتی هیچ دو با عمرو ستارند اشت   فضل را آنکه نیم ز قحبگی بسیار داشت
من نگویم آفرینش سر بسر ز قحبه اند   جنس حیوان خاصه نوع بشر ز قحبه اند
غیر ارواح مکرم کز نظرها دور باد   دور و نزدیک آنچه آید در نظر ز قحبه اند
غالب آنان را که مردم نیستانی دید   چون بدقت بنگری ز قحبه تر ز قحبه اند
هر چه این ز قحبه دانند اندر آن ز قحبه لیک   مصلحت را بر خلاف یکدیگر ز قحبه اند

نیمه گویند آدمی سازند خوب جان و سر گوش   این اگر شد راست آنان تا کمر ز قحبه اند
مرآة آئین زادن خط آشنا او دیر خیزد   زهی ز قحبگی کاتش همه از دود بر خیزد
گاه هنر ز قحبگی هنگام می ز قحبگی   آفرای ز قحبه مرد تا بکی ز قحبگی

رباعی

دیدیم زن و مرد جهان غمگر شاد   جز زنده دلان عارف کامل راد
تا گشت سپهر جز که ز قحبه نگشت   تا زاد زمانه غیر ز قحبه نزاد

گیتی همه پید او نهان ز قحبه   سرتاسر زمین و آسمان ز قحبه
معذور بدار اگر همی مفهوم   یکسر چکنند بلی جهان ز قحبه

مفتی چه سرآید زچه در بعد شانی   تا خر زن زخم جان دل رهانی
زن قحبگی از علت آنرا سبب است   صد بار بود ز قحبه تر از ثانی

قطعه

هر زنی را که کنی پولش بده   از من این بشنو که کار افتاده ام
گادن مفتی نمی ارزد به هیچ   من زن مفتی فراوان گاده ام
غیر ارواح مکرم کز من از روز ازل   سرخط بندگی حضرت ایشان دادم
بشعوط شتر و این خر و صغیر و کبیر گاد   زنده و مرده همه را دو دو ملک گادم

لشمس کدبن

گر درد کند پای فلک پاپیت   سر تیپ دبیر عرض کنم برپایت
چون از سر و شمشیر بجان آید درد   آمد به تظلم که فندد پایت

١٨ **لله درّ من قال**

تذكّرت عيشاً مرّ حلواً بكم لايّامنا تلك اللذائذ ذاهب
وما انصرفت آمال نفسي لغيركم ولا انا عن دعوى الغرام غائب
سأصبر كرهاً في الهوى غير طائع لعلّ زماني بالحبائب آئب

در تواریخ آورده اند که صاحب بن عبّاد در اوّل مجاور و ندیم عضد الدوله بود و او بمجاورت صاحب شغف هرچه تمامتر داشت و پیوسته گفتی که صاحب صحبت عشرت حرامست مگر روزی عضد الدوله بخواست تا ندماء مجلس خود را در شراب امتحان کند و بر احوال و حرکات هر یک وقوف یابد بفرمود تا شراب بافراط بایشان دادند چون زمانی برآمد همه مست و بیخود شدند و حرکات ناموزون از ایشان صادر میشد مگر صاحب که برقرار نشسته بود و از طریق خدمت و ادب سر موئی منحرف نشده عضد الدوله پرسید که شراب چه مقدار باید خورد صاحب گفت که دوران ثلث نیست که مستی محل غفلت و هوشیاری مظنّه اندیشه و فکرت و توسّط میان مستی و هوشیاری متضمّن سرور و لذّت پس عضد الدوله پرسید که اوّل کسی که شراب بیرون آورد که بود صاحب گفت جمشید و او از تجربه لذّتی خواص یافت و او را شاه دارو نام نهاد و بعد از او حکما در تربیت شراب و خوردن آن مبالغه کردند و در خوردن مردم افراط کردند و فسادات بسیار از آن متولّد میشد چون نوبت شریعت مطهّره سیّد المرسلین صلّی الله علیه و آله در رسید

١٩ و عرب بیشتر خشک دماغ بودند و سبب سرور و در بزم عشرت بنابر عصبیّت ایشان و مفاخرت با یکدیگر در منازعت می‌افتادند چنانکه گویند سعد وقّاص و یکی از انصار باهم شرب می‌کردند در اثناء آن انصاری گفت ما را بر مهاجران مزیّتست زیرا که ما پیغمبر را جا دادیم و نصرت کردیم سعد گفت فضیلت هجرت زیاده از اینست و گفت و شنید میان ایشان بدراز کشید ناگاه انصاری چوبی بر سر سعد زد و سر او بشکست سعد دست بشمشیر برد انصاری فریاد برآورد و مهاجر و انصار جمع شدند و بعد از زحمت بسیار آن فتنه را فرو نشاندند و این آیه نازل شد اِنَّمَا یُرِیدُ الشَّیطَانُ اَن یُوقِعَ بَینَکُمُ العَدَاوَةَ وَ البَغضَاءَ فِی الخَمرِ وَ المَیسِرِ بعد از آن از ساختن انجمن و اجتماع امتناع نمودند امّا چون در تحریم آن تصریح نرفته بود در خانهای خود پنهان می‌خوردند تا روزی که امامی در مسجدی از مساجد مدینه در حالت مستی امامت میکرد گفت قُل یَا اَیُّهَا الکَافِرُونَ اَعبُدُ مَا تَعبُدُونَ پس این آیه نازل شد که یَا اَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَقرَبُوا الصَّلوٰةَ وَ اَنتُم سُکَارَی حَتَّی تَعلَمُوا مَا تَقُولُونَ عمر آنجا حاضر بود گفت یا رسول الله بیّن لنا امره بیاناً لا شکّ فیه در حال این آیه نازل شد که اِنَّمَا الخَمرُ وَ المَیسِرُ وَ الاَنصَابُ وَ الاَزلَامُ رِجسٌ مِن عَمَلِ الشَّیطَانِ فَاجتَنِبُوهُ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ پس چون صاحب در آن مجلس شرب باین فضل پرداخت عضد الدوله را در حقّ او عقیده زیادت شده بانعام او پرداخت و وزارت بدو تفویض کرد

آورده اند که ابوبکر خوارزمی چون در پیش صاحب بن عباد رفت متنبی
حاضر بود باز و پرسید که انت الخوارزمی جواب گفت خوارزم نعرف بی
متنبی را این معنی خوش نیامد گفت صاحب شرط کرده که هر کند
حلقهٔ ندمای او آید باید شست هزار بیت یاد داشته باشد ابوبکر
گفت از اشعار عرب یا عجم صاحب چون دعوی او شنید فرمود از اشعار
عرب ابوبکر گفت از اشعار قدما یا مولدان صاحب فرمود که از اشعار
قدما ابوبکر گفت از اشعار دختران بکر یا غیر دختران بکر صاحب
فرمود از گفته های دختران بکر ابوبکر خوارزمی برخاست تا فرو
خواند صاحب چون از فضل او واقف شد منع نمود و مبلغ پنج هزار دینار
باو عطا فرمود ابوبکر از این معنی برنجید و این دو بیت در حق صاحب
گفت

لا تمدحن ابن عباد وان هطلت   كفاه بالجود حتى فاقت الديما
فانها خطرات من وساوسه   يعطي ويمنع لا بخلا ولا كرما

مذکور است که صاحب بن عباد را مخرج راء فصیح نبود و همواره این
عیب را پنهان میداشت و ملک وقتی امر کرد منشی را که مضمونی
انشا کنند تا بسنگی نقش کنند و حوالی چاهی که از برای مترددین حفر
کرده بودند نصب کنند و چون خواندن انشاء منشی و تصحیح آن را
همیشه ملک بصاحب کافی موکول میداشت و منشی از جهت جاه و عزت

او رشک میبرد لهذا کلماتی که در مضمون درج کرده در همه جا راء درج
نمود که شاید مقامی مناسب بدست آورد و ملک را از حال او آگاهی
دهد و آن کلمات این است   أمر أمير الأمراء أن يحفر في الطريق
بئر ليشرب منه الصادر والوارد حرر في شهر رمضان
چون منشی مقام مناسب جست بحضور رفت چون ملک از مضمون
پرسید گفت حاضر است گفت بصاحب کافی ده بخواند و کفایت نماید
چون صاحب از مضمون و منظور او اطلاع یافت خواند   حكم حاكم
الحكام أن يعمل في السبيل قليب لينفع منه الغادي والبادي
كتب في أيام الصيام   از این معنی منشی خجلت زده از مجلس بیرون شد
عن الكشكول من حكايات الفصحاء ما حكي ان عبد الملك بن مروان جلس
يوما وعنده جماعة من اصحابه وخواصه واهل مسامرته فقال ايكم يأتيني
بحروف المعجم في بدنه وله علي ما يتمناه فقام اليه سويد بن غفلة
وقال انا لها يا امير المؤمنين فقال هات فقال ـــ ، اوقطا ،
انف ، بطن ، ترقوه ، ثغر ، جمجمه ، حلق ، خد ، دماغ ، ذكر ،
رقبه ، زند ، ساق ، شفه ، صدر ، ضلع ، طحال ، ظهر ، عين ،
غبغب ، فم ، قفا ، كف ، لسان ، منخر ، نغنوغ ، وجه ، هامه
يد ، فهذه آخر حروف المعجم والسلام يا امير المؤمنين ،
فقام بعض اصحاب عبد الملك وقال يا امير انا اقولها من جسد الانسان

ثم نهض فضحك عبد الملك وقال للسويد اما سمعته ما قال قال نعم
انا اقولها ثلثا فقال له الملك ما تمنى فقال

انف ، اسنان ، اذن ، بطن ، بظر ، بز ، ترقوه ، ثمره ، ثنده ،
ثغر ، ثنايا ، ثدی ، جمجمه ، جبهه ، جنب ، حلق ، حنك ، حاجب ،
خد ، خنصر ، خاصره ، دبره ، دماغ ، دردر ، ذکر ، ذقن ، ذراع ،
رقبه ، راس ، رکبه ، زند ، زردمه ، ذنب ، فضحك عبد الملك من قوله
ثم قال سوید ، ساق ، سره ، سبابه ، شفره ، شعر ، شارب ، صدر ،
صدغ ، صلعه ، ضفیره ، ضلع ، ضرس ، طحال ، طره ، طاحنه ، ظهر ،
ظفر ، ظنبوب ، عین ، عنق ، عاتق ، غبغب ، غنه ، غاصمه ، فم ،
فك ، فؤاد ، قلب ، قدم ، قفا ، کف ، کتف ، کعب ، لسان ،
لحیه ، لوح ، مرفق ، منکب ، منخر ، نخنوع ، ناب ، ناجذ ، وجه ،
وجنه ، ورك ، هامه ، هادی ، هنه ، یمین ، یافوخ ، یسار ، ثم نهض
مسرعا فقال لعبد الملك اعطوه ما يتمناه ثم اجازه وانعم عليه وبالغ
بالاحسان اليه كان رجل من الفقهاء يعرف بابن الحضرمي يحضر مجلس
النظر للصاحب بن عباد بالليالي فغلبته عيناه مرة فخرج منه ريح لها
صوت فخجل وانقطع عن المجلس فقال الصاحب ابلغوه عني

یا ابن الحضرمی لا تذهب علی خجل — لحادث كان مثل الناي في العود
فانها الريح لا تستطيع تحبسها — اذ لست انت سليمان بن داود

آورده اند که عبد الله بن الصمد قصیده در مدح مامون خواند چون
باین شعر رسید

أَضْحَى إِمَامُ الْهُدَى الْمَأْمُونُ مُشْتَغِلاً — بِالدِّينِ وَالنَّاسُ بِالدُّنْيَا مَشَاغِيلُ

مامون گفت مدح درین شعر بیش ازین نیست که مرا تشبیه کرده بعجوزی
که سبحه در دست گرفته اند و همه روزه روی در محراب دارد و آن سبحه
می گرداند و اگر من بکار دین بیشگون مشغول باشم کار دنیا از مشرق
تا مغرب که ساند و ترا چنان می بایست گفت که جریر در مدح عمر عبد
العزیز گفته

فَلاَ هُوَ فِي الدُّنْيَا مُضِيعٌ نَصِيبَهُ — وَلاَ عَرَضُ الدُّنْيَا عَنِ الدِّينِ شَاغِلُهْ

قال صاحب مجمع الامثال كان لضبة بن اد بن طابخة بن الياس بن مضر ابنان
يقال لاحدهما سعد وللآخر سعيد فنفرت ابل لضبة تحت الليل فوجه ابنيه في طلبها
فتفرقا فوجدها سعد فردها ومضى سعيد في طلبها فلقيه الحارث بن كعب وكان
على الغلام بردان فسأله الحارث اياهما فابى عليه فقتله واخذ برديه فكان ضبة
اذا امسى فرأى تحت الليل سوادا قال أَسَعْدٌ أَمْ سَعِيدٌ فذهب قوله مثلا يضرب
في النجاح والخيبة فمكث ضبة بذلك ما شاء الله ان يمكث ثم انه حج فوافى عكاظ
فلقى بها الحارث بن كعب ورأى عليه بردي ابنه سعيد فعرفهما فقال له هل انت مخبري
ما هذان البردان عليك قال بلى لقيت غلاما وهما عليه فسألته اياهما فابى عليه
فقتلته واخذت برديه هذين فقال ضبة بسيفك هذا قال نعم قال فاعطنيه

انظر اليه فاتى اطنه صارها فاعطاه الحارث سيفه فلما اخذه من يده هزه
وقال ، إنّ الحديثَ ذو شجونٍ ، ثم ضربه به حتى قتله فقيل له أفي الشهر الحرام فقال ، سبقَ السيفُ العذلَ ، فهو اول من سار عنه هذه الامثال الثلثة

قالت الخنساء بنت عمرو بن الحارث واسمها تماضر في قصيدة ترثي بها اخاها صخراً

وما عجولٌ على بوٍّ تطيف به   لها حنينان إصغارٌ وإكبارُ
ترتع ما رتعت حتى إذا ادّكرت   فإنّما هي إقبالٌ وإدبارُ
يوماً بأوجد منّي حين فارقني   صخرٌ وللدهر إحلالٌ وإمرارُ

قوله ترتع بالراء والعين المهملتين بينهما التاء مفتوحة مضارع من الرتع وهو الأكل والشرب على قدر ما تشاء في سعة وخصب ومنه رتعت والمستتر فيهما يرجع الى العجول وهي الناقة التي مات ولدها وما لها فيه مصدر تبين وادكرت بالدال المشددة والراء المهملتين بمعنى تذكرت ولدها والاقبال بالقاف والباء الموحدة ضد الادبار واطلاق الاقبال والادبار على الناقة مجاز عقلي لان الناقة ليست من مصادق الاقبال والادبار **قال ابن خلكان** وكتبه عليخان في انوار الربيع انه لما حج هشام بن عبد الملك في ايام ابيه طاف وجهد ان يصل الى الحجر ليستلمه فلم يقدر عليه لكثرة الزحام فنصب له منبر وجلس عليه ينظر الى الناس ومعه جماعة من اعيان اهل الشام فبينما هو كذلك اذ اقبل زين العابدين علي بن الحسين بن علي بن ابي طالب عليهم السلام وكان من احسن الناس وجها واطيبهم ارجا فطاف بالبيت فلما انتهى الى الحجر تنحى له الناس حتى استلم فقال رجل

من اهل الشام من هذا الذي قد هابه الناس هذه الهيبة فقال هشام لا اعرفه
ان يرغب فيه اهل الشام فيملكون (لفظ فيملكون را سيد عليخان در كتاب انوار الربيع ذكر نكرده) وكان الفرزدق حاضرا فقال انا اعرفه فقال الشامي من هو يا ابا فراس فقال

هذا الذي تعرف البطحاء وطأته   والبيت يعرفه والحلّ والحرم
هذا ابن خير عباد الله كلّهم   هذا التقيّ النقيّ الطاهر العلم
اذا رأته قريش قال قائلها   الى مكارم هذا ينتهي الكرم
ينمى الى ذروة العزّ التي قصرت   عن نيلها عرب الاسلام والعجم
يكاد يمسكه عرفان راحته   ركن الحطيم اذا ما جاء يستلم
في كفّه خيزران ريحه عبق   من كفّ اروع في عرنينه شمم
يغضي حياء ويغضى من مهابته   فما يكلّم الا حين يبتسم
ينشقّ نور الهدى عن نور غرّته   كالشمس ينجاب عن اشراقها الظلم
مشتقّة من رسول الله نبعته   طابت عناصره والخيم والشيم
هذا ابن فاطمة ان كنت جاهله   بجدّه انبياء الله قد ختموا
الله شرّفه قدما وعظّمه   جرى بذاك له في لوحه القلم
فليس قولك من هذا بضائره   العرب تعرف من انكرت والعجم
كلتا يديه غياث عمّ نفعهما   تستوكفان ولا يعروهما عدم
سهل الخليقة لا تخشى بوادره   يزينه اثنان حسن الخلق والشيم

حمّال اثقال اقوام اذا افتدحوا ‏ حلو الشمائل تحلو عنده نعم

ما قال لا قط الّا في تشهّده ‏ لولا التشهّد كانت لاءه نعم

لا يخلف الوعد ميمون نقيبته ‏ رحب الفناء اريب حين يعتزم

عمّ البريّة بالاحسان فانقشعت ‏ عنها الغيابة والاملاق والعدم

من معشر حبّهم دين وبغضهم ‏ كفر وقربهم منجى ومعتصم

ان عدّ اهل التقى كانوا ائمّتهم ‏ او قيل من خير اهل الارض قيل هم

لا يستطيع جواد بعد غايتهم ‏ ولا يدانيهم قوم وان كرموا

هم الغيوث اذا ما ازمة ازمت ‏ والاسد اسد الشرى والبأس محتدم

لا ينقص العسر بسطا من اكفّهم ‏ سيان ذلك ان اثروا وان عدموا

مقدّم بعد ذكر الله ذكرهم ‏ في كل بدء ومختوم به الكلم

يأبى لهم ان يحلّ الذمّ ساحتهم ‏ خيم كريم وايد بالندى ديم

اي الخلائق ليست في رقابهم ‏ لاوّليّة هذا او له نعم

من يعرف الله يعرف اوّليّته ‏ والدين من بيت هذا ناله الامم

ولما سمع هشام هذه القصيدة غضب وحبس الفرزدق وانفذ له زين العابدين عليه السلام اثني عشر الف درهم فردّها وقال مدحته لله تعالى لا للعطاء فقال عليه السلام انا اهل بيت اذا وهبنا شيئا لا نستعيده فقبلها الفرزدق رحمه الله تعالى

لصاحب بن عباد طاب رمسه

عجبت على نزول الشكوك ‏ ويزكو النفوس ويصفو الجماد

ومهما رأيت محبّا له ‏ فثمّ الذكاء وثمّ السداد

ومهما رأيت عدوّا له ‏ ففي اصله نسب مستفاد

فلا تعذلوه على فعله ‏ فحيطان دار ابيه قصار

وقال ايضا

يا امير المؤمنين المرتضى ‏ انّ قلبي عندكم قد وقفا

كلّما جدّدت مدحي فيكم ‏ قال ذو النصب نسيت السلفا

من كمولاي عليّ زاهد ‏ طلّق الدنيا ثلاثا ووفى

يطعم المسكين وهو جائع ‏ ولنا في بعض هذا مكتفى

من وصيّ المصطفى عندكم ‏ ووصيّ المصطفى من يصطفى

ابن بابويه در صدر كتابي كه تأليف آن برسم تحفه صاحب كرده اين قصيده را كه صاحب در باب شوق خود بزيارت حضرت رضا عليه التحيّة والثنا گفته نقل كرده وهي هذه

يا سائرا زائرا الى طوس ‏ مشهد طهر وارض تقديس

ابلغ سلامي الرضا عليه السلام وحطّ على ‏ اكرم رمس لخير مرموس

والله والله حلفة صدرت ‏ من مخلص في الولاء مغموس

انّي لو كنت مالكا اربي ‏ كان بطوس الفناء تعريسي

وكنت امضي العزيم مرتحلا ‏ منتصفا فيه قوّة العيس

لمشهد بالذكاء ملتحف ‏ وبالثنا والسناء مأنوس

یا سیدی وابن سادة ضحکت / وجوه دهری عقیب تعبیس
لما رأیت النواصب انتکست / رایاتها فی ضمان تنکیس
صدعت بالحق فی ولایتکم / والحق مذ کان غیر مبخوس
یا ابن النبی الذی به قمع الله به الجبابرة الشوس
وابن الوصی الذی تقدم فی الفضل علی البذل والقناعیس
وحائز الفضل غیر منتقص / ولابس المجد غیر تلبیس
ان بنی النصب کالیهود وقد / یخلط تهویدهم بتمجیس
کم دفنوا فی القبور من نجس / اولی به الطرح فی نواویس
عالمهم عندما اباحثه / فی جلد ثور ومسلخ جاموس
اذا تأملت شوم جبهته / عرفت فیها اثر التلبیس
لم یعلموا والاذان یرفعکم / صوت اذان ام قرع ناقوس
انتم حبال الیقین اعلقها / ما وصل العمر حبل تنفیس
کم فرقة فیکم تکفرنی / ذللت هاماتها بتغطیس
قمعتها بالحجاج فانخذلت / تحیل عنی بطیر منحوس
ان بن عباد استجاد بکم / فما یخاف اللیوث فی الخیس
کونی یا سادتی وسائله / یفسح له الله فی الفرادیس
کم مدحة فیکم تجبرها / کانها حلة الطواویس
وهذه کم یقول قائلها / قد نثر الدر فی القراطیس

بملک رق القریض فانها / ملک سلیمان وعرش بلقیس
بلغه الله ما یؤمله / حتی یزور الامام فی طوس

حکایت نقل از فیه ما فیه پادشاهی دلتنگ بر لب جوی نشسته بود امرا ووزرا از قبض او هراسان وترسان بودند وهیچگونه روی او گشاده نمیشد مسخره داشت عظیم مقرب امرا با او عهد بستند که اگر تو شاه را بخندانی ما ترا چندان مال دهیم مسخره قصد پادشاه کرد هرچند که لاغ مینمود وجهد میکرد پادشاه بروی نظر نمی کرد که او شکلی کند که شاه را بخنداند وشاه در جوی نظر می کرد وسر بر نمی داشت مسخره گفت پادشاه را که در آب چه می بینی پادشاه در کمال خشم گفت قلتبانی را می بینم که سوسته مرا زحمت میدهد مسخره جواب داد که ای پادشاه عالم بنده نیز کور نیست **آورده اند** که هنگام غوره آوردن درختان تاک قبعثری با جمعی از دوستان خود در بوستانی فراهم بودند ذکری از حجاج بمیان آمد قبعثری گفت اَللّٰهُمَّ سَوِّدْ وَجْهَهُ وَاَقْطَعْ عُنُقَهُ وَاسْقِنِی مِنْ دَمِهِ این خبر بحجاج رسانیدند اورا خواست وقصد بقتل کرد قبعثری در جواب گفت اراده من بعضی که گفته ام غوره بوده است یعنی آن دعا بر غوره کرده ام حجاج گفت لَاَحْمِلَنَّکَ عَلَی الْاَدْهَمِ ومرادش از ادهم قید بود قبعثری گفت مِثْلُ الْاَمِیرِ یَحْمِلُ عَلَی الْاَدْهَمِ وَالْاَشْهَبِ حجاج گفت اِنَّمَا اَرَدْتُ الْحَدِیدَ قبعثری

گفت الحدید بحدید خیرٌ من البلید حجاج از حسن بدیهه و سحر بیان او از
خونش گذشت بلکه مورد احسانش ساخت **قال** توبة الحمیّر فی
صاحبته لیلی الاخیلیّة

وَلَوْ اَنَّ لَیْلَی الاَخْیَلِیَّةَ سَلَّمَتْ — عَلَیَّ وَدُونِی جَنْدَلٌ وَصَفَائِحُ
لَسَلَّمْتُ تَسْلِیمَ البَشَاشَةِ اَوْ زَقَا — اِلَیْهَا صَدًی مِنْ جَانِبِ القَبْرِ صَائِحُ
وَلَوْ اَنَّ لَیْلَی فِی السَّمَاءِ لَاَصْعَدَتْ — بِطَرْفِی اِلَی لَیْلَی العُیُونُ الکَوَاشِحُ
وَلَوْ اَرْسَلَتْ وَحْیًا اِلَیَّ عَرَفْتُهُ — مَعَ الرِّیحِ فِی مَوَّارِهَا المُتَنَاوِحُ

قال صاحب انوار الربیع ومن التلمیح الدقیق ما حکی ان قتیبة بن مسلم
دخل علی الحجاج وبین یدیه کتاب قد ورد من عبد الملک وهو یقرؤه ولا
یعلم معناه وهو متفکر فقال له ما الذی احزن الامیر قال کتاب ورد من
امیر المؤمنین لا اعلم معناه فقال ان رأی الامیر اعلامی به فناوله ایاه وفیه
اما بعد فانک سالم والسلام فقال قتیبة ما لی ان انا استخرجت لک ما اراده
قال ولایة خراسان قال انه ما یسرّک ایها الامیر ویقرّ عینک انه اراد قول الشاعر

یُدِیرُونَنِی عَنْ سَالِمٍ وَاُدِیرُهُمْ — وَجِلْدَةُ بَیْنَ العَیْنِ وَالاَنْفِ سَالِمُ

ای انت عندی مثل سالم عند هذا الشاعر فولاه الحجاج خراسان
روی ان اعرابیًا اتی یومًا عمر بن الخطاب فقال ان اهلی بعید وانا علی
ناقة دبراء عجفاء نقباء فاحملنی منک بعیرا فقال عمر ما بها نقب ولا
دبر فانطلق الاعرابی فحمل ناقته ثم استقبل البطحاء وجعل یقول وهو یمشی خلف بعیره

اُقْسِمُ بِاللهِ اَبُو حَفْصٍ عُمَرْ — مَا مَسَّهَا مِنْ نَقَبٍ وَلَا دَبَرْ — اِغْفِرْ لَهُ اللّٰهُمَّ اِنْ کَانَ فَجَرْ
وعمر مقبل من اعلی الوادی فجعل اذا قال الاعرابی اغفر له اللهم ان کان فجر یقول
اللهم صدق حتی التقیا فاخذ بیده فقال ضع عن راحلتک فوضع الحمل فاذا
هی دبرة عجفاء نقباء فحمله علی بعیره وزوده وکساه والنقب بالنون و
القاف والموحدة کفرس رقة فی اخفاف بعیر والدبر قرحة الدابّة وعرجة الظهر

در صنعت ایجاز بهترین ایجازها در نثر فارسی مکتوب گورخان
خطائیست بسوی اتسز وشرح قصه آنست که گورخان در سمرقند با
سنجر بن ملکشاه مصاف کرد ولشکر اسلام را بشکست پس گورخان بخارا
را بر اتسز برادرزاده خوارزمشاه اتسز داد و وقت بازگشتن
او را با امام بخارا احمد بن عبد العزیز سپرد تا هرچه کند با اشارت و امر
او کند و گورخان بازگشت و پس از رفتن گورخان باز رفت و عدل او را اندازه
نبود و نفاذ امر او را حدی نه اتسز چون میدان تنها یافت دست
بظلم برآورد از بخارا استخراج کرد گرفت بخاریان نفی چند بوفد سوی گورخان
باز رفتند و تظلم کردند گورخان چون بشنید نامه نوشت سوی اتسز بر طریق
اهل اسلام، بسم الله الرحمن الرحیم اتسز بداند که میان ما اگرچه
مسافت دور است رضا و سخط ما با او نزدیک است اتسز آن کند که احمد فرماید
و احمد آن فرماید که محمد صلی الله علیه و آله و سلم فرموده است والسلام،
در تمجید این مکتوب نظامی عروضی چنین گفته، بارها این تأمل فرموده

وابن تفكر كرده ايم هزار مجلد شرح ابن نامه است بلكه زيادت و محاسن بغايت هويدا و روشن است و محتاج شرح نيست و من مثل اين كم ديده ام

ابي فراس

كانت سراج أناس يهتدون بها ... في سالف الدهر قبل النار والنور
تهتز في الكاس من ضعف ومن هرم ... كأنها قبس في كف مرعود

لابن معتز

ولازوردية تزهو بزرقتها ... بين الرياض على حمر اليواقيت
كأنها فوق قامات ضعفن بها ... أوائل النار في أطراف كبريت

لابي نواس

يا صاحبي تقصيا نظريكما ... تريا وجوه الأرض كيف تصور
تريا نهارا مشمسا قد شابه ... زهر الربى فكأنما هو مقمر

لابي تمام

صدفت عنه ولم تصدف مواهبه ... عني وعاوده ظني فلم يخب
كالغيث إن جئته وافاك ريقه ... وإن ترحلت عنه لج في الطلب

قال المفضل لما بعث ابو بكر الى خالد بن الوليد وهو باليمامة أن سر الى العراق فاراد سلوك المفازة فقال له رافع الطائي قد سلكتها في الجاهلية هي خمس للابل الواردة ولا اظنك تقدر عليها الا ان تحمل من الماء فاشترى مائة شارف فعطشها ثم سقاها الماء حتى رويت ثم كتبها وكعم افواهها

ثم سلك المفازة حتى اذا مضى يومان وخاف العطش على الناس والخيل وخشي ان يذهب ما في بطون الابل نحر الابل فاستخرج ما في بطونها من الماء فسقى الناس والخيل ومضى فلما كان في الليلة الرابعة قال رافع انظروا هل ترون سدرا عظاما فان رأيتموها والا فهو الهلاك فنظر الناس فرأوا السدر فاخبروه فكبر وكبر الناس ثم هجموا على الماء فقال خالد

لله در رافع أنى اهتدى ... فوز من قراقر الى سوى
خمسا إذا ما سار به الجيش بكى ... ما سارها من قبله انس يرى
عند الصباح يحمد القوم السرى ... وتنجلي عنهم غيابات الكرى

كذا في تاريخ ابن خلكان مصراع اول بيت سوم مثل است وكان اول من قال ذلك خالد بن الوليد **من انوار الربيع** حكى ابن رشيق قال كنت اجالس محمد بن حبيب وكان كثيرا ما يجالسنا غلام ذو خال الخد حسنه فنظر الى ابن حبيب يوما واشار الى الخال ففهمت انه يريد ان يصنع فيه شيئا فصنعت انا بيتين فلما رفع رأسه قال لي اسمع وانشدني

يقولون لي من تحت صفحة خده ... تنزل خال كان منزله خد
فقلت دعوني من حسن الجمال فإنه ... تحط خضوعا مثل ما يخضع العبد

فقلت له احسنت ولكن اسمع

حبذا الخال كائنا منه ... بين الخد والجيد يغتدي وحذاءا
رام تقبيله اختلاسا ولكن ... خاف من سيف لحظه فتوارى

فقال افضحتني قطع الله لسانك

٣٤ حکی ان بشارا اعطی عمروا ثوبا للخیاطة لیخیطه فقال له بطریق الملاعبة ساخیط
لک لا تدری اقباء هو ام جبة فقال له بشار ساقول لک شعرا لا تدری
من سمعه دعوت لک ام علیک ثم قال

خاط لی عمرو قباء لیت عینیه سواء | قلت شعرا لیس یدری امدیح ام هجاء

خواجه عبدالله انصاری

دلا در کار حق مسکن نظرها | که در راه تو می بینم خطرها
گشای از خواب غفلت چشم باطن | بگوش هوش تو گویم خبرها
نگر بر خلق گورستان فکنده | زنیک تیر قضا جمله سپرها
بسی شاهان فرو رفتند در خاک | کز ایشان در جهان مانده اثرها
معاصی زهر قهر است ننموده | بکام نفس تو همچون شکرها
گذرگاهی است این دنیای فانی | نیابد مرد عاقل در گذرها
چو در پیش است مر جانهای پر انسا | تماشای جهان کن در سفرها

هم ازین رباعی از وست

انکس که جمال عشق دید و بشناخت | معشوقه هر چه غیر در عشق بباخت
چون او همگی دید که باید پرداخت | هر چیز که باید همه در عشق شناخت

وهم اوراست

هر دل که طواف کرد گرد در عشق | هم خسته شود در آخر از خنجر عشق
این نکته نوشته اید بر دفتر عشق | سر دوست ندارد آنکه دارد سر عشق

حکایت ابوالخیر اقطع را پرسیدند که سبب دست بریدن تو چه بود ٣٥
گفت عیالان مرا فقر و فاقه پیش آمد از من چیزی خواستند نداشتم
بکنار جسر بغداد آمدم دست سؤال بیرون کردم توانگری بگذشت
خواست که چیزی بمن دهد دست بجیب فرو کرد طراری جیب او شکافته
بود و زر برده مرا بگرفت و بانگ بر آورد که تو طراری و مرا بنزد ملک
سلطان برد سلطان مرا گفت تو دزدی دروغ نتوانستم گفت که از
خدمت حق بسیار دزدیده بودم گفتم هستم دستم ببریدند و اینم
سزا بود که دست حاجت نزد خداوند نبرده و بسوی بنده دراز کردم
روی عن الدعوی انه قال کنا لیلة العید مع ابی الحسین النوری فی
مسجد الشونیزیة فدخل علینا انسان فقال للنوری ایها الشیخ غدا
العید فانشأ النوری یقول

قالوا غدا العید ماذا انت لابسه | فقلت خلعة ساق حبه جرعا
فقر و صبر هما ثوبای تحتهما | قلب یری ربه الاعیاد والجمعا
احری الملابس ان تلقی الحبیب بها | یوم التزاور فی الثوب الذی خلعا
الدهر لی ماتم ان غبت یا املی | والعید ما دمت لی مرأی و مستمعا

قال بعضهم التواضع تذلل القلوب لعلام الغیوب قال ابو یعقوب السوسی الصوفی
هو الذی لا ینزعج عن سلب ولا یتبعه طلب قال سهل بن عبدالله
رحمة الله علیه کمال ذکر الله المشاهدة وکمال التواضع الرضا به

قال ابو عمرو الدمشقی الخائف من یخاف من نفسه اکثر مما یخاف من العدو
وقال احمد بن سید حمدویه الخائف الذی یخاف المخوفات وقال ابن الجلاء
الخائف الذی تأمنه المخوفات وقال ابن خبیق الخائف الذی یکون
بحکم کل وقت موقت تخافه المخوفات ووقت تأمنه فالذی یخاف المخوفات
هو الذی غلبه الخوف فصار خوفا کله فیخاف کل شیء کما یقال من خاف الله
تعالی یخاف کل شیء والذی تأمنه هو الذی اذا اطرقت الخاوف اذکاره
لذنوب ترغیبه لتعبده عنها الخوف لله تعالی ومن غاب عن الاشیاء غابت
الاشیاء عنه وقال رویم الخائف هو الذی لا یخاف غیر الله تبارک وتعالی
معناه لا یخاف لنفسه وانما یخافه اجلالا له والخوف للنفس خوف العقوبة
وقال سهل رضی الله عنه الخوف ذکر والرجاء انثی معناه منهما تتولد
حقائق الایمان

حسن خوانساری

چیزی نمانده در ره دین شیخ ساده را	جز گوشه‌ای که کند صاف باده را

عثمان سامانی

گر بوئی از یار دم ساید های صد ره	با چهره مالیده کوی خراباتم ما

قال الشاعر

بسیار زلف خم بخم دو دهم اوفتد	افتد ولی کنار چنین روکم اوفتد
گرید یه سخت رد دلش از گریه ام عجب	زنگار گیرد آهن اگر در نم اوفتد

ابو الفتح بستی ابو الفتح علی بن محمد بستی که در فنون سحر و شئون
ادب سرامد اقران خود بوده و در صنعت کتابت از نظم و نثر بر اکفاء
خویش برتری داشته در ابتداء امر کاتب بایتوز امیر بست بوده پس
از آنکه امیر سبکتگین بست را فتح کرد ابو الفتح را به دبیری خویش
برگزید و تا ایام سلطان محمود دبیرست او دار الانشاء در عهده او بود
ابو الفتح در صنعت جناس که یکی از صنایع علم بدیع است سخنان
شیرین و جملات نمکین وارد از جمله سخنان اوست من اصلح فاسده
ارغم حاسده من اطاع غضبه اضاع ادبه عادات السادات سادات
العادات از این کلمات قصار بسیار دارد و از جمله قصائد غراء اوست
قصیده نونیه که پر است از مطالب حکیمانه و سخنان فیلسوفانه و هی هذه

زِیادَةُ المَرءِ فی دُنیاهُ نُقصانُ	وَرِبحُهُ غَیرَ مَحضِ الخَیرِ خُسرانُ
وَکُلُّ وِجدانِ حَظٍّ لا ثَباتَ لَهُ	فَاِنَّ مَعناهُ فی التَحقیقِ فُقدانُ
یا عامِراً لِخَرابِ الدَهرِ مُجتَهِداً	بِاللهِ هَل لِخَرابِ الدَهرِ عُمرانُ
وَیا حَریصاً عَلی الاَموالِ تَجمَعُها	اَنَسیتَ اَنَّ سُرورَ المالِ اَحزانُ
دَعِ الفُؤادَ عَنِ الدُنیا وَزُخرُفِها	فَصَفوُها کَدَرٌ وَالوَصلُ هِجرانُ
وَارعَ سَمعَکَ اَمثالاً اُفَصِّلُها	کَما یُفَصَّلُ یاقوتٌ وَمَرجانُ
اَحسِن اِلَی النّاسِ تَستَعبِد قُلوبَهُمُ	فَطالَما استَعبَدَ الاِنسانَ اِحسانُ
وَاِن اَساءَ مُسیءٌ فَلیَکُن لَکَ فی	عُروضِ زَلَّتِهِ صَفحٌ وَغُفرانُ

وكن على الدهر معوانا لذي أمل ... يرجو نداك فإن الحر معوان
من جاد بالمال مال الناس قاطبة ... إليه والمال للإنسان فتان
من كان للخير مناعا فليس له ... عند الحقيقة إخوان وأخدان
لا تخدشن بمطل وجه عارفة ... فالبر يخدشه مطل وليان
يا خادم الجسم كم تشقى بخدمته ... أتطلب الربح مما فيه خسران
أقبل على النفس واستكمل فضائلها ... فأنت بالنفس لا بالجسم إنسان
من يتق الله يحمد في عواقبه ... ويكفه شر من عزوا ومن هانوا
حسب الفتى عقله خلا يعاشره ... إذا تحاماه إخوان وخلان
لا تستشر غير ندب حازم فطن ... قد استوى منه إسرار وإعلان
فللتدابير فرسان إذا ركضوا ... فيها أبروا كما للحرب فرسان
وللأمور مواقيت مقدرة ... وكل أمر له حد وميزان
من رافق الرفق في كل الأمور فلم ... يندم عليه ولم يذممه إنسان
ولا تكن عجلا في الأمر تطلبه ... فليس يحمد قبل النضج بحران
وذو القناعة راض في معيشته ... وصاحب الحرص إن أثرى فغضبان
من مد طرفا بفرط الجهل نحو هوى ... أغضى عن الحق يوما وهو خزيان
من استشار صروف الدهر قام له ... على حقيقة طبع الدهر برهان
من عاشر الناس لاقى منهم نصبا ... لأن طبعهم بغي وعدوان
من يزرع الشر يحصد في عواقبه ... ندامة ولحصد الزرع إبان

من استنام إلى الأشرار نام وفي ... قميصه منهم صل وثعبان
من سالم الناس يسلم من غوائلهم ... وعاش وهو قرير العين جذلان
من كان للعقل سلطان عليه غدا ... وما على نفسه للحرص سلطان
إذا نبا بكريم موطن فله ... وراءه في بسيط الأرض أوطان
لا تحسبن سرورا دائما أبدا ... من سره زمن ساءته أزمان
يا أيها العالم المرضي سيرته ... أبشر فأنت بغير الماء ريان
ويا أخا الجهل لو أصبحت في لجج ... فأنت ما بينها لا شك ظمآن
دع التكاسل في الخيرات تطلبها ... فليس بالخيرات كسلان
لا تحسب الناس طبعا واحدا فلهم ... غرائز لست تحصيها وألوان
ما كل ماء كصداء لوارده ... نعم ولا كل نبت فهو سعدان
من استعان بغير الله في طلب ... فإن ناصره عجز وخذلان
أشدد يديك بحبل الله معتصما ... فإنه الركن إن خانتك أركان
لا ظل للمرء يغني عن تقى ورضا ... وإن أظلته أوراق وأفنان

انباذقلس پسر مانی از اهل اغریقنش و در زمان داود علیه السلام بوده و خدمت لقمان تحصیل حکمت کرده و بوطن خود مراجعت نموده او میگوید برای شناختن حقایق موجودات سه نحو متصور است، اول، آنکه از راه شناختن موجودات علوم بخواهیم موجودات حتی الادراک نمائیم، دوم، بر عکس اول، سوم، از موجودات متوسط که در سرحد معقول و محسوس واقع

گردیده است اما طریقهٔ اول در نهایت صعوبت است برای هر کس ممکن
نیست مگر آنکه مؤید از جانب حق باشد که آن مقام انبیاست طریقهٔ دوم
عکس اول نیز غیر ممکن است زیرا که نمی توان از اشیاء مادی که در نهایت کثافت
و ظلمت‌اند پی برد بر موجودات علوی که در غایت لطافت [و نورانیت]‌اند لهذا اسهل طرق راه‌هایی
است که برای شناسائی حقایق موجودات طریقهٔ سوم است زیرا که نفس آدمی
هم دارای جنبهٔ مادیت و هم نحوهٔ تجرد و نورانیت پس هر کس حقیقتاً
حقیقت نفس را ادراک نماید می تواند حقایق موجودات را درک کند و اگر که
جاهل بحقیقت نفس شد نسبت بتمام حقایق اشیا نادان می باشد

از کلمات فیثاغورث بن منسارخس

همانطوری که بدء وجود ما از خداست باید کاری کرد که بازگشت هم
بسوی او باشد

هر کس شناسائی حق را طالب است باید از شناسائی مردم صرف نظر کند

حکیم مطلق خدای تعالی است پس دوستدار حکمت دوستدار خداست و
علامت دوستی خدا اعمال نیک و اقوال پسندیده است

اگر در گفتن سخن نیک توانائی بگو وگرنه مستمع شو

مرتکب اعمال قبیح مشو هرچند در خلوت باشی زیرا حیا کردن از نفس خود
بالاتر است از حیا کردن از غیر

معرفت بزرگترین چیزها از خدای تعالی که در ما نهاده است

بهترین توشه‌ها برای آخرت احسان بنوع است و اذیت نکردن باو

از مکافات عالم طبیعت غفلت مکن که برای احدی رهائی نیست

اگر در دنیا اعمال نیکو بجا آوردی نفس تو پس از مفارقت از بدن سیر
می کند عالم ملکوت اعلا را

فقیر اگر مالی را سرقت کند ملوم فقر اوست نه خودش

حفظ کردن آنچه را که مال الهی است بهتر است تا آنکه طلب کنی آنرا از دیگران

اگر دوست تو مرتکب خطائی شد از دوستی او صرف نظر مکن زیرا که انسان
در معرض خطاست

محترم بدار آنرا که چیزی از تو دریغ ندارد و دشمن دار آنرا که در بعضی
از تو گریزانست

دنیا دو روز است یک روز بر منفعت تست و دیگر روز بر ضرر تو پس اگر
دارای ریاست شدی در حق دیگران نیکی کن و اگر در تحت حکومت
دیگری بودی به بردباری بکوش

اگر در کارها چهار چیز را مراعات کنی گرفتار مکروه نخواهی شد، اول،
عجله مکن که ثمرهٔ آن پشیمانیست، دوم، لجاجت مورز که لازمهٔ آن حیرتست
، سوم، خود پسند و مستبد برای مباش که خودپسندی و استبداد
تو باعث کینهٔ دیگران گردد، چهارم، در کارها سستی مکن زیرا که
میوهٔ سستی ذلت است

پاره‌ از کلمات سقراط سقراط در مرموز گفتن کلمات پیرو استاد
خویش فیثاغورث بود

از کلمات مرموزه اوست زمانی که بخشش کردی از علت زندگی بالای
مرات داو زمانی که بالای مرات دامی فهمی که چگونه سزاوار است زندگی
کنی یعنی کسی که بخواهد زندگی نماید بزندگانی الهی سزاوار است
بمیراند نفس خود را از تمام چیزهای حسی با آنکه دقوهٔ که بخشیده است
باو خدا تعالی در این هنگام ممکن میشود برای او حیات ابدی

دیگر از کلمات مرموزه در شب سخن بگو ولکن جائی که لانهٔ شبپره نباشد
یعنی سزاوار است برای انسان حدیث گفتن با نفس خود در موردی که
مشوش و جدا امور مادی نباشد و از علایق دنیوی خود را تخلیه کرده باشد

باز هم از کلمات مرموزه مسدود نما روزنه‌های پنج کاشانه را تا روشن
شود مکان علت یعنی حفظ کن حواس پنج کاشانه را از جولان دادن در
چیزهائی که مفید بحالت نیست تا روشن شود نفس تو بنور علم

باز پر کن ظرف را از سه چیز یعنی مزین نما جانت را بنور حکمت و عدالت
و فهم حقایق اشیا

نیز هنگام مرات موی چهره مباش یعنی وقت کشتن نفس اندوختنهای
حواس پنجگانه را ذخیره مکن

دیگر هار هیچ وقت از میان منبر یعنی مانع نیست برای تو کسب کردن

در هر وقت که باشد

دیگر بسیاهی زراعت کن تا سفیدی بدروی یعنی گریه کن تا خوشحالی
آخرت یابی

از کلمات سقراط تعجب می‌کنم از کسانی که عالم‌اند بفناء دنیا چگونه
ترجیح میدهند آنرا بر عالم بقا

نفوس طیبه طالب خیرند و امر کنندهٔ بآن و نفوس ردیه جاذب
شرورند و مایل بآن

نفوس فاضله درخت انصافند و میوهٔ آنها سلامتی است و نفوس
رذیله درخت شرند و ثمرهٔ آنها پشیمانی

نفوس اخیار گریزانند از اعمال مردمان فاسق و نفوس فساق هم متنفرند
از اعمال نیکان

آنکه پیروی کند هوای نفس اماره را در حال مورد ملامت و در آینده
باعث پشیمانی و ندامت و اما آنکه مخالفت کند او را در عاجل محمودست
و در آجل خشنود

شش طایفه‌اند که همیشه محزون میباشند، اول، انسان حسود، دوم، آنکه
کینهٔ مردم را در دل خود جای دهد، سوم، اشخاص تازه بدوران رسیده
، چهارم، مالداری که از فقر بترسد، پنجم، طلب کنندهٔ مرتبتی که استعدادش
درخور آن مقام نیست، ششم، مجالست کننده با نادان

گویند افلاطون سه سؤال از سقراط کرد

اول، پرسید چه کسی اولی بترحم است

دوم، حقوق مردم در چه زمان ضایع می شود

سوم، نعمای الهی را بچه چیز میتوان پاداش داد

جواب سقراط از سؤال اول اولی بترحم سه طایفه اند

اول، انسان نیکوکار که در میان مردم فاجر محبوس بمعیشت باشد او در مدت
عمر محزون و اندوهناک است

دوم، شخص عاقلی که بخواهد اصلاح کند امر جاهلی را

سوم، انسان کریم الطبع و شریف النسبی که محتاج بشخص لئیم الطبع و پست
فطرت گردد

جواب سؤال دوم حقوق مردم در سه مورد ضایع میشود

اول، زمانی که رای صحیح نزد کسی است که سخن او را نشنوند

دوم، بودن آلات جنگ نزد کسی که نتوانند بکار ببندد

سوم، وقتی که مال نزد کسی باشد که از انفاقش دریغ دارد

جواب سؤال سوم نعمت الهی را بدان میتوان پاداش داد که تلقی
کنی نعمت خدای تعالی را بادای شکر و ملازم بودن در اطاعت و بندگی
حق و اجتناب کنی از معصیت افلاطون پس از شنیدن جوابها جزء
شاگردان سقراط شد و از بیانات او استفاده می کرد و موقع حبس و قتل

سقراط مریض بود و نتوانست بوظیفهٔ خود عمل کند و تا آخر عمر متأسف بود

از نصایح سقراط

اگر ملازم عدالت گشتی نجات و رستگاری ملازم تست

فقر برای انسان عاقل حصنی است از ورود در رذائل و برای نادانان
راهی است برای دخول در معاصی

علامت عاقل آنست که با نادانان چنان سخن گوید که مثال سخن گفتن
طبیب باشد با مریض

دنیا مثال سرابیست که پس از رسیدن بآن نه رافع عطش است و نه دافع
تعب بلکه موجب ندامت و باعث هلاکت

عمر انسان در دنیا بمنزلهٔ سایه است که نه او را حقیقتی است و نه شخصیت
و تعیّنی

دنیا نصیحت کننده است تارکش را و فریب دهنده است طالبش را زیرا
که با اول می نمایاند عیب و نقائص خود را و بدوم می چشاند تلخی طعم و
بدی عاقبتش را

کسی که بمیراند نفس خود را بموت طبیعی حیات او فراوانست و کسی که بمیراند
بموت ارادی مردن طبیعی حیات ابدیست برای نفس او

چند آشکار و روشن است فضیلت مردن زیرا که مردن انتقال از عالم
ذلتست بعالم عزت و از عالم فناست بعالم باقی و از عالم جهل است بعالم

عقل واز عالم تعبست بعالم راحت

مردن آسانست برای آنکه یقین بآخرت دارد وسخت وناگوار است
برای آنکه شك دارد

مرگ پسندیده است برای صالح وطالح اما صالح برای رسیدن بنعیم دائمی
وسرور ابدی واما طالح برای آسودگی مردم از ظلم وجور او

قبیح است گریه کردن برای کسی که مظلوم کشته شده است واما نیکوست
برای ظالم زیرا که مظلوم میرسد بنعمتهای الهی وظالم گرفتار می گردد
بنقمتهای خدائی

علامت عاقل زیادی سکوت اوست ونشانه جاهل زیادی کلام

کمترین منفعت سکوت متحمل نشدن غوغا وجدالست

کسی که سکوت اختیار نکند ساکت میکند او را عجز وآن بدترین ننگ و
عار است

الذ لذائذ ادبست وثمره ادب کم سخنی است

سخن مملوك متکلم است تا زمانی که نگفته است وقتیکه تکلم کرد از ملکیت
او خارج است

قلب انسان جاهل در دهن اوست واما زبان عاقل در قلب اوست پس
علامت عقل اول تفکر است پس تکلم وعلامت جهل بی تأمل سخن
گفتن است

مشورت مکن با آنکه مخاطره میاندازد بلکه مشورت کن با آنکه محیط بر زمانست

مخفی داشتن سر علامت عقل است واشاعه آن علامت بی عقلی

مخفی داشتن سر خود موجب رسیدن بمراد است وکتمان سر غیر علامت
امانت

لازمه خلق نیك خوبی معیشت ودوام سلامتی وزیادی محبت ولازمه
اخلاق بد جالب نفرت وسختی معیشت وکثرت غصه است

حسن خلق پوشاننده قبایح است وسوء خلق باعث تبدیل محاسن است
بقبایح

خواب مرگیست خفیف ومرگ خوابیست طولانی

طلب کننده زاید بر حاجت تلف کننده است منافع فعلی را

کسی که در معرض محاسبه آرد نفس خود را ایمن است از خواری

آمال از شاخه های نفس بد سرشت که باز میدارد انسان را از شنیدن
حکمت وتاریك میکند قلبشان را از نور بصیرت

مغرور نشوید بجوانی وفریب مخورید از صحت جسم زیرا که عقب جوانی
پیریست ودنبال الصحت مرض است وعاقبت عمر مرگست

بترسید از آفات دنیا ومطمئن نشوید بآن زیرا که با هر نوشی نیشی است
وبا هر صفائی کدورتی است وبا هر نعمتی نقمتی است وبا هر اجتماعی
تفرقه است وبا هر وصلتی انقطاعی است

کسی که بوظیفهٔ انسانیت عمل کند و نفس خود را خوار گرداند از هر بدی
ایمن است

کسی که شناخت نفس خود را حفظ می کند او را از هر بدی و کوی که
نشناخت خوار مباز دار او را در غیر موضع خود

دوستدار دنیا ملازم سه خصلت است
اول، فقریست که بی نیازی در او نیست
دوم، آرزوئی که انتهایش معلوم نیست
سوم، شغلی است که برای او آسودگی متصور نیست

از علائق که دنیا با او داد باز کرده امیدوار مباشید تا از جاهلی که با او
اقبال کرده

دنیا میراث گذشتگانست و بلای ماندهٔ زمانست و ظرف مصیبتهاست

در شهوات خود دنیا دوری مکن و منتظر باش عاقبت آنرا و بدانکه توان
جوهر کسی هستی که در غذا است و در مکان کسی اقامت کرده که مرده است
و بازگشت تو بآن عنصر است که ذات تو از وست

در کارها عجله مکن زیرا که عجله فاسد کنندهٔ مروتست و پیشاهنگ پشیمانی

راستی میوهٔ کرمست و حرص فضلهٔ شهوتست و آرزو دام نادانی است و
معاشرت با بدکاران برطرف کنندهٔ رذایل

اگر مال را بمصرف حق رسانیدی از زوال آن ایمن باش

هذه القصیدة الدالیة للسید الرضی رضی الله عنه یمدح
بها الصاحب بن عباد علیه الرحمة

أناءٌ أقام الدهر مني وأقعدا — وصبراً على الأيام أنأى وأبعدا
وقلبٌ تقاضاه الحوائج أنه — إذا راح ميلاً نام من الحزم أو غدا
أجود على أبيض المطامع بالتقى — نزاعاً ولا يزداد إلا تبعّدا
إذا أدركتنا ما له ظهر نية — ونابت غلاماً ما غار الشوق منجدا
غدى دماعٍ لا تميل كأنما — رأى الليل كوراً والمجرة مقودا
يلثّم عزمين الحسام همّة — تكلّفه خوض الليالي مجرّدا
أيا خاطباً ودّي على النأي إنني — صديقك إذ كنت الحسام المهنّدا
فإني رأيت السيف أنصر للفتى — إذا قال قولاً ماضياً أو توعّدا
أرى بين نيل العز والذل ساعةً — من الطعن يقتاد الوشيج المقصّدا
فمن أخّرته نفسه مات عاجزاً — ومن قدّمته نفسه مات سيّدا
إذا كان إقدام الفتى ضلّ رأيه — فإن المجد مطلوباً ولا العز مقصدا
فدى لابن عبادٍ ضنينٌ بنفسه — إذا انقضّ الروع الطراف الممدّدا
ودرّ أطراف الرماح وإنما — يدير قبل الطعن رأياً مسدّدا
به طال من خطوي وكنت كأنني — مشيت إلى نيل المعالي مقيّدا
ومن مات في حبس المذلة قلبه — رأى العز في دار الممالك مولدا
بسرّ الفتى حمل النجاد وربما — رأى حتفه في صفحتي ما تقلّدا

لنال المعالي من يذل بنفسه   ولا يدخر الآباء مجداً موطدا
وما استفاد العز من شيمة الفتى   إذا كان في دين المعالي مقلدا
أبا قاسم هذا الذي كنت راجياً   لإرغام أعداء وإكبات حسدا
إذا اجزعتنا أيامنا كنت معقلا   وإن ظمئت آمالنا كنت موردا
ولما رأيت الثوب يعجز حزمه   لبست لك الشرعي المعضدا
ولو كان لا يعجز على المرء باسه   لتدعي العز اللباس المصردا
وليل رقعناه إليك كأنما   دفعنا به لجاً من البحر مزبدا
وشمس خلعناها عليك رضية   وكنا لبسناها رداء موردا
وملك أنفنا أن نقيم ببابه   فزودنا زاد امرئ ما تزودا
وأمرد حتى ملتحى بلثامه   يطول نجاداً فارح السن أجردا
رأى أرجل الحوم من الخماص كأنما   تسالب أيديها النجاء العمردا
تركنا بأيدي العيس ما اغلظ ظلها   ومن ذل في دار إذا البعد أحمدا
وسرنا على رغم الظلام كأننا   بدور تدلت من جنابك أسعدا
تركت إليك الناس طراً كأنني   أرى كل محجوب بعيراً معبدا
فيا ليت رعيان القصيمة خبروا   بأني ركبت العز غضاً مجددا
فلله نور في محياك إنه   يمزق جلباباً من الليل إذ بدا
ولله ما ضمنت ثناياك إنها   شنا بأجبال تطلع البأس والندى
أعز ضوعها بأفلاك المجد أنني   أرى غرر الآمال نحوك سجدا

وأنت الذي ما احتل في الأرض مقعداً   من المجد إلا اشتق في الجو مصعدا
إذا أطمعت عيني إليك فإنما   خفاتيها تذري لجيناً وعسجدا
تحكمت الأسرار حزماً وفطنة   وتقضيك الآراء عزاً وسؤددا
وما كنت إلا السيف نعرف منضى   وينكر في بعض المواطن مغمدا
وحتى حلال قد صحبت بعاده   من الخيل تشتاق النعام المشردا
ويوم من الأيام شوهت وجهه   بأغبر كيد الطير حتى تلبدا
رمت بك أقصى المجد نفس شريفة   وقلب جريء لا يخاف من الردى
وهمة مقدام على كل فتكة   يفارق فيها الطبع ما تعودا
مقيم بصحراء الضغائن مصحراً   إذا أخمدت من نار والحرب أوقدا
لك القلم الماضي الذي لو ترسه   يجري العوالي كان أجرى وأجودا
إذا انسل من عقد البنان حسبته   يحوك على القرطاس برداً معمدا
يغادر لعينه الخط عيناً لجدة   إذا عاد يوماً ناظر الرمح أرمدا
وإن يتنصل من دم الضرب أحمرا   أراق دماً من مقتل الخطب أسودا
إذا السر عفته همة منك غادرت   فوادهم يجري وعيداً وموعدا
ستأتي بأشعاري عليك فإنني   رأيت صدور القوم تطرق حسدا
فما عرفتني الأرض غيرك مطلباً   ولا بلغتني العيس إلا لك مقصدا
ألا إن ترك الحمد بخل بمحسن   وما بذل المعطاء إلا لمحمدا
لئن كنت في مدح العلى ناعراً فما   فإني إلى غير التشدق باسط يدا

خطبت اليك الود لا شيء غيره ... وودّ الفتى كالبر يعطى ويجتدا
دعاني اليك العز حتى اجبته ... ومن طلبته جمة الماء اوردا
واني لارجو في جوارك نعمة ... اغيظ بها الحساد مثنى وموحدا
ومدحك هذا بكر منح مدحة ... وكنت اروض القول حتى تسددا
ولو علقت مني بغيرك مدحة ... لكنت كمن يعتاض بالماء جلمدا
ولست براض هذه لك تحفة ... اضمنها فيك الثناء المخلدا
فان كان شعري فاتك اليوم انما ... علي فاني سوف اعطيكه غدا
ولولاه ما اوحى الى المدح خاطر ... بعد عليا للعلى ومحمدا
ابوه ابو المستطيل بنفسه ... على العز مصدورا وقابرا ومقلدا
فتى سنه عن خمس عشرة حجة ... تربى له فضلا ومجدا ومحتدا
فتى الصبا كهل الفضائل لم يشب ... الى العمر الا احتل في الفضل مقعدا
تفرد لا يغشى الى غير نفسه ... حبيبا ولا يدعو من الناس منجدا
ولا طالبا من دهره فوق قوته ... كفاني من العذب الزلال منقع الصدى
ساحمد عيشا صان وجهي بمائه ... وان كان ما اعطى قليلا مصردا
وقالوا الفناء الناس انس وراحة ... ولو كنت ارضى الناس ما كنت مفردا
طربت الى الفضل الذي يحمل الفتى ... لذكر التشعر رافدا او مسهدا
وما كنت الا عاشقا ضاع شجوه ... فاصبح يملي الحمام المغردا
وليس عجيبا ان طغى فيك مقولي ... تراك حقيقا بالمعالي مجودا

بعدت عن الانشاد من غير غيبة ... ولكنني استخلفت نعماك منشدا
فمرني بامر قبل موتي فانني ... ارى المرء لا يبقى وان بعد المدى
وما الميت الا راحل كره النوى ... واعجله المقدار ان يتزودا

وقال ايضا رحمه الله في مدح الصاحب وهي
ايضا دالية

أترى الهوادج في عراض البيد ... مثل الجبال على الجمال القود
يطلعن من رمل الشقيق لواغبا ... زحف الجنوب بعارض ممدود
كم بان في المتحملين عشية ... من ذي لمى خضر الرضاب برود
وقضيب اسحلة لو انعطف الصبا ... يوما لنا بقوامه الاملود
متلفعين من العتاب كانما ... لسعوا باعين ربرب وخدود
مروا على رملي زرود هل ترى ... الصافنه لحشاي رملي زرود
غرسوا الغصون على النقا ونحوا ... من كل مائلة الغدائر رود
ان الليالي بين اسداف الدجى ... قلبت مراشفها على مجلود
ولووا بوعدي يوم خف قطينهم ... ومن الصدود وفا الكعاب الموعود
لم ترضني تلك الليالي عنهم ... بنوا الهم فاقول يوما عودي
سيان قربهم علي وبعدهم ... لولا الهوى وعلائق المعمود
وبعثت على اثاركم نجيبة ... غرّاء ذات بوارق ورعود
تثني معالم منكم لولا النوى ... لم ادرها بعلو ولا بصعود

ولعجت فيها طارحا عن ناظري   ثقل الدموع ونائبا من جيدي
هل تبردون حرارة من حائم   حران عن ذاك الغدير مصدد
فلقد تمعكت في مواطئ عيشكم   يوم الوداع تمعك المورود
اغدوا الى طرد الظباء وانثني   وانا الطريدة للظباء الغيد
حتام تعتلق البطالة مقودي   وتعود في هوى الطعان عبيدي
عشرون ادركها الزمان بأربع   ارهقنني وتمنعن من تجديدي
اعلقت في سرب الخطوب حبائلي   وقدحت في ظلم الامور زنودي
وكرهت في حلو الزمان ومره   ما شئت واعتقب العواجم عودي
وفرعت رابية العلى متمهلا   اجري امام الطالب المجهود
وخبطت في المتعرضين بقوله   حذاء من بدع الزمان شرود
فضربت اوجههم بغير مهند   وهزمت جمعهم بغير جنود
ما ضرني لما فللت غروبهم   اني كثرت لهم وقل عديدي
وابي الذي حسد الرجال بغيبه   ان المنافس ابدا المحسود
ذو السن والشرف الذي همته   كفاه اخطه العلى والجود
اخذى خامص غاب علاءه   من سيد بلغ العلى ومسود
فالآن اذ نبذ المشيب شبيبتي   نبذ القذى واقام من تاويدي
وفررت عن سنن الفروج تحاميا   وعسا على عمر السنين عمودي
ولبثت في الفخر العلي مشيدا   اطوادها بيمين ام المولود

وصففت في ابني الخلائق بينها   لهم بنى بنو ابي عهود
وحللت عندهم محل الجنبي   ونزلت منهم منزل المودود
تغدو العدو يذم فضائلي   هيهات الجم فوك بالجلمود
هيا فكم اسكت قبلك كاشحا   بمناقبي وعلى فضل مزيد
مالي ادع الصف من متجاهل   او اطلب الاجمال عند حسود
ام كيف يرامني ولبس جانبي   ازرى الرؤوم تكون غير ولود
فلانهضن الى المعالي نهضة   ملاء الزمان تغني بطول قعود
انجح امامك ان هممت بفعلة   ونتاب عن عذل وعن تفنيد
واذا التفت الى العواقب بتك   قلب الجري بهجمة الرعديد
قد قلت للابل الطلاح حفونها   غلس الظلام بسائق غريد
من كل مضطرب الزمان كأنه   في الليل ذو بادقم مطرود
قبل الطوى اجوانها بظهورها   واحل اكل لحومها للبيد
ان لم ترى كاف الكفاة علا بك   منكن مسقط طالع او مود
يهدي بتهدي الورى ويهدي   قرب الطريق لهم الى المعبود
اسد اذا اجر القبائل خلفه   حل الطلى بلوائه المعقود
ومقصر في الطول غير مقصر   في الضرب يقطع حبل كل وريد
ومزعزع مثل الجرير اذا انحنى   للطعن شبع بالطوال المبد
والجيش يرفع غمه من قسطل   فوق القنا ويجرد بل جديد

سلفٌ لكلِّ كتيبةٍ بطلُ العدى   فيهما مقاماً جاءَ بغيرِ وعيدِ
في غلمةٍ حملوا القنا وتحملوا   اعباءهُ يومَ المآزقِ الشهودِ
قومٌ اذا ركبوا الجيادَ تجلببوا   بقساطلٍ وتعمموا ببنودِ
واذا اسروا اكمنوا كمونَ اراقمٍ   واذا القوا برزوا زوابرَ اسودِ
واذا اهتفتَ بهم ليومِ كريهةٍ   ندبى عواربَ بحرُها المورودُ
كثروا الحصى لجنوبهم ولاجلهم   ملكٌ من قيامٍ في السروجِ قعودُ
كم من عدوٍّ قد ابانَ كانما   يطووا الضلوعَ على القنا المقصودِ
لو جيدَ محضرِ العدى بحبائهِ   قبلُ احتها الشغلانِ وجعودِ
ومواقفٍ كالرماحِ تلمظت   فيها المنونُ تلمظَ المرودِ
سودُ الحمائمِ ينتظمنَ تحاسنا   بيضاً بضبنَ على الليالي السودِ
كنفحِ النوارِ فتقهُ الحيا   او كالصباحِ فرى الدجى بعمودِ
ما زالَ قدٌّ من عنبرةٍ شيعهُ   علماً امامَ دوائرِ الممدودِ
وجفانُ جودٍ كالركايا انشطي   ابداً بانكي نزلٍ وتعدُ فودِ
كم حجةٍ لكَ في المحافلِ نوهت   بدعاءِ دينِ العالمينَ التوحيدِ
ومجادلٍ ادمى جدالكَ قلبهُ   واعضهُ بجوانبِ الصيخودِ
وشغبتَ ممترضَ الحكمِ معشرٌ   سداً من الاراءِ غيرَ سديدِ
فادعتهم بالقولِ حتى اذعنوا   واطلتَ نومَ الصارمِ المغمودِ
جرٌّ يمسكهُ السماحُ نفيسةٌ   كانَ الضلالُ بهديهِ يوقودِ

في كلِّ معضلةٍ ابنتَ رتاجها   بلغنَ اليكَ الدينَ بالاقليدِ
فالله يشكرُ والنبيُّ محمدٌ   ونفثاتُ مسندٍ في الفضالِ معيدِ
راى بعينهِ اذا الرجالُ تلهوجوا الـآراءَ او عجلوا عن التسديدِ
لو كانَ يمكنني التقلبُ لم يكن   الا اليكَ ظمائي ونجودُ
وطويتُ ما بعدت مسافةُ بيننا   انَّ البعيدَ اليكَ غيرُ بعيدِ
وانختُ عيسي في جنابكَ طالما   بفناءِ داركَ انتحي وقعودُ
وتركتُ اشواقها نكوصَ عقيرةٍ   متبدلاتٍ صوارمٍ بغمودِ
بيني وبينكَ حرماتٌ تلاقت   نثري الذي بكَ تفندهُ ونشيدي
ووسائلُ الادبِ التي تصلُ الفتى   لا باتصالِ قبائلٍ وجدودِ
قد كنتُ اعطلُ عن سواكَ عقائلي   واصونُ دري فلا تدي وعقودي
واحولُ افواهَ القريضِ فلا ارى   اني اذينُ باللئامِ برودِ
ولقد ذممتُ الناسَ قبلكَ كلهم   فالآنَ طرفي لي الى المحمودِ
ان اهدِ اشعاري اليكَ فانها   كالسردِ اعرضهُ على داودِ
لكنني اعطيتُ صفوَ خواطري   وسقيتُ ما اصبتهُ على عودي
وسمحتُ بالموجودِ عندَ بلاغتي   اني كذاكَ اجودُ بالموجودِ

وقد بوا الشريف الرضي رضي الله عنه قصيدة لامية
يرثي الصاحب رحمة الله عليه وهي هذه

أكذا المنونُ تقنطرُ الابطالا   أكذا الزمانُ يضعضعُ الاجبالا

٥٨ أكذا انتصاب الأسد وهي مدلّة / تحمي الشبول وتمنع الأغيال لا
أكذا تنام عن الفرائس بعدما / ملأت هماهمها الورى أوجالا لا
أكذا انحطاط الزاهرات عن العلى / من بعد ما شأت العيون منالا لا
أكذا تكبّ البزل وهي صواعب / تطوي البعيد وتحمل الأثقالا لا
أكذا انغماس الزاخرات وقد طغت / لججا وأودت بالظماء زلالا لا
يا طالب المعروف خلّ نجيّه / حطّ الحمول وعطّل الأجمالا لا
وأقم على يأس فقد ذهب الذي / كان الأنام على نداه عيالا لا
من كان يقري الجهل علما والتقى / والنقص فضلا والرجاء نوالا لا
ويجبّن الشجعان دون لقائه / يوم الوغاء ويشجّع السؤّالا لا
خلع الردى ذاك الرداء نفاسة / عنّا وقلّص ذلك السربالا لا
خبر تمخّض بالأجنّة ذكره / قبل اليقين وأسلف البلبالا لا
حتى إذا جلّى الظنون يقينه / صدع القلوب وأسقط الأحمالا لا
الشكّ أبرد للحشا في مثله / بالبتّ يشكي فيه دام وطالا لا
جبل تسنّمت البلاد هضابه / حتى إذا ملأ الأنام لبابا لا
بالطود كيف وأنت عالي الذرى / أهوى بجانبك الردى زلزالا لا
إن قطّع الآمال موتك فانثنى / من بعد يومك قطّع الآمالا لا
ما كنت أوّل كوكب ترك الدجى / وسما إلى نظرائه فتعالى لا
أنفا من الدنيا ونبذ حبالها / ونزعت عنك قميصها الأسمالا لا

ذا المنزل المظعان قد فارقته / وغدا ثبوتك منزلا محلالا لا ٥٩
لا رزء أعظم من مصابك إنّه / وصل الدموع وقطّع الأوصالا لا
يا آمر الأقدار كيف أطعتها / أوما وقاك جلالك الآجالا لا
كيف اغتفلت فجاءتك بغرّة / أو ليس كنت تخبّط البزالا لا
لم تكف يا كافي الكفاة منيّة / تقذف إليك صوارما وألالا لا
الأروق الجدّ المؤمّل ربّه / الأروع المغدار يا الأحالا لا
ألا أقالت لك الليالي عثرة / يا من إذا عثر الزمان أقالا لا
إن الذي انحى إليك بسهمه / قد نال ذا بأسه الرئبالا لا
لا يسمع الأنباض منه فيتّقي / يوما ولا لحظ الخبير نبالا لا
وأرى الليالي طاردات خطبها / تستوثق الأعيان والأقيالا لا
يرمين عود النبع غير موارب / بين النبات كما يرين الضالا لا
لا تأمن الدنيا عليك فإنها / ذات البعول تبدّل الأبدالا لا
وتنازل الدهر الذي شرع الردى / وتخرّم الأذواد والأقبالا لا
واستنزل الأملاك قدما بعدما / ركبوا من الشرف المطاح بالا لا
وطوى مقاول من نزار سادة / في الحرب لا كشفا ولا أميالا لا
قوم إذا نقع الصريخ تناهضوا / بالخيل قبّا والقناء طوالا لا
وترى خفافا في الوغى وإذا انتدوا / وتلاحظ النادي رأيت ثقالا لا
صاحت بهم نوب الليالي صيحة / فتتابعوا لدعائها إرسالا لا

بنوا كالون الموت جنبا بعدما ... كانوا الاسود مغاوراً وابطالا

نزعوا الحمائل عن عواتق فتية ... كانوا لكل عظيمة حمّالا

من بعد ما دعموا القباب وطنّبوا ... ذلل المطي وقدموا الاجمالا

عرب اذا دفعوا الجياد لغارة ... هزّوا العباب وخضخضوا الاوشالا

من كل منهب عالد سواله ... او بالغ بعطائه ما نالا

او بات يرعى النجوم لغارة ... وبعيد للمغدى وغاد ونضالا

لم يرهب الاقدار عز بنوه لا ... انفت النوائب جمعها المفضالا

وعصائب لهم الذين تبوّؤا ... ظل الهضاب وطرّقوا الاوغالا

كانوا فحول وغى تسايرها القنا ... لا كالفحول تسايد الاجدالا

ذعر الزمان عليهم فتطاوحوا ... فرقاً وطارد بالمنون جفالا

وعلى المياه الى بداءاتهم ... طرحوا الاسلاب والانفالا

من بعد ما خلطوا العجاج وجلجلوا ... تلك الزعازع والقنا العسّالا

والمنذرون الغر شرة منهم ... حبّا على لقم العراق حلالا

تلوى لهم عنق الفرات بمدّه ... ويردّ قومن البادية السلسالا

والازد يشربون ابرد منهم ... متعشبين من النعيم ظلالا

من معشر وردوا المنون ومعشر ... سلبوا الجمال فالبسوا الاسمالا

قد غادروا الابواب بعد فراقهم ... بنعى القطين وينسب الجلّالا

ان كنت تأمل بعدهم مهلاً فقد ... منّتك نفسك في الزمان ضلالا

لمن الضوامر عريت امطاؤها ... حول الخيام تنازع الاطوالا

بدّلن من لبس الشكيم مقاودا ... مربوطة ومن السروج جلالا

فجعت بمنصلة بعرض للقنا ... اعناقها وبحصن الاكفالا

لمن المطا باغبر ذات رحائل ... فادق من ذاك السدى ارقالا

امست تمتّع بالسقاب وطالما ... جعل الظبى لرضاعهن فصالا

من كان يحمل فوقهن عصابة ... مثل الصقور غرانقاً ارسالا

من كان يحشمهن كل مغارة ... بلد المنون وتنبت الاهوالا

لمن الاسنة قد نصلن عن القنا ... وعدمن من جرّ في الوغى ومجالا

ان صبن سوقك في العباب فطالما ... امسى عليك مدرّباً ومذالا

كم مهجة في الدين صنت غرارها ... هدّوا العقيق تحطماً وصبالا

بسنان رمحك او لسانك موهما ... طعنا اشق على العدى وجدالا

ان تكس الاسلام بعدك ذلة ... فلقد رددت بجسمه الاوصالا

واتى على الاقلام بعدك انها ... لم ترض غير بنان كفك آلا

افقدن منك شجاع كل بلاغة ... ان قال جلى في المقال وجالا

من لو يشاء طعن العدى برؤسها ... واثار من جربائها قسطالا

سلطان ملك كنت انت تعزه ... ولرب سلطان اعز رجالا

ان المشمر ذيله لك خيفة ... ارخى وجرر بعدك الاذيالا

ما كنت اخشى ان تزول الحادث ... قدم جعلت لها الركاب قبالا

دفع الزمان لك النوائب دفعةً ... وتصوّب الوادي إلى الدّضالا
يا شامتًا بالشيخ أحمد غربةً ... كم هبّ مندلق الغرار وصالا
إن أذهب الفعّال دهرٌ ظالمٌ ... فلقد أقام وخلّد الأفعالا
طلب التراث فلم يرَ امرؤٌ بعده ... إلا علًا وفضائلًا وجلالا
هيهات فاتهم تراث مخاطرٍ ... حفظ الثناء وضيّع الأموالا
قد كان أعرف بالزمان وصرفه ... من أن يثمّر أو يجمّع مالا
مفتاح كلّ معاشرٍ ورثت ندى ... كانوا على أموالهم أقفالا
كان الغريبة في الأنام ما نجعوا ... من بعد غارب نجمه أمثالا
قرمٌ إذا كحلت به ألحاظها ... شوس القروم تقطّع الأبوالا
وإذا تجاذبت الصدور بموقفٍ ... حبس الكلام وقيّد الأقوالا
بصوائبٍ كالشهب تتبع مثلها ... ورعال خيلٍ يتّبعن رعالا
من فاعلٌ من بعده كفعاله ... أو قائلٌ من بعده ما قالا
سمحٌ يرفّع للسؤال سجوفه ... ويحجّب الأهزاج والأرمالا
يا طالبًا من ذي الزمان شبيهه ... هيهات كلّفت الزمان محالا
إنّ الزمان أضنّ بعد فقيده ... من أن يعيد لمثله أشكالا
وأرى الكمال لحتفه علّة إذا تمّ ... غرض النوائب من أعزّ كمالا
صلّى الإله عليك من متوسّلٍ ... بعد المهاد جنابه لأورما لا
كهف السلوّ لذا الهلال المحتلي ... وأجزلك المولى الجواد الآلا

ورأيت كلّ مطيّةٍ تبدلك ... من بعد يومك بالزمام عقالا
طرح الرجال لك العمائم حسرةً ... لمّا رأوك تسيّروا إجلالا
قالوا وقد فجعوا بنعيك سائرًا ... من مثّل الجبل العظيم فمالا
وتبادروا أعطاف الجيوب يطالوا ... عطل الأنامل غبنةً وشمالا
ما شقّقوا إلا كساء العلا لموا ... إلا أناملَ نلن منك سجالا
من ذا يكون معوّضًا أم من نوى ... ومعوّلًا لمؤمّلٍ وثمالا
فرغت أكفٌّ من نوالك بعدها ... والمال أعظم ضائك الأشغالا
أعزز عليّ بأن تخيّب طالبًا ... قطنًا أو ملوي النوال مطالا
أو أن تبدّل من يؤمّلك زائرًا ... بعد التهلّل عندك استهلالا
أو أن تبادر للصريخ لكربةٍ ... حشدت عليه فلا تجار معالا
يا شافي الأدواء كيف تملّكه ... داءٌ رماك به الزمان عضالا
يا كاشف الأهوال كيف تضنّيه ... لمقيل جنبك منزلًا محلالا
قد كنت آمل أن أراك تجيبني ... فتسلّ إذا ضمر دجا أفضالا
وأفاد سمعك منطقي وغرائبي ... وتفيد في أيامك الإقبالا
وأعدّ فيك لسهم دهرٍ جنّةً ... تثني جنود خطوبه فلالا
فطواك دهرك طيّ غير صبابةٍ ... وأعاد أعلام العلى أغفالا
أن يمسِ موعظة الأنام فطالما ... أمسى نظامًا للورى وحمالا
لتسلّب الدنيا عليه فإنها ... نزعت به الإحسان والإجمالا

وادعاه من ادعى البرّ نسبه   وسقاه من اسقى بِرّا الآمالا

ابو الفضل اسمعیل بن محمد راست در وصف اصفهان

يا اصفهان سُقيتِ الغيثَ صافيةً   اذ قلتُ لها سقيا لواديها
لا حبّذا جبلُ الريّان من بلدٍ   وحبّذا لي مُصَلّاها وواديها
بزندرود دیوث منه طلّت بها   وان اعش فرها في سوق بيضتها
يا بقعةً هي دار الخلد اخلقت   انموذجا للنعيم دائمٍ فيها
وزادها بهجةً فيما بعد لها   ان نصرة الدين فخر الملك داعيها

ابو العلا محمد بن احمد در وصف اصفهان گوید

اقول لغيمٍ مدّ في الارض مطرفًا   تطرّزه ايماض البرق بالذهب
ترجّع فيها الرعد رنّة ثاكلٍ   تبيت عليها الوجد تبكي وتنتحب
بعانقها العربي اسوجتا لعلّها   شآبيب مثل ما تفرغ القرب
هي البقعة الغنّاء اينع غيرها   تسابقها في الحسن اغربت العصب
اذا انتسمت فيها الصبا وروضها   كتائب الخمر هزّه سانح الطرب
هواءٌ نسيميٌّ وتربٌ ممسّكٌ   وماءٌ كما يجري الرضاب على شنب
فلو شاهدته جنة الخلد اخلقت   محاسنها فيها انصباب العجب
بها كلّ وضّاح الجبين اذا احتبى   فمن فضله المشهور يقتبس الادب
ولولا تكن من فضلها فخرانها   الى مثل فخر الملك نعم وشنب
كفاها هذا مفخرا وفضيلةً   على مدّعي الايام تحسدها الشهب

لکاتب الاحرف عفی عنه

کلمه حق از هیچ چیز غایب نیست اگر غایب بود خلق را از وی بیم نبودی
بیم از حاضر باشد نه از غایب

کلمه چون آتش در هیزم در افتاد و تمام بسوخت معنی هیزمی از وی بشد
کسی او را هیزم نخواند همه او را آتش خواند آنگاه سوزنده نیست سوزانده

کلمه ترسیدن از عذاب ترسیدن از خدا نیست ترسیدن بر نفس است
که معذب نباشد ترسیدن از خدا محض عظمت و هیبت اوست تا فهم

کلمه همه نهیها از آنست که نفس را مراد است و همه امرها از آنست که نفس را
مراد نیست که نفس امارة بسوء است و حق ترک سوء پس تا نفس را خلاف
نکنی حق را موافق نگردی و تا حق را موافق نگردی تارک نهی نگردی
و تا نهی را تارک نگردی متقی نباشی

کلمه هر که از دوزخ ترسد امر و نهی فرو نگذارد و هر که از شیطان
ترسد مراد او نباشد و هر که از نفس ترسد خلاف خواهش او کند
و هر که از خدا ترسد هیبت و جبروت او را از دوزخ ترسد نه از نفس و شیطان

کلمه برخوردار او از وجود نعمت نیست برخوردار او از نعمت در بقای نعمت
و سبب بقای نعمت شکر منعم است

کلمه نعمت بدان خویش بزرگ نباشد بزرگی نعمت در بزرگی منعم است
و از بزرگان عطای خرد بزرگ است و از خردان عطای بزرگ خرد است

کلمهٔ آنچه در ازل ترا قسمت شده است بی توکّل و بی کوشش حاصل گردد
و آنچه ترا قسمت نشده است با توکّل و کوشش هم حاصل نگردد

کلمهٔ هر چیز که بنده را از حق بوی اعراض افتد آنچیز بمحلّ آن شیطانست
زیرا شیطان را مرادی نیست مگر بنده را از حق بریدن پس هر چیز که
این معنی حاصل آمد مقصود شیطان حاصل گشت

کلمهٔ چون بذکر حق مشغولی اگر غیر حق را بذکر با او قرین کنی آن قرین
کردن استخفاف حقّست زیرا که ترا با او هنر قرین کردن بمعنی رفعت
کمترست و وضع مهتر

کلمهٔ ذکر غافل نبودن از حقّست چون از حق غافل نبودی حق را ذاکر
باشی اگر چه بزبان خاموش باشی

کلمهٔ ذکر صفات غایبانست و فکر صفات حاضران

کلمهٔ تا بعد و غیبت نباشد ذکر بکار نیاید چون غیبت حضور گشت
و بعد قرب بذکر حاجت نباشد

کلمهٔ مقام ذکر مقام غایبان و طالبانست و فکر مقام بینندگان یاد
کنند تا ببینند چون ببینند فکر کنند تا چه می بینند

کلمهٔ عارف بمقامی رسد که دیگر او را نه ذکر ماند نه فکر در جلال و
هیبت حق فرو ماند و این مقام فنا خوانند

کلمهٔ محبّت را بعد و قرب نباشد محبّ هر کجا باشد محبوب با وی باشد

کلمهٔ یاد کردن حق را سه مقامست اول یاد کردن دوم یاد داشتن سوم از یاد
کردن و یاد داشتن فانی گشتن اوّل مقام اختیارست دوم مقام حیرتست سوم مقام فنا

کلمهٔ طاعت و معصیت سبب قرب و بعد نیست قرب و بعد بر طاعت و معصیت
مقدّمست یعنی چون خدا بنده را قرب خویش دهد او را بطاعت مشغول کند و چون
بنده را بعد خویش دهد او را بمعصیت مشغول کند تا خدائی سبب بندگی
گردد نه بندگی سبب خدائی

کلمهٔ نهایت مکاشفه مشاهده است و نهایت مشاهده ذهول

کلمهٔ طاعت و معصیت را سبب قرب و بعد خدا دانستن چنانست که گوئی
خلعت و انعام بنده سبب اکرام پادشاه شد و بند و زنجیر او سبب غضب پادشاه

کلمهٔ بنده تا دل از خلق بر نکند بحق راه نیابد دنیا و عقبی و نفس و طاعت
و معصیت خلقست باید از همه دل برکند

کلمهٔ از دنیا دل برکندن با اهل دنیا ناصحبتیست از عقبی دل برکندن خود را در نجات
عقبی نادیدنست از نفس دل برکندن نفی هوای خویش نادیدنست از طاعت
دل برکندن تقصیر خویش در طاعت دیدنست از معصیت دل برکندن عذر خواستنست

کلمهٔ در دین خلق عزّت بعزّتست و ذلّت بذلّت و در دین خدا عزّت بذلّتست و ذلّت
بعزّت هر که ذلّت بحضرتش برد عزّت یابد و هر که عزّت برد ذلّت بیند

کلمهٔ اتّصال بحق و انفصال از حق همچون اتّصال و انفصال دو جسم یا دو جوهر
نیست اشتغال بحق و فراغت از غیر حق اتّصال بحقّست و اشتغال بغیر حق

وفراغت از حق انفصال از حق است

کلمهٔ اگر بنده نفس را بکشد حق او را زنده کند و از میان مرده زنده بیرون آرد و اگر
بنده نفس را زنده دارد حق او را بمیراند و از میان زنده مرده بیرون آرد و این است معنی
یخرج الحی من المیت ویخرج المیت من الحی

کلمهٔ محب صادق آنست که از خویشتن مراد دوست خواهد نه از دوست مراد خویشتن خواهد

کلمهٔ هر که از دوست مراد خویش جوید نه او را دوست میدارد بلکه خویشتن را
دوست میدارد

کلمهٔ بنده حق را عز اسمه نه از آن باید که او حق را خواهد بلکه حق را از آن باید
که حق او را خواهد

کلمهٔ علت یافتن بنده حق را خواستن حق است بنده را و علت نایافتن بنده
حق را ناخواستن حق است بنده را

عبید بابی

خواجه نفر بودم ولیکن بودم — گشت مشغول ولیکن بشکم
مهربان بود ولیکن بر باط — نان نیاورد ولیکن بدم
سر برآورد ولیکن بغضب — دل تهی کرد ولیکن ز کرم
بر سر خوان ولیکن بحرام — بس جوانمرد ولیکن بجرم
سالها باد ولیکن بسفر — عمرها باد ولیکن بغم
دولتش باد ولیکن شده گم — نعمتش باد ولیکن شده کم

سنائی

آنچه بر تن قبول بر جان رد — وانچه بر پای بند بر سر بند
منکر اند بتان که آخر کار — نگرستن گرستن آرد بار
مردم از بند بکجو گردد — باد چون بند بود چنو گردد

ایضاً سنائی راست

شبلی از پیر روزگار جنید — کرد نیکو سوالی از پی صید
گفت پیرا نهاد جمله علوم — سر مرا کن درین جهان معلوم
تا بدانم که راه عقبی چیست — سر این راه از این خلایق کیست
گفت بنگر که خواجه رفته قلم — تا بگو بهتر از سر قدم
شبلی اندر زمان قلم بشکست — وانچه او گفت بنده بنگاشت
گفت بنویس از قلم الله — چون نبشت این حدیث شد کوتاه
گفت دیگر چه گفت بنویس قرآن — خود همین است که بهتر تلقین
علمها جمله زیر این کلمه است — هست مقصود نیکوی ولیکن همه است

میرزا جعفر بیاض همدانی

ای طرهٔ طرار تو لعبت جانان — بر مه زده عنبر چنبر و با چوگان
صد ملک دل در هر شکنش مدغم — زلف نگاری با کمند سلطان
سلطان عادل کاستانت بوسند — صد قیصر و فغفور و دور الی و خاقان
خاقان مهر افسر کشیده کرده — هر بامدادان سجده پیش ایوان

ایوان جاهش گر بچرخ افرازند | سنگ ستون را بدو باید کیوان

کیوان بسر برود و بشب زند کاسه | بر درگه او در شمار دربان

دربان قصرش را سزد نه از بدن | بر حشمت و جاه فلان و بهمان

بهمان که باشد با فلان تا گویم | کاینش جنیبت دار و آنش سگبان

سگبانی او کرد شیر گردون | زین سر نابت شد سپهر گردان

گردان ببزم اندرش جام باده | چونانکه بگردون سهیل رخشان

رخشان بملک اندرش رای روشن | از برج دولت همچو مهر تابان

تابان ببزم اندرش ماه منجوق | بیضا مثال اندر دست بود عمران

عمران ز بود خود جهان نابدی | از شاه ماند هم بدانسان دوران

دوران عدل از فر عهدش تازه | بستان جود از فیض دستش خندان

خندان هم از پاسش ممالک را لب | هم فتنه را کند از هراسش دندان

دندان کین بر کند قهرش از بن | بنیان ظلم آورد عدلش ویران

ویران ز پاسش حصن ستم را بنیاد | محکم ز پاسش معدلت را بنیان

عنوان بینش را اثر اندر تبیر | معیار دانش لفظش اندر تبیان

تبیان ز لفظ او بیفزود آیین | چون بوستان از باد و باغ از باران

باران دستش گر ببارد بر کوه | روید همی از سنگ خارا ریحان

ریحان دولت را زمانش آزاد | بستان حشمت را وجودش نیسان

نیسان خجل از جود کف کافیش | آنسان که از طبع جوادش عمان

عمان شمار قطره دارد آنجا | کز موج دست شاه خیزد طوفان

طوفان خون راند بدشت اندر چون | با تیغ تیز آورد بمیدان جولان

جولان خنگش راست فتح اندر پی | پیکار جیشش را ظفر در پایان

پایان هر مقصود و کار دگر بود | جز با بقا دیرش نگیرد سامان

سامان هر مشکل که دارد کیفی | جز با ندا بیرش نگردد آسان

آسان بنزد فکر او هر دشوار | پیدا به پیش رای او هر پنهان

پنهان ز نور مهر چو پدید ظلمت | از بیم تیغش فتنه پنهان چونان

چونان که مور از آب و مار از آتش | از عدل او بگریخت ظلم و طغیان

طغیان موج فتنه را شد پاسش | کشتی و انصافش بر آن کشتیبان

با نام او ملک ایمن از هر رخنه | با حفظ او بیزار باغ از هر نقصان

نقصان پذیرد باز ضمیرش خورشید | حشمت ضیا بگرفت از شکوهش کیهان

کیهان خدیو آنکه هست از هیبت | فرماندهان ز هرش اندر فرمان

فرمان برا مرش قضا در انقیاد | خدمتگر حکمش قدر بود جریان

جریان امرش را متابع اجرام | انقیاد حکمش را مطاوع ارکان

ارکان جودش را اساس حق پایه | نخل وجودش را سعادت بستان

بستان و باغ ار خواهی زین پیشگاه | بستان الطاف و باغ احسان

احسان بدستش اندر چو بد صورت | اعطا بطبع اندر چو بد قالب جان

جان عدو از سطوتش بد آزار | حال عدو از هیبتش پریشان

افغان کنان خصم از تو بگریزد چون | از نام یزدان غول عجب از قرآن
قرآن نه دیگر مصحف چند شریعت | ذات ترا از خلق ویست چندان
چندان که ماه از مهر گیرد پرتو | چندانکه خسر از تو شرین برد نیران
نیران دوزخ دشمنان از مهرت | بر دوستان لطفت نعیم رضوان
رضوان بیزمت با خدم هم پیوند | مالک برزمت با سپه هم دستان

فرقهٔ صابئین نام اصلی آنها حرنانیون بوده بعدها این اسم را برای خود انتخاب کردند جهتش آن شد که مأمون وقتی که میخواست بجنگ روم برود گذارش بدیار مضر افتاد گروهی را دید بالباسهای مخصوص و موها بلند مأمون پرسید شما ها چه مذهب دارید گفتند ما حرنانیون هستیم مأمون گفت از طایفهٔ نصارا گفتند نه گفت یهود گفتند نه گفت مجوس گفتند نه گفت پس شما بت پرست هستید و از زنادقه میباشید قتل شما در مذهب اسلام واجبست گفتند ما جزیه میدهیم گفت جزیه قبول میشود از طوایفی که خدا در قرآن یادکرده چون شما از هیچکدام نیستید واجب القتلید ولکن من بشما مهلت میدهم تا موقع مراجعت یا قبول اسلام کنید یا مذهبی از مذاهب دیگر اختیار کنید وگرنه امر بقتل شما میدهم پس از رفتن مأمون گروهی پیرو مذهب اسلام شدند بعضی بکیش نصارا در آمدند عدهٔ که این دو کیش را اختیار نکردند شیخی از فقهاء آنها گفت بگوئید ما صابئین هستیم این لفظ در قرآن یادکرده شده است از آن وقت معروف باین اسم شدند

در ملل و نحل شهرستانی مذکور است که حرنانیه گروهی از صابئین هستند و آن فرقه میگویند که صانع و معبود واحد و کثیر است اما واحد است باعتبار ذات و اول و اصل و ازلیت و اما کثیر زیرا متعدد میشود باشخاص بچشم ظاهر در رأی عین و این اشخاص مدبرات هفتگانه است یعنی سیارات و اشخاص ارضیهٔ خیره عالمهٔ فاضله و ظاهر میشود باو و متشخص میگردد بآن اشخاص و کثرت او باو نمی منافی نیست و موجب بطلان وحدت ذاتیه او نمیشود و چون ابداع فرمود نفوس فلکیه و جمیع اجرام و کواکب را فراهم داد آنها را مدبرات این عالم و ایشانند پدران و عناصر مادران و موالید ثلاث از ازدواج ایشان حاصل شده و آباء علوی چند زنده و ناطق و مدرکات و میرسانند آثار را بسوی عناصر و قبول میکنند عناصر آن آثار را در ارحام خود پس موالید حاصل میگردد و از این فعل و انفعال و از موالید گاهی اتفاق می افتد که شخصی مرکب از صفاوی خالص عناصر و اجرام علوی حاصل شود و هیچ کدورتی ندارد و دارای مزاج کامل الاستعدادی حاصل کرده پس تشخص حاصل میکند الـه بآن شخص در عالم (گویا مراد این باشد که انسان کامل مظهر تام الـه واقع میشود) و نیز میگویند که طبیعت کل یعنی نوع تمام موالید در هر اقلیمی از اقالیم مسکونه در سر هر سی و شش هزار و چهار صد و بیست و پنج سال تجدید میشود یعنی چون این مدت تمام شد نسل این نوع منقطع میشود و قرن تازه حادث میشود از انسان و نبات و حیوان و همچنین الی غیر النهایه این دورات میباشد و قیامت موعود همین است و طایفهٔ حرنانیه نسبت میدهند مقالات خود را بشیث و ادریس و اعیاذا و اواذی

کہ چہار پیغمبرند
از جمله فروع مذهب ... اینست که می گویند که اواذی بر ماه رام کرده
پیاز و مار ماهی و باقلا را و در سر نوبت نمازی کنند و از جنابت و مس میت
غسل نه کنند و حرام می دانند خوردن گوشت شتر و گرانوسک را و آنچه بود
آنچه از برای او چنگال باشد و کبوتر دشتی و نهی می کنند مست شدن از شراب را
و همچنین اختیار او نزد وی به حضور ولی و شهود می کنند و طلاق را جایز
نمیدانند مگر بحکم حاکم و جمع کردن بین دو زن را جایز نمیدانند

آورده اند که ابو نواس روزی با قصیدهٔ غرا که در مدح هرون ساخته بود
خدمت وی رفت که بعرض رسانیده در ضمن صلهٔ شایانی دریافت دارد
برحسب اتفاق هرون کنیزکی خوب رو خالصه نام تازه خریده بود و نظر بوی
داشت و بقصیدهٔ ابو نواس التفاتی نکرد ابو نواس آزرده خاطر شده هنگام
بیرون رفتن از قصر خلیفه بر یکی از اضلاع قصر این بیت بنوشت

لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِی عَلَی بَابِکُمْ　　کَمَا ضَاعَ دُرٌّ عَلَی خَالِصَه

منهیان آن بیت را دیده بخلیفه باز گفتند هرون از این جسارت ابو نواس
خشمگین شده امر باحضار وی کرده او را در معرض عتاب و خطاب در آورد ابو
نواس گفت من چنین نگفته ام دشمنان برای اینکه مرا مورد سخط و غضب خلیفه
قرار دهند شعر مرا تغییر داده اند خلیفه گفت تو چه نوشته بودی ابو نواس
گفت من نوشته بودم

لَقَدْ ضَاءَ شِعْرِی عَلَی بَابِکُمْ　　کَمَا ضَاءَ دُرٌّ عَلَی خَالِصَه

بدخواهان همزه را اشباع کرده اند تا آنرا از صورت مدح بلباس ذم
در آورند خلیفه گرچه می دانست ابو نواس دروغ می گوید لکن از این
حسن تصرف او وی را خوش آمد صلهٔ قصیده بداد و عذر بخواست

در اخبار آورده اند که در زمانی که حجاج بن یوسف ثقفی از جانب عبدالملک ٧٧
مروان حاکم عراق بود دیوان دار الانشا از زادان فروخ واگذاشت زادان
برای نوشتن مکتوبات خود شخصی که عالم بلغت فارسی و عربی باشد طلب
داشت صالح بن عبد الرحمن که از موالی بنی تمیم بود و از امراء سجستان به او
معرفی شد زادان او را بخدمت حجاج برد و پس از چندی طرف میل حجاج واقع شد
صالح بزادان فروخ گفت چون تو سبب آشنائی من با امیر شدی نمیخواهم
کفران نعمت ترا کرده باشم شاید روزی حجاج بواسطهٔ من ترا از شغل خود
منفصل کند زادان فروخ گفت آسوده باش حجاج بمن محتاجتر است اگر من نباشم
کسی نیست که بتواند از عهدهٔ حساب عراق برآید صالح گفت والله اگر بخواهم
دیوان فارسی را بعربی تبدیل کنم میتوانم زادان فروخ او را امتحان کرد و دید میتواند
گفت تمارض کن و چند روزی به اداره میا صالح بگفتهٔ او عمل کرد حجاج طبیب مخصوص
خود را برای عیادت او فرستاد طبیب علتی در وجود او ندید زادان نزد حجاج
گفت بیمار حاضر شو صالح حضور امیر رفت چندی بر نیامد که زادان در فتنه
ابن الاشعث کشته شد حجاج جای او را بصالح داد صالح آنچه میان او و زادان
رفته بود بحجاج گفت حجاج امر کرد دیوان فارسی را بعربی ترجمه کند پسر زادان
بصالح گفت این کار از عهدهٔ تو بیرون است صالح گفت پدرت مرا امتحان کرد میدانست
گفت ده و نیم ده را بچه لفظ تبدیل میکنی گفت عشر و نصف عشر گفت لفظ
وید را چگونه می نویسی گفت مینویسم النیف و الزیاده مردانشاه گفت صد هزار

درهم بستو می دهم که از جمع نکنی صالح گفت چون امیر امر کرده مخالفت ممکن نیست ۷۸
مرزبانشاه گفت خدا قطع کند دو زبان را همچنانکه قطع کردی زبان فارسی را
آورده اند که عربی از بادیه برای رفع مخاصمه با داماد خود بشام نزد خلیفه اموی
ولید بن عبد الملک رفت ولید بجای آنکه بگوید مَن اَنْتَ گفت مَنَت عرب
گفت المنة لله و لامیر المؤمنین عمر عبد العزیز حضور داشت بعرب گفت
امیر المؤمنین می فرماید کیستی تو گفت عربی هستم از اهل بادیه باز ولید
بجای آنکه بگوید ماشأنك گفت ماشانك بدون همزه یعنی چه چیز ترا
معیب ساخته عرب گفت صورتم را آبله برده و پایم فرحه آورده عمر گفت
امیر المؤمنین می گوید چکار داری گفت با دامادم محاکمه دارم ولید گفت
مَن خَتَنَكَ بفتح نون عرب گفت امیر این چه سؤالست که می کند عربی از
طایفه بنی عذره مرا ختنه کرده است عمر گفت ویلك امیر المؤمنین می فرماید
مَنْ خَتَنُكَ یعنی کیست داماد تو عرب گفت امیر المؤمنین که بسر کلمه نحو گوید
هر سه غلط من با او کار ندارم این بگفت و برفت بطرف بادیه

ابو حیان توحیدی گوید ابوبکر قومسی که در علوم غریبه دانشمند
شعر مثال ابن العمید بود و در جودت خط تالی ابن مقله و در ذکا و هوش ابو علی
ثانی بود در نهایت فقر و فلاکت زندگی می کرد گفتم مولانا این غزارت علم و
کیاست و جودت فهم و فراست که تراست اگر ابن العمید یا ابن عباد را ببینی
کی از این ذلت بیرون آیی گفت هیهات یعنی آسان نیست نزد من از دیدن اشخاص شکم بند

بسم الله الرحمن الرحیم   و به نستعین و منه الاعانة

الحمد لله الذی جعل علم العروض میزان الاشعار والصلوة علی صاحب دیوان الرسالة
واهل بیته الطاهرین **اما بعد** بدانکه باعث بر این تالیف این بود که گاهی با اصحاب
کتب عروض مباحثه کرده میشد هر دقیقه نکته می‌طلبیدند و بر هر مدعا دلیل عقلی یا نقلی
می‌شنیدند که آن نکات با دلایل بتمامها در هیچ کتاب این فن از تصانیف عربی و فارسی
مرقوم مستقلتان و شامل آن نبود بحکم آنکه العلم صید والکتابة قید خواستند که
بجهت حفظ آن نکات رساله ترتیب داد

که درو سرّ هر سخن باشد   گرچه مختصرست شرح فن باشد

تمنا از مستفیدان آنست که چون ازین رساله بهره بردارند نویسنده را بدعای خیر یاد آرند

فصل در بیان معنی شعر و شاعر بدانکه شعر در لغت دانستن و دریافتن است و شعر
در اصطلاح سخنی است موزون که دلالت کند بر معنی و قافیه داشته باشد و قائل قصد
موزونی آن سخن کرده باشد سخن را بموزونی قید کرده شد از آنکه سخن ناموزون را شعر
نگویند و سخن موزون را باید که دلالت بر معنی قید کرده شد از آنکه سخن موزون بی معنی را نیز
شعر نگویند و قافیه داشته باشد گفته شد از آنکه سخن موزون بی قافیه را نیز شعر
نگویند و قائل قصد موزونی آن سخن کرده باشد گفته شد که اگر کلامی موزون واقع
شود و قائل قصد موزونی آن کلام نکرده باشد آنرا شعر نگویند پس در اصطلاح آنچه
در قرآن و حدیث رسول صلی الله علیه وسلم واقع شده است شعر نباشد کقوله تعالی ثم
اقررتم وانتم تشهدون ثم انتم هؤلاء تقتلون وقوله صلی الله علیه وسلم الکریم
الکریم ابن الکریم ابن الکریم اگرچه قرآن بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن
و حدیث بر وزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات اما چون قائل قصد موزونی آن

نکرده است آنرا شعر نمی‌گویند و اطلاق شعر بر قرآن و حدیث روا نیست و ابوالحسن اخفش
نحوی رحمة الله علیه گفته است که شاعر بمعنی صاحب شعر است یعنی خداوند شعر همچنانکه
تامر صاحب تمر است یعنی خداوند خرما و این بر تقدیر است که شاعر مشتق بود از شعر بمعنی
اصطلاحی یعنی کلام موزون چنانکه گفته شد و اگر شاعر مشتق بود از شعر بمعنی
لغوی که مصدر است معنی شاعر یابنده و داننده باشد و بعضی گفته‌اند که شاعر را
از آن جهت شاعر می‌گویند که در وی باید نوعی از کلام موزون دریابد بر ترکیب آن که آن نوع
کلام را غیر او در نمی‌یابد و قادر نیست بر ترکیب آن و بعضی از اصحاب تواریخ گفته‌اند که
اول کسی که شعر گفت آدم بود صلوات الله علیه اما می‌گویند که لغت آدم سریانی بود
و شعر عربی که بآدم نسبت می‌کنند ترجمهٔ شعریست که بلغت سریانی گفته است در مرثیهٔ
هابیل چون آنوقتی که قابیل هابیل را کشت و قاسم بن سلام بغدادی رحمة الله علیه
که پیشوای اصحاب تواریخ است گفته است که اول کسی که شعر عربی گفت یعرب بن قحطان
بود که از فرزندان نوح پیغامبرست صلوات الله علیه و اکثر برآنند که اول کسی که شعر
فارسی گفته است بهرام گور است و بیت اول این است

منم آن پیل دمان و منم آن شیر یله   نام من بهرام گور و کنیتم بوجبله

اما بعضی گفته‌اند شعر فارسی ابوحفص سغدی گفته است که از سغد سمرقند بود و بیش از

آهوی کوهی در دشت چگونه دودا   چون ندارد یار بی یار چگونه بودا

فصل در بیان حاجت بعلم عروض و واضع و وجه تسمیهٔ آن چون شعر کلامی است موزون
و هر موزون را اجزا است معین که از زیادتی و نقصان آن را بمیزان توان دانست و میزان
شعر بعلم عروض معلوم می‌شود پس هر کس که در باب شعر دخل می‌کند خواه بگفتن و خواه
بشناختن آن برو لازم باشد که عروض بداند و بدانکه استخراج علم عروض خلیل بن احمد

۴ به سوی رحمة الله عایده کرده است و چنین میگویند که خلیل بن احمد روزی بر دکان قصاری میگذشت
آواز کوبهٔ قصاری شنید چون این صوت بود متجاذب و ایقاعی متناسب گفت والله یظهر من هذا شیء
یعنی سوگند بخدا که ظاهر میشود از این صوت چیزی و او را منشأ استخراج علم عروض همان شد
و وجه نام کردن این علم بعروض اقوال بسیار است بعضی گویند که خلیل بن احمد در مکهٔ مبارکه
زادها الله شرفا بود که این علم ملهم شد و یکی از اسماء مکه عروض است از آن جهت این علم را باسم
مکه خواندند بجهت تیمن و تبرک بعضی میگویند که عروض بمعنی طرف است چون این علم طرفی بعض
علوم بود آن را عروض نام کردند بعضی میگویند که در لغت این سه حرف که ع ر ض است
بمعنی کشف و ظهور است و چون این علم ظاهر و پیدا میشود وزن صحیح از غیر صحیح پس از این جهت
این علم را عروض نام نهادند بعضی میگویند عروض راه گشاده در کوه است و همچنانکه افتادن
که در کوه است بمواضع میتوان رسید این علم نیز طریق معرفت شعر مستقیم و سقیم است و بدانستن آن
بکلام موزون و ناموزون میتوان رسید پس باین مناسبت این علم را عروض نامیدند و بعضی
میگویند که عروض بمعنی میغ و ابر است و همچنانکه در ابر و آنچه از او پیدا میشود نفع بسیار است
در علم عروض نیز نفع بسیار است پس باین مناسبت این علم را عروض گفتند و بعضی میگویند چون
جزو آخر مصراع اول بیت را عروض میگفتند چنانکه بعد از این معلوم شود و این علم مشتمل است
بر معرفت جزو آخر پس این علم را باسم آن جزو خواندند چرا که آن جزو کثیر الوقوع است
و در میان عروضیان بسیار مذکور است که عروض این بیت چنین است و عروض آن بیت چنان و بعضی
میگویند که عروض فعول است بمعنی مفعول یعنی معروض و این علم را از آن جهت عروض نامیدند
که معروض علیه شعر است یعنی شعر را بر او عرض میکنند تا موزون از ناموزون جدا شود و بعضی از وجوه را ترجیح
کرده اند و بعضی وجه اول را

فصل در بیان موزون و ناموزون و معنی تقطیع بیت و کیفیت آن بدانکه وزن سنجیدن کلام است

۵ بمیزان بحر و از بحرهای شعر که مقرر کرده اند پس هر چه از میزان بحر و از بحور برآمد
باشد آن موزون است و آنچه بمیزان بحر راست نیفتد ناموزون است و این سنجیدن را تقطیع گویند
در اصطلاح عروضیان و تقطیع بیت چنانست که الفاظی که در آن بیت است از یکدیگر جدا
سازند بر وجهی که هر مقداری از آن برابر باشد در وزن با جزوی از اجزاء آن بحر که آن بیت در آن
بحر است و مناسبت است بمعنی لغوی تقطیع که پاره پاره کردن است و در تقطیع عدد حروف و
حرکت و سکون معتبر است و خصوصیت حروف و حرکت که فتحه و ضمه و کسره است یعنی زبر و پیش و
زیر را دخل باشد ندارد مثلا لفظ طوطی و بلبل بر وزن فعلن باشد در تقطیع اگرچه در کتابت
نباشد و هر حرفی که تلفظ در نیاید آن معتبر نباشد در تقطیع اگرچه در کتابت باشد و حروف
ملفوظ غیر مکتوب و مکتوب غیر ملفوظ بعد از این بتفصیل بیان کرده خواهد شد و سبب آنکه
بنای تقطیع بر ملفوظ است نه بر مکتوب همین است که هر مصرعی که باشد از مصراعی یا آنکه هر دو مصرع
برابر وزن باشند چنانکه در این بیت

بیت: نشست سرو با اهل کرم بمجلس خاص ، دو خوان نهاد خوان خواست خواجه و خواص

مصراع اول بیست و دو حرفست و مصراع دوم چهل و سه حرف و بدانکه نون تنوین را عروضیان ظاهر
مینویسند تا ملفوظ و مکتوب اوزان شعر یکسان باشد و التباس نشود

فصل در بیان حروفی که ملفوظند و مکتوب نه از آن جمله یکی الفی است که از اشباع فتحه
یعنی از کشیدن فتح او الف حاصل شود همچو آمد و آید که بر وزن فعلن است و در تقطیع دو الف
نویسند اول متحرک دوم ساکن بدین صورت اامد فعلن اايد فعلن و دیگر واو است که از
اشباع ضمه واو حاصل شود همچو داود و طاوس و در تقطیع دو واو نویسند اول متحرک دوم ساکن
بدین صورت داوود فعلان طاووس فعلان و دیگر یائیست که از اشباع کسره حاصل شود
چنانکه کسی من بیدل را کشد بر وجهی که بعد از نون یا ملفوظ شود و در تقطیع این یا نوشته شود

بدین صورت، منی بیدلم، مفاعیلن، و این بار ابار، بطنی گویند و بطن به لغت شکم بود همچنین
در بعضی الفاظ عربی الف و واو و یا ملفوظ شود و مکتوب نباشد همچو الف الله، و هذا، و ذلک،
و واو له، و یای به، و غیر آن و دیگر حرفی است که در حروف بتشدید باشد همچو، خرم، و فرخ
که بر وزن فعلن است و در تقطیع آنرا دو حرف نویسند اول ساکن دوم متحرک بدین شکل، فررخ، خررم،

فصل در بیان الف و واو و ها و یا که مکتوب غیر ملفوظ، اما الف الف وصل است و معنی که در
میان مصراع واقع شود حرکت او را بما قبل او دهند و ملفوظ نشود و از این جهة او را الف وصل می گویند
که پیش از او و بحرف بعد از او متصل میشود در تلفظ چنانکه در این بیت

، دور سیفی بهر کار که کار مشکین نوشد، و در تقطیع این الف نوشته نشود بدین صورت
دور سیفی، فاعلاتن، سپهرکا، فعلاتن، کار مشکو، فعلاتن، نیشد، فعلن، و اگر الف
ملفوظ شود ساقط نشود در تقطیع چنانکه درین بیت، بود فریاد سیفی در غمت اندست تمنائی،
تقطیعش، بود فر، مفاعیلن، یاد سیفی در، مفاعیلن، غمت اندس، مفاعیلن، تمنائی، مفاعیلن
و اما واو بر سه نوع است یکی واو عطف است و آن واوی است که در میان دو کلمه باشد همچون، دل و جان، و
این و آن، در کلام فارسی بیشتر چنانست که ما قبل واو عطف یعنی حرف پیش از او ضمه ملفوظ میشود و
واو ملفوظ نمیشود چنانکه گوئی، دل و دلدار و صبر و طاقت کو، و در تقطیع نوشته نمیشود بدین صورت
دل دلدا، فعلاتن، ر صبر طا، مفاعلن، قت کو، فعلن، و اگر واو ملفوظ شود ساقط نشود در تقطیع
چنانکه، گل و مل می باید و دلدار باد، گل و مل می، فاعلاتن، باید و دل، فاعلاتن، دار باد
فاعلات، و دیگر واو بیان ضمه است و آن واوی است که دلالت کند بر اینکه ما قبل او ضمه دارد مثل
تو، و چو، و دو، و همچو، بیشتر آنست که این واو ملفوظ نشود چنانکه، همچو تو کو در دو سرا دیگری،
و در تقطیع نوشته نمیشود مگر بدین صورت، همچتکو، مفتعلن، دردسرا، مفتعلن، دیگری، فاعلن
و اگر ملفوظ شود ساقط نشود در تقطیع چنانکه، دیگر چو تو در دو سرا کو مثل تو، تقطیعش، دیگرچو، فاعلات

دو سرا کو، فاعلاتن، و دیگری، فاعلن، و دیگر واو اشمام ضمه است و آن واوی است که بعد از خای مفتوح
اما فتحه خالصه نیست بلکه بوئی از ضمه دارد و اشمام در لغت بو یافتن است و از این جهة او را
اشمام ضمه میگویند چنانکه، خواب خور خواجه من خوش بود، و در تقطیع نوشته نمیشود
بدین صورت، خاب خر، مفتعلن، خاجه من، مفتعلن، خش بود، فاعلن، و اما ها
های بیان حرکت است و آن هائیست که بآخر کلمه پیوندد تا دلالت کند بر آنکه ما قبل کلمه متحرک است و
آن حرکت با فتحه بود همچو، خنده، و گریه، و بنده، و مانند آن و یا کسره بود همچو، که، و چه، و سه،
و مانند آن، پس اگر این ها در میان مصراع واقع شود و ملفوظ نشود ساقط شود در تقطیع چنانکه
گریه کردم، فاعلاتن، خنده کردی، فاعلاتن، و چنانکه کی گوید، مفاعلن، همچو بنده مسکین
و اگر ملفوظ شود بحرکت کسره بجای او یا نویسند در تقطیع بدین صورت، گره بی من، مفتعلن،
خندهٔ یار، مفتعلن، و اگر در آخر مصراع واقع شود در حساب حرف ساکن باشد چنانکه، غنچه بشکفت
تقطیعش، غنچه بشکفت، فاعلاتن، دهن لب، فعلاتن، بسته، فعلن، ها و بیشتر در مقابل نون فعلن است
و گاه باشد که این ها در میان مصراع در برابر حرف ساکن از میزان واقع شود ساقط نشود در تقطیع
چنانکه، خنده چه کنی بگریه من، تقطیعش، خنده چ، مفعول، کنی بگر، مفاعلن، یه من، فعولن،
و اما یا یا ساکن است که پیش از الف متحرک واقع شود و ملفوظ نشود چنانکه، سیفی از غم و هجر مفتون،
و در تقطیعش نوشته نشود بدین صورت، سیفز غم، فلاتن، فا و هجرم، مفاعلن، مفتون، فعلاتن، و
بعضی این صورت را از قبیل اسقاط الف وصل میدانند و میگویند که حرکت الف با متصل میشود و الف
ساقط میشود و این مصراع چنین تقطیع کرده میشود، سیفی ز غم، فاعلاتن، و مقصود این بحث آنکه
در اکثر کتابهای عروض معتبره علما گفته اند که مثال یاء مکتوب غیر ملفوظ نمی، و کی، و چی، است اگر یا نویسند
و هیچ مثال دیگر نیاورده اند اگر در این صورت یا افتاده و یا تسکین که آنرا مثال آورده کرده کلام بسیار واقع
و مخالفت نشده بمثال که در غایت کثرت است و نیز اگر اسقاط یا روا داشتند چه تفاوت میکند که بعد از یا الف

وصل باشد با حرفی دیگر پس پایین چون گفتن احمد روا است که بر وزن فاعلان باشد و گفتن جعفر نیز
روا بودی که بر وزن فاعلان بودی و نیست بلکه بر وزن مفعولان است والله اعلم. واگر با الف وصل شود
شود ساقط نشود در تقطیع چنانکه، هست سبیو ادها گو با زنجو آزاد، تقطیعش، هست سیبی،
فاعلان، از دها گو، فاعلان، با زنجو آ، فاعلان، زاد او، فاعلن،

فصل در بیان نون ساکن و بعضی از حروف ساکن یکتوب که در تقطیع ساکن شوند یا متحرک شوند
یا هیچ ساکن معتبر باشند. بدانکه هر نون ساکن که بعد از حرف مد باشد و حروف مد واو ساکن
ماقبل مضموم و الف ساکن ماقبل مفتوح و یا ساکن ماقبل مکسور را گویند همچو لفظ، چون، جان،
و چین، اگر در میان مصراع واقع شود در تقطیع ساقط شود چنانکه، چون کنم، جان کنم، چین دوم، هر سه
بر وزن فاعلن باشد و در تقطیع چنین نوشته شود، چو کنم، فاعلن، جا کنم، فاعلن، چی دوم، فاعلن
واگر در آخر مصراع واقع شود در حساب حرف ساکن باشد چنانکه، ای فدی دلجوی تو سرو روان،
تقطیعش، ای فدی دل، فاعلاتن، جوی تو سر، فاعلاتن، و روان، فاعلات، نون روان در برابر تاء
فاعلات است. واگر اول حرف مد باشد و دوم نون نباشد همچو، باد، و مهر، و نود، و یا دوم نون باشد و
اول حرف مد نباشد همچو، امن، و عون، و عین، و یا هیچکدام نباشد همچو شکر، و آن دو ساکن در میان
مصراع واقع شوند ساکن دوم متحرک شود چنانکه، باد شو، امن جو، شکر گو، همه بر وزن فاعلن باشند
چرا که در اوزان شعر دو ساکن در میان مصراع نباشد مگر الف و نون که هر دو بجای یک ساکنند بجهت
خفت حرف مد یا نون ساکن در لفظ واگر در آخر مصراع شوند در حساب دو ساکن باشند چنانکه، کوی یار،
ملک امن، جای شکر، همه بر وزن فاعلان باشند. واگر بعد از حرف مد دو ساکن واقع شوند همچو، کارد،
و گوشت، و گشتاسب، و مانند آن و در میان مصراع باشند اگر آن دو ساکن در برابر متحرک باشند
اول متحرک شود و ساکن دوم ساقط در تقطیع چنانکه، کارد برکش گوشت برگشتاسب را، تقطیع
کارد برکش، فاعلاتن، گوش برگش، فاعلاتن، تاسبرا، فاعلن، واگر دو ساکن در برابر دو متحرک

باشند هر دو ساکن متحرک شوند چنانکه، رزم شود کارد جو بزم شود گوشت کو، تقطیعش
رزم شود، مفتعلن، کارد جو، مفتعلن، بزم شود، مفتعلن، گوشت کو، مفتعلن، واگر سه ساکن
در آخر مصراع باشند ساکن آخرین ساقط شود در تقطیع چرا که در اوزان شعر هیچ جا سه ساکن جمع
نشوند چنانکه، تا چو سیفی بتوای شمع مراسر گرم است، تقطیعش، تا چو سیفی، فاعلاتن، بتوای
شم، فعلاتن، ع مراسر، فعلاتن، گرمیس، فعلان

فصل در بیان اجزاء و میزان بیت. بدانکه میزان بیت مرکب است از ارکان و ارکان مرکبند از
اصول و اصول که ارکان از آن مرکبند منحصرند در سه، سبب و وتد و فاصله. سبب بر دو نوع است
سبب خفیف و سبب ثقیل. سبب خفیف کلمه دو حرفی را گویند که اول متحرک بود و دوم آن ساکن
همچو، کل و لم. و سبب ثقیل کلمه دو حرفی را گویند که هر دو متحرک بود همچو، اد، اول را خفیف و دوم را
ثقیل از بهر آن گفتند که بیان متحرک و بیان ساکن در گفتن سبکتر است از دو متحرک و خفیف در
لغت سبک است و ثقیل گران. و وتد نیز بر دو نوع است وتد مجموع و وتد مفروق. وتد مجموع کلمه سه
حرفی را گویند که دو حرف اول او متحرک بود و حرف آخر او ساکن همچو علی، چون هر دو متحرک او بهم
پیوسته بود وتد مجموع گفتند که جمع در لغت گرد آوردن است و وتد مجموع را وتد مقرون نیز گویند یعنی
که قرین در لغت یعنی همراه است چیزی را بچیزی. و وتد مفروق کلمه سه حرفی را گویند که حرف اول و آخر
او متحرک باشد و حرف میانه او ساکن همچو، راس، چون هر دو حرف متحرک از هم جدا بود وتد مفروق خواندند
چرا که فرق در لغت جدا کردن است. و فاصله نیز بر دو نوع است فاصله صغری و فاصله کبری. فاصله صغری
کلمه چهار حرفی را گویند که سه حرف اول او متحرک بود و حرف آخر ساکن همچو جبل بتنوین. و فاصله کبری
کلمه پنج حرفی را گویند که چهار حرف اول او متحرک بود و حرف آخر ساکن همچو سمکة بتنوین. و چون صغری
در لغت خرد تر است و کبری بزرگتر پس کلمه چهار حرفی را صغری و کلمه پنج حرفی را کبری گفتن مناسبست
و ابراهیم بن عبد الرحیم عروضی کلمه چهار حرفی را فاصله گوید بصاد بی نقطه و پنج حرفی را فاضله بضاد با نقطه

بجهت آنکه سبب حروف زیادتست از فاصله و فصل در لغت زیاده آمدن یا افزودن بود و ابن حباد
میگوید که بعضی هر دو را فاصله گویند بضاد با نقطه و اول را صغری و آخر را کبری خوانند
همچنانکه فاصله بضاد بی نقطه را هم میکنند و بعضی فاصلها را از اصول نشمارند و فاصله صغری را
مرکبات از سبب ثقیل و سبب خفیف دارند و فاصله کبری را مرکب از سبب ثقیل و وتد مجموع و مثال این جمله
این شش اصل بعربی این ترکیبست «لَمْ أَرَ عَلٰى رَأْسِ جَبَلٍ سَمَكَةً» و در فارسی هر یک ازین دو ترکیب

از سر کوی وفا قدمی بگذری　　جز برخ اهل صفا ننگری

مقدم وتد مفروق بر وتد مجموع

فصل در بیان وجه تسمیه بیت و اجزای آن بدانکه بیت را از آن جهت بیت گویند که بیت در لغت خانه است
و بیت شعر را ببیت شعر تشبیه کرده اند یعنی خانه که از صوف و پلاس بود و ابو العلاء معری رحمة الله علیه که
از اکابر شعراست در اهل عرب میگوید که گفته است

بَيْتٌ مِنَ الشِّعْرِ وَبَيْتٌ مِنَ الشَّعَرِ　　الحُسْنُ يَظْهَرُ فِي الْبَيْتَيْنِ رَوْنَقُهُ

یعنی رواج خوبی در دو بیت ظاهر میشود یکی بیت شعر و یکی بیت شَعَر و بعضی گفته اند وجه مشابهت
میان این دو بیت عزت و اعتبار است یعنی همچنانکه خانه را در پیش مردم عزت و اعتبار است بیت شعر را نیز
پیش مردم عزت و اعتبار است چنانکه میان عرب مشهور است که «رُبَّ بَيْتِ شِعْرٍ خَيْرٌ مِنْ بَيْتِ تِبْرٍ» یعنی
بسا خانه شعر که بهتر است از خانه زر و بعضی گفته اند که وجه مشابهت آنست که چنانچه خانه بر وضع
شکلی مخصوص است هرگاه از آن وضع تغییر می یابد خانه بر حال خود نمیماند بیت نیز بر وضع مخصوصست
که هرگاه از آن وضع تغییر می یابد آن بیت ناموزون میشود و بیت نمیماند و بعضی گفته اند وجه مشابهت
آنست که همچنانکه خانه را ابتدائیست که از آنجا در می آیند و انتهائیست که بآنجا ساکن میشوند بیت نیز
ابتدا و انتهائیست و بعضی گفته اند که همچنانکه صاحب خانه را بخانه انس و قرار بود هست صاحب
بیت را نیز ببیت خود الفتی و خرسندی هست و چون بیت را بخانه تشبیه کرده اند و خانه عرب از صوف است

مرکب از دو ستون اند و میخ و ستون و پلاس بلغت عرب سبب ریسمان بود و وتد میخ و فاصله ستون
خیمه پس اجزای آن بیت بنام اجزای خانه خوانده اند و جزو دو حرفی را سبب و سه حرفی را وتد و چهار
حرفی و پنج حرفی را فاصله گفته اند از آن جهت که کلمه دو حرفی بسبب کمی حروف ضعیفتر است از کلمه سه حرفی
و کلمه سه حرفی ضعیفتر است از کلمه چهار حرفی همچنانکه ریسمان ضعیفتر است از میخ و میخ ضعیفتر است
از ستون و بعضی گفته اند فاصله در لغت جدائی میان دو عمود خیمه است و نیز فاصله بضاد با نقطه
پلاسی بود که خانه را بآن پوشانند پس فاصله با همه معنی یکی از اجزای خانه باشد بلکه جزو اعظم خانه

فصل در بیان ارکان اصول بحور بدانکه ارکانی که بحور را از آن مرکبست منحصر یافته اند در هشت
فعولن فاعلن مفاعیلن مستفعلن مفاعلتن متفاعلن فاعلاتن مفعولات بضم تا و از این هشت رکن
دو رکن خماسی یعنی پنج حرفی که آن فعولن و فاعلن است مرکبست از وتد مجموع و سبب خفیف پس اگر وتد
مجموع مقدم باشد بر سبب خفیف فعولن شود و اگر بر عکس بود یعنی سبب خفیف مقدم باشد بر وتد مجموع
فاعلن شود و جه مشابهت که چون لن را بر فعو مقدم سازی و چنین گوئی که لن فعو بر وزن فاعلن باشد
و یا علن را بر فا مقدم سازی و چنین گوئی که علن فا بر وزن فعولن شود و هر یک از این دو رکن مرکب
از سه متحرک و دو ساکن و آن شش رکن باقی سباعی یعنی هفت حرفی و دو رکن از آن که مفاعیلن و مستفعلن
مرکبست از وتد مجموع و دو سبب خفیف پس اگر وتد مجموع مقدم باشد بر هر دو سبب خفیف
مفاعیلن شود و اگر بر عکس بود یعنی دو سبب خفیف مقدم بود بر وتد مجموع مستفعلن شود
چنانچه که چون علن را بر مفا مقدم سازی علن مفا گوئی بر وزن مستفعلن باشد و اگر
علن را بر مستف مقدم سازی و علن مستف گوئی بر وزن مفاعیلن باشد و دو رکن دیگر مستفع لن را خفیف
مرکبست از وتد مفروق و دو سبب خفیف بر وجهی که وتد مفروق در میان دو سبب خفیف باشد
و جزو را از لام جدا نویسند باین صورت مستفع لن تا معلوم شود که تفع وتد مفروقست و لن سبب
خفیف دیگر آنکه تفع از مستفعلن و فاع از فاعلاتن که در بحر مضارع است وتد مفروقست آنجا که مجموع

دایرهٔ مشتبهه را از یکدیگر جدا کرده شود ظاهر خواهد شد ان شاء الله تعالی و هر یک از این دو رکن
مرکبست از چهار متحرک و سه ساکن و دو رکن دیگر که آن مفاعلتن و متفاعلن است مرکبست از وتد
مجموع و فاصلهٔ صغری پس اگر وتد مجموع مقدم باشد بر فاصلهٔ صغری مفاعلتن شود و اگر بر عکس
بود یعنی فاصلهٔ صغری مقدم باشد بر وتد مجموع متفاعلن شود چه ثابت شده که علتن را هرگاه مقدم
سازی و علتن مفا گوئی بر وزن متفاعلن باشد و با علتن را بر متفا مقدم سازی و علن متفا گوئی
بر وزن مفاعلتن باشد و هر یک از این دو رکن مرکبست از پنج متحرک و دو ساکن و دو رکن دیگر که
آن فاع لاتن و مفعولات است مرکبست از وتد مفروق و دو سبب خفیف پس اگر وتد مفروق مقدم
باشد بر وتد خفیف فاع لاتن شود و اگر بر عکس بود یعنی دو سبب خفیف بر وتد مفروق مقدم باشد
مفعولات شود چه ثابت شده که چون لاتن را بر فاع مقدم سازی و لاتن فاع گوئی بر وزن مفعولات
باشد و با لات بر مفعو مقدم سازی و لات مفعو گوئی بر وزن فاع لاتن باشد و این فاع لاتن
که در بحر مضارع میباشد و عین او را از لام جدا می نویسند تا معلوم شود که فاع وتد مفروقست و لاتن
خفیف و فاع لاتن را در غیر بحر مضارع مرکب میدانند از وتد مجموع و دو سبب خفیف بر وجهی که وتد مجموع
در میان دو سبب خفیف باشد و بر این تقدیر فاعلاتن موافق مفاعیلن مستفعلن می شود در اجزاء و هر یک
از این دو رکن مرکبست از چهار متحرک و سه ساکن و این ارکان را که بحسب صورت هشت اند و بحسب اعتبار
ده اند افاعیل و تفاعیل و مفاعیل و افاعیل و مثال و مُثُل و امثال و اجزاء و ارکان و موازین و اوزان عروضی
خوانند و در اصول اوزان عروضی هیچ رکن از پنج حرف کمتر و از هفت حرف بیشتر نیامده است

فصل در بیان عدد بحور و بیان آنکه بحوری که از تکرار ارکان یا از ترکیب بعضی با بعضی حاصل میشود
نوزده است ۱ طویل ۲ مدید ۳ بسیط ۴ وافر ۵ کامل ۶ هزج ۷ رجز ۸ رمل ۹ منسرح ۱۰ مضارع ۱۱ مقتضب
۱۲ مجتث ۱۳ سریع ۱۴ جدید ۱۵ قریب ۱۶ خفیف ۱۷ مشاکل ۱۸ متقارب ۱۹ متدارک از این نوزده
بحر پنج بحر اول یعنی طویل و مدید و بسیط و وافر و کامل خاصهٔ عرب است یعنی که اهل عجم از

فارسی گویان و ترکی گویان در آن بحور شعر کمتر گویند از آن جهت که اگر گویند نامطبوع خواهد بود و
شاید که ناموزون نماید اگر چه موزون باشد چنانکه ظاهر خواهد شد آنجا که بیان این بحور کرده شود ان شاء الله
و سه بحر خاصهٔ عجم است که اهل عرب در آن بحور شعر نگویند و آن جدید و قریب و مشاکل است و یازده بحر دیگر مشترک

فصل در بیان وجه تسمیهٔ مصراع و اجزاء آن بدانکه اکثر بر آنند که شعر کم از بیتی نباشد و هر
بیتی دو مصراع باشد و نیمهٔ بیت را مصراع از آن گویند که مصراع در لغت یک طبقه و یک لخت در بود از دو
در طبقه و وجه مشابهت میان بیت و در دو طبقه همچنانست که از در دو طبقه هر کدام طبقه را که خواهند
باز و فراز توان کرد بی دیگری و چون هر دو را بهم فراز کنند یکی باشد از بیت نیز هر کدام مصراع را
که خواهند بخوانند بی دیگری و چون هر دو را بهم پیوسته خوانند یک بیت باشد و رکن اول مصراع اول را
صدر گویند و رکن آخر مصراع اول را عروض و رکن اول مصراع دوم را ابتدا گویند و رکن آخر مصراع
دوم را ضرب و هر رکنی که در میان صدر و عروض باشد و میان ابتدا و ضرب باشد آن را حشو خوانند و معنی صدر
اول است و معنی ابتدا آغاز و اول بیت را نام صدر کردند و اول مصراع دوم را ابتدا تا امتیاز و فرق باشد میان
نام این دو رکن اگر چه آنچنان نیز می باشد که عکس کردندی اول بیت را ابتدا گفتندی و اول مصراع دوم را
صدر و عروض گفتن رکن آخر مصراع اول بجهت آنست که عروض در لغت بمعنی ستون خیمه است و همچنان
که بنای خیمه و ثبات آن بر ستون است بنای بیت نیز بر این رکن است تا این رکن قرار نیابد مصراع باو تمام
نشود معلوم نمیشود که بیت از کدام بحر است و بر چه وزن است و ضرب گفتن رکن آخر مصراع دوم را به
آنست که ضرب در لغت بمعنی نوع است و مثل و ضرب مثل را مانند عروض راست باینکه هر دو آخر مصراع اند
و نیز او را ضرب از آن گویند که مثل یکدیگر اند بجهت مماثلت بهم در همه و حشو در لغت آکنهٔ بالش است و اجزای میان او را حشو گفتن مناسب است

فصل در بیان رکن سالم و غیر سالم بدانکه رکن سالم آنست که همچنانکه در اصل وضع واقع شده است همچنان
باشد بی زیادت و نقصان و رکن غیر سالم آنست که در وی تغییری واقع شود یا زیادت کردن چیزی بر او
یا کم کردن چیزی از او اما زیادت چنانکه در میان لام و نون مفاعیلن مثلا الفی زیادت سازی و

۱۴ مفاعیلان گویند و اما نقصان چنانکه نون و حرکت لام مفاعیلن را بیندازی و مفاعیل گویند
و دیگر غیر سالم را مزاحف گویند و تغییری که در رکن واقع شود آنرا زحاف گویند بکسر زا و زحاف جمع
زحف است بفتح زا و سکون حا و زحف در لغت از اصل خود دور افتادن است چنانکه سهم زاحف گویند
تیری را که از نشانه بیکسو افتد و شک نیست که چون رکن تغییر یابد بعضی از اصل خود دور افتد و عادت
عروضیان چنین است که این تغییر را زحاف گویند بلفظ جمع نه زحف بلفظ مفرد

فصل در بیان بحور بدانکه بحر در لغت دریاست و در اصطلاح عروضیان هر طایفه از کلام
موزون را که مشتمل است بر انواع چیزها از در و مرجان و نبات و غیر آن هر بحری از بحور عروض نیز
مشتمل است بر چند نوع شعر چنانکه بعد از این معلوم شود و بعضی گفته اند وجه مشابهت اینست که
همچنانکه کسی که در دریا افتد حیران و سرگردان میشود کسی که در بحر شعر افتاد بجهة تغییراتی که در
ارکان عروض واقع است متحیر شود و در بند در میماند که این چه تغییر است و این چه وزن است

بحر هزج مثمن سالم — این بحر را از آن جهة هزج گویند که هزج در لغت آواز با ترنم خوش
آیندست و عرب بیشتر اشعاری که با آواز خوش و سرود میخوانند در این بحر است و بعضی گفته اند
هزج گردانیدن آواز است و هر رکن این بحر را که در اول وتد مجموع است و از پی آن دو سبب خفیف
و این مددی کنند متصوت و گرداننده آواز است از این جهة این بحر را هزج نام کردند و مثمن از آن
جهة گویند که هشت رکن دارد و هشت بعربی ثمانیه است و سالم از آن جهة گویند که در ارکان او زحاف
و تغییر واقع نیست و اصل این بحر هشت بار مفاعیلن است مثالش مؤلف گوید **بیت**

دلا وصف میان نازک جانان من گفتی   نکو رفتی حدیث از آن دهان جان من گفتی

تقطیعش، دلا وصفی، مفاعیلن، میانازک، مفاعیلن، دکجانا، مفاعیلن، نمن گفتی، مفاعیلن
نکو رفتی، مفاعیلن، حدیثازان، مفاعیلن، دهانجا، مفاعیلن، نمن گفتی، مفاعیلن،

هزج مثمن مسبغ — مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلان دو بار مثالش مؤلف راست **بیت**

۱۵ نزاری میدهم جان و نمی پرسد مرا جانان   مسلمانی نمیدانم کجا شد ای مسلمانان

تقطیعش، نزاری می، مفاعیلن، دهم جان و، مفاعیلن، نمی پرسد، مفاعیلن، مرا جانان، مفاعیلان
مسلمانی، مفاعیلن، نمیدانم، مفاعیلن، کجا شد ای، مفاعیلن، مسلمانان، مفاعیلان،

تسبیغ در اصطلاح عروضیان زیاده کردن الف بود در میان سبب خفیفی که در آخر رکن است چون زدود
لن که در مفاعیلن است الف زیاده سازی مفاعیلان شود و آن رکن را که در وی تسبیغ واقع است
مسبغ گویند بضم میم و تشدید با و فتح او و مسبغ گفتن این وزن از آن جهة است که عروض و ضرب او
مسبغ است چون تسبیغ در لغت تمام کردن است زیاده کردن الف را بر رکن تسبیغ گفتن مناسبت
و اگر مصراعی از این وزن با مصراعی از وزن گذشته جمع شود بیت ناموزون نشود با نسبت قلت تفاوت
و همچنین هر جا که تفاوت نباشد میان دو وزن مگر باینکه در آخر یکی نون باشد و در آخر دیگری الف و نون
از اجتماع آن دو وزن بیت ناموزون نشود

هزج مثمن مقبوض — مفاعلن هشت بار مثالش **بیت**

دلم برون شد از غمت غمت ز دل برون نشد   زبون شدم که بود کو ز دست غم زبون نشد

تقطیعش، دلم برو، مفاعلن، شد از غمت، مفاعلن، غمت ز دل، مفاعلن، برون نشد، مفاعلن، زبون
شدم، مفاعلن، که بود کو، مفاعلن، ز دست غم، مفاعلن، زبون نشد، مفاعلن، **قبض** در اصطلاح
انداختن حرف پنجم ساکن است چون یاء مفاعیلن بیفکنند مفاعلن بماند و آن رکن را که قبض در او واقع است
مقبوض گویند بجهة آنکه حرفی از او گرفته شده است و قبض در لغت گرفتن است و مقبوض گفتن این وزن
از آن جهة است که ارکان او مقبوضند و **همچنین** اگر در رکنی زحافی واقع است آن وزن را باسم آن رکن
خوانند **همچنانکه** اگر در رکن شتر واقع است آن وزن را اشتر گویند و اگر در رکن خرب واقع است اخرب
گویند و بر این قیاس و **اسم** آن رکن که تغییر در او واقع است یا بر صیغه اسم مفعول باشد همچو مسبغ و
مقبوض **یا** بر وزن افعل مثل اشتر و اخرب

هزج مثمن مقبوض مسبغ — مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلان دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

پری ندا ردای صنم روی چنین جبین   بتر و هد از پسر که بر بود حور عین

تقطیعش، پری ندا مفاعلن، ردای صنم مفاعلن، چنین جبین مفاعلان، بتر وهد مفاعلن
از پسر مفاعلن، که بر بود مفاعلن، حور عین مفاعلان، اینجا عروض وضرب مقبوض
مسبغ است چرا که مفاعیلن را قبض وتسبیغ کنی مفاعلان شود باقی ارکان مقبوض شد

هزج مثمن اشتر — فاعلن مفاعیلن چهار بار مثالش بیت

سرو من دمی بنشین خانه را گلستان کن   یکدو جام می درکش در دو نوش گرم کن

تقطیعش، سرو من فاعلن، دمی بنشین مفاعیلن، خانه را فاعلن، گلستان کن مفاعیلن، یکدو جا
فاعلن، می درکش مفاعیلن، در دو نو فاعلن، ش گرم کن مفاعیلن، شتر در اصطلاح
انداختن میم و یای مفاعیلن است فاعلن بماند وآن رکن را که شتر در او واقع است اشتر گویند بجهة
آنکه شتر در لغت نقصان وعیب است چون از کلمه حرف اول وحرف از میان افتاد آن کلمه نقصان
پذیرفت ومعیوب شد اینجا چهار رکن اشتر است وچهار رکن سالم

هزج مثمن اخرب — مفعول مفاعیلن چهار بار مثالش بیت

دل باز بجوش آمد جانان که می آید   بیچاره بهوش آمد درمان که می آید

تقطیعش، دل باز مفعول، بجوش آمد مفاعیلن، جانان مفعول، که می آید مفاعیلن،
بیچاره مفعول، بهوش آمد مفاعیلن، درمان مفعول، که می آید مفاعیلن، خرب در اصطلاح
انداختن میم و نون مفاعیلن است فاعیل بماند مفعول بضم لام بجای آن بنهند چرا که عادت عروضیان
چنین است که چون از رکن چیزی بیندازند وآنچه بماند لفظ مستعمل نباشد لفظ مستعمل که بر وزن
او است بجای آن بنهند بجهة حسن عبارت ومراد از وزن پیش عروضیان آنست که حرف متحرک در برابر حرف
متحرک باشد وحرف ساکن در برابر حرف ساکن چنانکه گذشت در بیان تقطیع که لفظ طوطی وبلبل بر وزن

فعلن است وآن رکن را که خرب در او واقع است اخرب گویند بجهة آنکه خرب در لغت ویران کردن است
چون اول وآخر چیزی نماند وبطلان تمام در او راه یابد اینجا چهار رکن اخرب است وچهار رکن سالم

هزج مثمن اخرب مکفوف مقصور — مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

تا چند مرا در غم او بند توان گفت   چیزی که بجائی نرسد چند توان گفت

تقطیعش، تا چند مفعول، مرا در غم مفاعیل، او بند مفاعیل، توان گفت مفاعیل، چیزی که
مفعول، بجائی نه مفاعیل، رسد چند مفاعیل، توان گفت مفاعیل، کف در اصطلاح
انداختن حرف هفتم ساکن است چون نون مفاعیلن بیفکنند مفاعیل بضم لام بماند وآن رکن را که کف در او
واقع است مکفوف گویند بجهة آنکه افتادن آخر کلمه سباعی را تشبیه کرده اند بدامن پیراهن که چون
پیراهن بسبب پیچیدن کنار دامن دو خرق آن اندک کوتاه میشود کلمه سباعی نیز از افتادن حرف آخر
اندکی کوتاه میشود وکف در لغت درنوشتن پیراهن است وقصر در اصطلاح انداختن حرف
ساکن است از سببی که در آخر رکن باشد وساکن کردن متحرک آن سبب چون از لن که مفاعیلن است نون را
بیندازند ولام را ساکن سازند مفاعیل شود وآن رکن را که قصر در او واقع است مقصور گویند بجهة
آنکه قصر کوتاه کردن است چون از آخر کلمه حرفی وحرکتی بیفکنند کوتاه شود اینجا صدر وابتدا اخرب
وحشوها مکفوف وعروض وضرب مقصور

هزج مثمن اخرب مکفوف محذوف — مفعول مفاعیل مفاعیل فعولن دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

ای شیخ مرا راه خرابات نمودی   مهجور است دلم باده کرامات نمودی

تقطیعش، ای شیخ مفعول، مرا راه مفاعیل، خرابات مفاعیل، نمودی فعولن، مهجور ست
مفعول، دلم باده مفاعیل، کرامات مفاعیل، نمودی فعولن، حذف در اصطلاح انداختن
سبب خفیف است از آخر رکن چون از مفاعیلن لن را بیندازند مفاعی بماند فعولن بجای آن بنهند بجهة آنکه
چون لام وفعل افتاد لفظ مهمل بماند پس مستعمل که بر وزن اوست بجای آن نهادند چنانکه در خرب گذشت و تا

مکرّرست لفظ با نون بجای آن لفظ بهشت ناموافق کلام عرب شود و آن دیگر آنکه حذف پیدا و واقع است محذوف
گویند و محذوف در لغت اسب دنب بریده است و اینجا عروض و ضرب محذوف است و از اجتماع این دو وزن بیت
ناموزون نشود و همچنین هر جا که تفاوت باشد میان دو وزن مگر یا آنکه در آخر یکی مفاعیل باشد و در دیگری
آخر دیگری فعولن از اجتماع آن دو وزن بیت ناموزون نشود

هزج مثمّن مکفوف مقصور مفاعیل مفاعیل مفاعیل مفاعیل دو بار مثالش بیت

زهی حسن و زهی روی و زهی نور و زهی ناز   زهی خط و زهی خال و زهی موی و زهی ناز

تقطیعش، زهی حسن و، مفاعیل، زهی روی و، مفاعیل، زهی نور و، مفاعیل، زهی ناز، مفاعیل،
زهی خط و، مفاعیل، زهی خال و، مفاعیل، زهی موی و، مفاعیل، زهی ناز، مفاعیل، اینجا عروض و ضرب
مقصور است و باقی ارکان مکفوف

هزج مثمّن مکفوف محذوف مفاعیل مفاعیل مفاعیل فعولن دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

مرا عشق دوتا کرد به هنگام جوانی   چرا باز نپرسی تو ز حالم چو بدانی

تقطیعش، مرا عشق، مفاعیل، دوتا کرد، مفاعیل، به هنگام، مفاعیل، جوانی، فعولن، چرا باز، مفاعیل،
نپرسی تو، مفاعیل، ز حالم چو، مفاعیل، بدانی، فعولن، اینجا عروض و ضرب محذوف

هزج مسدّس سالم مفاعیلن شش بار مثالش مؤلف گوید بیت

قناعت گنج آماده است اگر دانی   از و نامی توانی دو نگردانی

تقطیعش، قناعت کن، مفاعیلن، چو آماده، مفاعیلن، نگردانی، مفاعیلن، از و نامی، مفاعیلن،
توانی دو، مفاعیلن، نگردانی، مفاعیلن، این وزن را مسدّس از آن جهت گویند که شش رکن دارد

هزج مسدّس مقصور مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

بکی از دردمندان نوایم   بیا تا دردمندیها نمایم

تقطیعش، بکی از در، مفاعیلن، د مندان، مفاعیلن، نوایم، مفاعیل، بیا تا در، مفاعیلن، د مندیها،

مفاعیلن، نمایم، مفاعیل، اینجا عروض و ضرب مقصور است و باقی ارکان سالم

هزج مسدّس محذوف مفاعیلن مفاعیلن فعولن دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

دلا در عشق رنج ما کشیدی   کرم کردی و زحمتها کشیدی

تقطیعش، دلا در عش، مفاعیلن، ق رنج ما، مفاعیلن، کشیدی، فعولن، کرم کردی، مفاعیلن،
ز زحمتها، مفاعیلن، کشیدی، فعولن، اینجا عروض و ضرب محذوف

هزج مسدّس مکفوف مقصور مفاعیل مفاعیل مفاعیل دو بار مثالش بیت

بیا خیز و بیا دان می خوشبوی   که هر زلف بود با گل خودروی

تقطیعش، بیا خیز و، مفاعیل، بیا دانم، مفاعیل، می خوشبوی، مفاعیل، که هر زلف، مفاعیل،
بود با گل، مفاعیل، لخوشبوی، مفاعیل، اینجا عروض و ضرب مقصور است و باقی ارکان مکفوف

هزج مسدّس مکفوف محذوف مفاعیل مفاعیل فعولن دو بار مثالش بیت

دل آزار و جفاکار نگاری   جز آزار دلم کار نداری

تقطیعش، دل آزار و، مفاعیل، جفاکار، مفاعیل، نگاری، فعولن، جز آزار، مفاعیل، دلم کار، مفاعیل،
نداری، فعولن، اینجا عروض و ضرب محذوف

هزج مسدّس اخرب مقبوض مفعول مفاعلن مفاعیلن دو بار مثالش بیت

ای از مژهٔ تو رخنه در جانها   وی درد تو کیمیای درمانها

تقطیعش، ای از م، مفعول، ژهٔ تو رخ، مفاعلن، نه در جانها، مفاعیلن، وی درد، مفعول،
تو کیمیا، مفاعلن، ی درمانها، مفاعیلن، اینجا صدر و ابتدا اخرب و حشو مقبوض و عروض و ضرب سالم

هزج مسدّس اخرب مقبوض مقصور مفعول مفاعلن مفاعیل دو بار مثالش مؤلف گوید

گفتی لب من چو انگبین است   خود گو مزه در کجا و این است

تقطیعش، گفتی لب، مفعول، من چو ان، مفاعلن، گبین است، مفاعیل، خود گو م، مفعول، زه در کجا،

مفاعلن، وایبت، مفاعیل، اینجا عروض و ضرب مقصور است

هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف مفعول مفاعلن فعولن دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

تا عشق پری رخان گزیدیم　　از روز خوشی نشان ندیدیم

تقطیعش، تا عشق، مفعول، پری رخا، مفاعلن، گزیدیم، فعولن، از روز، مفعول، خوشی نشا، مفاعلن، ندیدیم، فعولن، اینجا عروض و ضرب محذوف

هزج مسدس اخرب اشتر مقصور مفعول فاعلن مفاعیل دو بار مثالش بیت

صد بار دم بهشتی اگر کشتی زار　　برخیزم تا کشتیم دگر بار

تقطیعش، صد بار، مفعول، بهشتی اگر، فاعلن، کشتی زار، مفاعیل، برخیزم، مفعول، تا کشتی، فاعلن، دگر بار، مفاعیل، خرم در اصطلاح انداختن میم مفاعیلن است تا عیلن باند مفعولن بجای آن بنهند همچنانکه دانستی که چون لفظ غیر مستعمل باقی ماند لفظ مستعمل بجای آن بنهند و آنچه ذکر او کرده شد که خرم در او واقع است اخرم گویند بجهت آنکه خرم در لغت دیوار بینی بریدن است انداختن میم مفاعیلن را به بریدن بعضی از بینی تشبیه کرده اند و اینجا صدر و ابتدا اخرم است و حشو اشتر و عروض و ضرب مقصور و اگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن چنین بود مفعول فاعلن فعولن و از اجتماع این چهار وزن بیت ناموزون نشود چنانکه از اوزان رباعی معلوم خواهد شد ان شاء الله تعالی

بحر رجز مثمن سالم این بحر را از آن جهت رجز گویند که رجز در لغت اضطراب و سرعت است و عرب بیشتر اشعاری که در معرکه ها و جنگها و در مقام مفاخرت از مردانگی خود می خوانند در این بحر است در اجزاء او حرکات آن مضطرب و حرکات سریع می باشد از این جهت این بحر را رجز نام کردند و بعضی گفته اند که رجز بفتح را و سکون جیم شتری را گویند که در وقت برخاستن لرزد و جز حرکت کند باز ساکن شود و در اول ارکان این بحر دو سبب خفیف است و بعد از حرکتی سکونی پس بدین مناسبت این بحر را رجز گفتند و اصل این بحر هشت بار مستفعلن است مثالش بیت

تا کی غم دل گفتنم در خانه با دیوارها　　خواهم زدن بطالبی فریاد در بازارها

تقطیعش، تا کی غمی، مستفعلن، دل گفتنم، مستفعلن، در خانه با، مستفعلن، دیوارها، مستفعلن، خواهم زدا، مستفعلن، بطالبی، مستفعلن، فریاد در، مستفعلن، بازارها، مستفعلن،

رجز مثمن مذال مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلان دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

یا رب چه شد کان ترک ما از ما ز هجران کرده است　　آسوده کان وصل را رنجور هجران کرده است

تقطیعش، یا رب چه شد، مستفعلن، کان ترک ما، مستفعلن، ترک عجب، مستفعلن، یا کرده است، مستفعلان، آسوده کا، مستفعلن، ن وصل را، مستفعلن، رنجور هج، مستفعلن، ران کرده است، مستفعلان،

اذاله در اصطلاح زیادت کردن الفی بود بر وتد مجموع آخر رکن پیش از ساکن آن و بدان جهت پیش از نون علن کردند مستفعلن است الفی زیادة سازی مستفعلان شود و آنکه ذکر اذاله در وی واقع است مذال گویند بجهت آنکه اذاله در لغت دامن فرو گذاشتن است و این زیادة کردن الف را بدامن فرو گذاشتن تشبیه کرده اند و اینجا عروض و ضرب مذال است و باقی ارکان سالم

رجز مثمن مطوی مفتعلن هشت بار مثالش بیت

می شکفد گل بچمن از نسیم سحری　　وه چه شود گر نفسی پهلوی ما باده خوری

تقطیعش، می شکفد، مفتعلن، گل بچمن، مفتعلن، هاز نسی، مفتعلن، می سحری، مفتعلن، وه چه شود، مفتعلن، گر نفسی، مفتعلن، پهلوی ما، مفتعلن، باده خوری، مفتعلن، طی در اصطلاح انداختن حرف چهارم ساکن است چون از مستفعلن فا را بیندازی مستعلن باند مفتعلن بجای آن بنهند بجهت آنکه چون فای تفعل افتاد و لفظ غیر مستعمل باقی ماند لفظ مستعمل بجای آن نهادند چنانکه گذشت و آنکه ذکر طی در او واقع است مطوی گویند بجهت آنکه طی در لغت در نوشتن جامه است و نگاه داشتن حرف چهارم را از کلمه سباعی که میانه او است تشبیه کرده اند بگرفتن میانه جامه و نوشتن در آن و اینجا همه ارکان مطوی اند و اگر عروض و ضرب مطوی مذال باشد وزن او چنین بود مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلان چرا که چون مفتعلن مطوی را اذاله کنند مفتعلان شود

رجز مثمن مطوی مخبون مفتعلن مفاعلن چهار بار مثالش بیت

بازخرند ناز شوخ زد عشوه در آب و خاک ما   نطع هری شد از مستی دامن چاک چاک ما

تقطیعش، بازخرن، مفتعلن، گشوخ زد مفاعلن، عشوه درآ مفتعلن، بخاک ما مفتعلن،
نطع هری، مفتعلن، ف شد، مفاعلن، دامن چا مفتعلن، ک چاک ما، مفاعلن، خبن در اصطلاح
انداختن حرف دوم ساکن است چنانکه از مستفعلن سین را بیندازند متفعلن بماند مفاعلن بجای آن نهند
همچنانکه دانستی که چون لفظ غیر مستعمل باشد مانند لفظ مستعمل بجای آن نهند و آنرا که خبن داده واقع است
مخبون گویند و خبن در لغت آنست که از نیمه بالای جامه چیزی باز در شکنند و بدوزند تا جامه کوتاه شود در
اینجا چهار رکن مطوی مقدم است بر چهار رکن مخبون

رجز مثمن مخبون مطوی مفاعلن مفتعلن چهار بار مثالش بیت

فغان کنان هر سحری بکوی تو می گذرم   چو نیست ره سوی توام ببام و درت می نگرم

تقطیعش، فغان کنان، مفاعلن، هر سحری، مفتعلن، بکوی تو، مفاعلن، می گذرم مفتعلن، چو نیست ره
مفاعلن، سوی توام، مفتعلن، ببام و د، مفاعلن، رت نگرم، مفتعلن، و اینجا چهار رکن مخبون مقدم است بر
چهار رکن مطوی

رجز مسدس سالم مستفعلن شش بار مثالش مؤلف گوید بیت

ساقی بعشرت کوش در دوران گل   مگذار ما را از کف جام تا پایان گل

تقطیعش، ساقی بعش، مستفعلن، رت کوش در، مستفعلن، دوران گل، مستفعلن، مگذار ما، مستفعلن،
کف جام تا، مستفعلن، پایان گل، مستفعلن

رجز مسدس مطوی مفتعلن شش بار مثالش بیت

نیست مرا جز تو نگار دگری   می نکنی هیچ بکارم نظری

تقطیعش، نیست مرا، مفتعلن، جز تو نگا، مفتعلن، ر دگری، مفتعلن، می نکنی، مفتعلن، هیچ بکا، مفتعلن، رم نظری، مفتعلن،

رجز مسدس مخبون مفاعلن شش بار مثالش بیت

کنون که گرد از نهاد خوش هوا   فزون شود هر دلان ز عشق هوا

تقطیعش، کنون که گر، مفاعلن، د از نها، مفاعلن، د خوش هوا، مفاعلن، فزون شود، مفاعلن،
هر دلان، مفاعلن، ز عشق هوا، مفاعلن، و می‌شاید که شش مفاعلن را هزج مسدس مقبوض گویند
همچنانکه گذشت و می‌شاید که هشت مفاعلن را رجز مثمن مخبون دانند و ضابطه آنست که چون یکی از
از دو بحر توان داشت از هر بحر که آن وزن آسانتر گرفته شود از آن بحر داشتن اولیست و نیک است که
مفاعلن را از مفاعیلن گرفته اند اولی از آنکه از مستفعلن گیرند بهتر است از اینجهة مثمن این بحر در هزج آورده
میشود و مسدس آن در رجز

بحر رمل مثمن سالم این بحر را از آن جهة رمل گویند که رمل در لغت حصیر بافتن است چون
ارکان این بحر را وتد در میان دو سبب است و وتد در میان دو سبب پس گویا که او را بتار و پود اسباب
بافته اند همچنانکه حصیر را بریسمانها می بافند و بعضی گفته اند که رمل نوعی از سرود است و اوزان
بدین وزن واقع است پس این بحر را بدان نامیدند و بعضی گفته اند که رمل را از رملان گرفته اند
و رملان بفتح را و میم سرعت رفتن است و چون در این بحر بواسطه آنکه سبب خفیف آخر رکن اول با
پیوندد سبب خفیف رکن دوم او را زود خوانند از این جهة شتاب هست پس باین سبب این بحر را رمل خوانند
و اصل این بحر هشت بار فاعلاتن است مثالش بیت

شکل دلبر من که تو داری نباشد دلبرا   خواب بیند های چشمت کم بود جان دگر را

تقطیعش، شکل دلبر، فاعلاتن، من که تو دا، فاعلاتن، ری نباشد، فاعلاتن، دلبرا، فاعلاتن، خواب بیند،
فاعلاتن، های چشمت، فاعلاتن، کم بود جا، فاعلاتن، ن دگر را، فاعلاتن،

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلیان دو بار مثالش بیت

تا بکی گریم بزاری همچو ابر نوبهاران   از سر اندوه و حسرت در فراق گلعذاران

تقطیعش، تا بکی گر، فاعلاتن، هم بزاری، فاعلاتن، هجر یاری، فاعلاتن، نو نهادان، فاعلاتن، از سر آن
فاعلاتن، دوه و حسرت، فاعلاتن، در دو فرقی، فاعلاتن، کل عذاران، فاعلیان، تسبیغ همچنان که دانستی
زیادت کردن الف است در سبب خفیف آخر رکن چون زیادت کردند فاعلاتن را الف زیادت ساختند فاعلاتان
شود فاعلیان بدو یا بجای آن نهند بجهت آنکه راه یابد در میان کلمه واقع نشود در غیر تشبیه و اینجا
عروض و ضرب مسبغ است و باقی ارکان سالم و از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود و همچنین هر جا که
تفاوت نباشد میان دو وزن مگر باینکه رکن آخر یکی فاعلاتن باشد و رکن آخر دیگری فاعلیان از
اجتماع آن دو بحر بیت ناموزون نشود و همچنین است حال فعلاتن با فعلیان

رمل مثمن مخبون فعلاتن هشت بار مثالش **بیت**

شکرت ار شد اگرچه سیه مور ز رب	مگسی نیز نخواهم که کند سایه بر آن لب

تقطیعش، شکرت ار، فعلاتن، شد اگرچه، فعلاتن، سیه مو، فعلاتن، ر ز رب، فعلاتن، مگسی نی، فعلاتن،
نخواهم، فعلاتن، که کند سا، فعلاتن، یه بر آن لب، فعلاتن، خبن چنانکه دانستی انداختن حرف دوم ساکن است
پس چون الف فاعلاتن بیفتد فعلاتن بماند و اینجا همه ارکان مخبونند و اگر صدر و ابتدا سالم باشد وزن او
چنین بود فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن و از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود و همچنین هر جا
که تفاوت نباشد میان دو وزن مگر باینکه رکن اول یکی فاعلاتن باشد و رکن اول دیگری فعلاتن از اجتماع
آن دو وزن بیت ناموزون نشود و بعضی رمل مخبون را بر شانزده رکن آورده اند چنانکه خواجه عصمت الله بخاری گوید

بیت زلف رخسار تو گر شد خط خطا بنده و ماه رخ و خال لب او پسر و پری و حبشی	شفق و کوکب و شام سحر و طوق و گلزار و حبشی ز بلال طرب و جیش مه و کوثر

تقطیعش، زلف رخسا، فعلاتن، ر تو گر شد، فعلاتن، شد خط خطا، فعلاتن، دو غلام، فعلاتن، رخ و خال، فعلاتن،
لب او پسر، فعلاتن، و پری، فعلاتن، و حبشی، فعلاتن، شفق و کو، فعلاتن، کب و شام، فعلاتن، سحر و طو، فعلاتن،
ق و گلزار، فعلاتن، و حبشی، فعلاتن، ز بلال، فعلاتن، طرب و جیش، فعلاتن، مه و کوثر، فعلاتن،

رمل مثمن مقصور فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات دو بار مثالش مولف گوید

هر کجا بینم مهی با عاشق خود مهربان	افتد از بی مهری آن ماه خودم آتش بجان

تقطیعش، هر کجا بی، فاعلاتن، نم مهی با، فاعلاتن، عاشق خود، فاعلاتن، مهربان، فاعلات، افتد از بی
فاعلاتن، مهری آن ما، فاعلاتن، ه خودم آ، فاعلاتن، تش بجان، فاعلات، قصر همچنانکه دانستی انداختن حرف
ساکن است از سبب خفیف که آخر رکن باشد و ساکن کردن متحرک آن سبب پس چون از فاعلاتن نون را بیندازند و الف را ساکن
سازند فاعلات شود بعضی فاعلان بجای آن نهند بجهت خفت لفظ و اینجا عروض و ضرب مقصورند و باقی ارکان سالم

رمل مثمن محذوف فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن دو بار مثالش مولف گوید **بیت**

هر که را بینم سخن با او ز هر جا می کنم	تا کند ذکر تو صد لطف بیدا می کنم

تقطیعش، هر که را بی، فاعلاتن، نم سخن با، فاعلاتن، او ز هر جا، فاعلاتن، می کنم، فاعلن، تا کند ذک، فاعلاتن،
ر تو صد لط، فاعلاتن، ف بیدا می، فاعلاتن، می کنم، فاعلن، حذف چنانکه دانستی حذف انداختن سبب خفیف است از
آخر رکن پس چون تن از فاعلاتن بیندازند فاعلا بماند فاعلن بجای آن نهند بجهت آنکه چون آخر رکن ساکن شود و
در لفظ باشد بیت بجای آن نهند نقل کنند چون فاعلن را از فاعلاتن بگیرند محذوف گویند و اینجا عروض و ضرب
محذوفند و از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود و همچنین هر جا که تفاوت نباشد میان دو وزن مگر
باینکه رکن آخر یکی فاعلات باشد و رکن آخر دیگری فاعلن از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون نشود

رمل مثمن مشکول فعلات فاعلاتن چهار بار مثالش

قدری بخند و از رخ ضرری نمای ما را	سخنی بگوی و از لب شکری نمای ما را

تقطیعش، قدری بـ، فعلات، خند و از رخ، فاعلاتن، ضرری، فعلات، نمای ما را، فاعلاتن، سخنی بـ، فعلات،
گوی و از لب، فاعلاتن، شکری، فعلات، نمای ما را، فاعلاتن، شکل اجتماع خبن و کف است چون بخبن
الف فاعلاتن بیفتد و بکف نون او فعلات بماند بحسب نامان دیگر را که شکل و آن طرف است مشکول گویند بجهت آنکه
چون الف و نون از دو طرف فاعلاتن افتاده متصور شد که بستن از بهر دو طرف بوده باشد و همچنانکه اسب را بعد از شکال کردن نتواند
که دارد نتواند ز شکال و بعضی سنه چیلی اسب را شکال گویند است و اینجا چهار رکن مشکول است و چهار رکن سالم

رمل مثمن مشکول مسبغ فعلاتُ فاعلاتن فعلاتُ فاعلیان دو بار مثالش **بیت**

منم و خیال بازی شب و روز با جوانان ز خط خوش تو با خود رقم جنان خوانان

تقطیعش، منم و خی، فعلاتُ، بالبازی، فاعلاتن، شب و روز، فعلاتُ، باجوانان، فاعلیان، ز خط خ، فعلاتُ، ش تو با خود، فاعلاتن، رقم ج، فعلاتُ، نان خوانان، فاعلیان و ابتدا و عروض و ضرب مسبغ است

رمل مثمن مخبون مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلیان دو بار مثالش **بیت**

روزگاری که مرا خاطر آشفته نبودست روزگارم چو سر زلف پریشان از آنست

تقطیعش، روزگاری، فاعلاتن، که مرا خا، فعلاتن، طر آشفته، فعلاتن، نبودست، فعلیان، روزگارم، فاعلاتن، چو سر زل، فعلاتن، ف پریشا، فعلاتن، نش از آنست، فعلیان، ابتدا و صدر و ابتدا سالم و حشو ها مخبون و عروض و ضرب مخبون مسبغ و اگر صدر و ابتدا نیز مخبون باشد زیبا و جایز بود فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلیان

رمل مثمن مخبون مقصور فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلات دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

چارهٔ هجر تو سازم بوصال دگران آه تا چند کشم بی تو محال دگران

تقطیعش، چارهٔ هج، فاعلاتن، ر تو سازم، فعلاتن، بوصال، فعلاتن، دگران، فعلات، آه تا چن، فاعلاتن، د کشم بی، فعلاتن، تو محال، فعلاتن، دگران، فعلات، چون فاعلات مقصور را خبن کنند فعلات باشد

رمل مثمن مخبون محذوف فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن بکسرهٔ عین دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

گرچه مقصود بلای دل ما دیدن ما هیچ غم نیست که مقصود همین است مرا

تقطیعش، گرچه مقصو، فاعلاتن، د بلای، فعلاتن، دل ما دی، فعلاتن، دن ما، فعلن، هیچ غم نی، فاعلاتن، ست که مقصو، فعلاتن، د همین اس، فعلاتن، ت مرا، فعلن، چون فاعلن محذوف را خبن کنند فعلن باشد

رمل مثمن مخبون مقطوع فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن بسکون عین دو بار مثالش مؤلف گوید

ساخت بوی طرب عیش تو صهبا نرگس تا کند با غ وفی ساغر صهبا نرگس

تقطیعش، ساخت بو، فاعلاتن، ی طرب عی، فعلاتن، ش تو صهبا، فعلاتن، نرگس، فعلن، تا کند با،

فاعلاتن، غ وفی سا، فعلاتن، غر صهبا، فعلاتن، نرگس، فعلن، قطع در فاعلاتن با اصطلاح آنست که سبب خفیف آخر او که تن است بیندازند و از وتد مجموع او که علاست حرف ساکن او را که الف است هم بیندازند و حرف پیش از الف را که لام است ساکن سازند پس فاعل شود فعلن بجای آن نهند مجموع آنکه چون آخر رکن ساکن شد نقل کردند بلفظ بالتسکین چنانکه گذشت در حذف فاعلاتن و آن رکن را که قطع در او واقع است مقطوع گویند و قطع در لغت بریدن است چون آن زحاف در دو وتد است و از لفظ جزوی از وتد که محل است بریده میباشد پس این زحاف را قطع گفتن مناسب است

رمل مثمن مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلان دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

پیش ازین گرچه بسوی رخ گل میدیدیم چون گل روی تو دیدیم ازو واچیدیم

تقطیعش، پیش ازین گر، فاعلاتن، چه بسوی ر، فعلاتن، خ گل می، فعلاتن، دیدیم، فعلان، چون گل رو، فاعلاتن، ی تو دیدی، فعلاتن، م ازو وا، فعلاتن، چیدیم، فعلان، چون فعلن مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود و از اجتماع این چهار وزن با یکدیگر بیت ناموزون نشود و همچنین هر جا که تفاوت نباشد مباح چندان مگر این که رکن آخر یکی فعلان باشد و رکن آخر دیگری فعلن بکسر عین و رکن آخر دیگری فعلن بسکون عین و رکن آخر دیگری فعلان را با اجتماع این اوزان بیت ناموزون نشود

رمل مسدس سالم فاعلاتن شش بار مثالش **بیت**

ای نگارین روی دلبر نازنائی رخ مکن پنهان چو اندر جان مائی

تقطیعش، ای نگارین، فاعلاتن، روی دلبر، فاعلاتن، نازنائی، فاعلاتن، رخ مکن پن، فاعلاتن، هان چو اندر، فاعلاتن، جان مائی، فاعلاتن

رمل مسدس مقصور فاعلاتن فاعلاتن فاعلات دو بار مثالش **بیت**

نالب و دندان بیخودی در شراب از شکست مینا بدا اجتناب

تقطیعش، نالب و دن، فاعلاتن، دان بیخودی، فاعلاتن، در شراب، فاعلات، از شکست، فاعلاتن، مینا بد، فاعلاتن، اجتناب، فاعلات، ابتدا و عروض و ضرب مقصورات و باقی ارکان سالم

رمل مسدس مخبون فاعلاتن فاعلاتن فاعلن دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

گفت زاهد از بهشتم ده خبر   گفتمش زنهار نام ده مبر

تقطیعش، گفت زاهد، فاعلاتن، از بهشتم، فاعلاتن، ده خبر، فاعلن، گفتمش زن، فاعلاتن، هار نام، فاعلاتن، ده مبر، فاعلن، و اینجا عروض و ضرب محذوف

رمل مسدس مخبون مقصور فاعلاتن فعلاتن فعلات دو بار مثالش بیت

شکر از لعل تو کان نمکست   گرچه شکر نه مکان نمکست

تقطیعش، شکر از لع، فاعلاتن، ل تو کان، فعلاتن، نمکست، فعلات، گرچه شکر، فاعلاتن، نه مکان، فعلاتن، نمکست، فعلات، اینجا صدر و ابتدا سالم و حشو مخبون و عروض و ضرب مخبون مقصور

رمل مسدس مخبون محذوف فاعلاتن فعلاتن فعلن بکسر عین دو بار مثالش بیت

گر سخن زان لب چون نوش شود   پند را خنده فراموش شود

تقطیعش، گر سخن زان، فاعلاتن، لب چون نو، فعلاتن، ش شود، فعلن، پند را خن، فاعلاتن، ده فرامو، فعلاتن، ش شود، فعلن، اینجا عروض و ضرب مخبون محذوف

رمل مسدس مخبون مقطوع فاعلاتن فعلاتن فعلن بسکون عین دو بار مثالش بیت

مردمی نرگس او می داند   جادوی غمزهٔ او می خواند

تقطیعش، مردمی نر، فاعلاتن، گس او می، فعلاتن، داند، فعلن، جادوی غم، فاعلاتن، زهٔ او می، فعلاتن، خواند، فعلن، اینجا عروض و ضرب مقطوع است

رمل مسدس مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن فعلاتن فعلان دو بار مثالش بیت

ای که روی تو جهان جانست   دیده جانب شده جای آنست

تقطیعش، ای که روی، فاعلاتن، تو جهان، فعلاتن، جانست، فعلان، دیده جانب، فاعلاتن، شده جای، فعلاتن، آنست، فعلان، و اینجا عروض و ضرب مقطوع مسبغ است

فصل در بیان دایرهٔ بحور دیگر که شد چون هر یک از مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن مرکب از وتد مجموع و دو سبب خفیف پس حروف و حرکات و سکنات اصل این سه بحر که هزج و رجز و رمل است برابر باشد چنانکه مصراع هر بحر و بیست و هشت حرف باشد شانزده متحرک و دوازده ساکن پس اگر بیست و هشت حرف را بر خط دایره نویسی و از وتد مجموع آغاز کنی و بر سبب خفیف تمام سازی و گویی که مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن بحر هزج باشد و اگر مفا را گذاری و از عیلن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی که عیلن مفا عیلن مفا عیلن مفا عیلن مفا بر وزن چهار مستفعلن شود که اصل بحر رجز است و اگر مفاعی را گذاری و از لن آغاز کنی و بر مفاعی تمام سازی و گویی لن مفاعی لن مفاعی لن مفاعی لن مفاعی بر وزن چهار فاعلاتن شود که اصل بحر رمل است آنکه می گویند که این سه بحر از یک دایره

بیرون می آید بامعنی است که بیان کرده شد و این بیرون آوردن را فک و تفکیکات بحور گویند و تفکیک که لغت از هم گشادنست و صورت این دایره این است و این دایره را مجتلبه گویند بفتح لام از آن جهت که اجتلاب در لغت چیزی را از جایی بجایی بردنست و ارکان این سه بحر را از بحور دایرهٔ مختلفه گرفته اند مفاعیلن را از بحر طویل و مستفعلن را از بحر بسیط و فاعلاتن را از بحر مدید و بعضی گفته اند که جلب بسکون لام و فتح جیم در لغت کثرت و بسیاری است و انواع این سه بحر بسیار است ازین جهت این دایره را مجتلبه گفته اند و عجم این دایره را متفقه نیز نامیده اند بجهت آنکه این سه رکن را با یکدیگر اتفاق و موافقت هست در ترکیب

بحر منسرح مثمن مطوی موقوف مفتعلن فاعلات چهار بار مثالش مؤلف گوید بیت

آنکه دلم صید اوست مهر شکار من است   دست بخون من نگار کرده نگار من است

تقطیعش، آنکه دلم، مفتعلن، صید اوست، فاعلات، مهر شکا، مفتعلن، ر من است، فاعلات،

دست بخوا، مفتعلن، ئی تنگا، فاعلات، کرده نگا، مفتعلن، ری مزاست، فاعلات،
اصل این بحر مستفعلن مفعولات است بضمّ تا چهار بار اما چون مستفعلن را طی کنند مفتعلن
شود چنانکه گذشت در بحر رجز وقف در لغت باز ایستادنست و در اصطلاح ساکن کردن
حرف هفتم است و آن رکنرا که وقف در او واقع است موقوف گویند و چون تای مفعولات را
بوقف ساکن سازند و واو بطی بیندازند مفعلات شود فاعلات که لفظ مستعمل است بجای آن نهند
و اینجا چهار رکن مطوی است و چهار رکن مطوی موقوف و این بحر را از آن جهة منسرح گویند
که انسراح در لغت آسانی و روانی است چون زه دارد کان این بحر بسبب‌ها مقدمند برونده آسان
گفته میشود بعضی گفته اند که انسراح در لغت از جامه بیرون آمدنست و این بحر در نقصان ارکان
بجائی میرسد که آنچه برو ننهند دو رکن است همچون من تشرب البأس منجان کم بر وزن مستفعلن
مفعولات در اشعار عرب آنرا بیتی تمام میدارند و چون این نقصان اختصار را بیرون آمدن از جامه
تشبیه کرده اند این بحر را منسرح گفته اند

منسرح مطوی مکسوف مفتعلن فاعلن چهار بار مثالش مؤلّف گوید بیت

ای ز رخت روشنی خانهٔ چشم مرا چشم و چراغ همه خواجهٔ هر دو سرا

تقطیعش، ای ز رخت، مفتعلن، روشنی، فاعلن، خانهٔ چش، مفتعلن، م مرا، فاعلن،
چشم و چرا، مفتعلن، غ همه، فاعلن، خواجهٔ هر، مفتعلن، دو سرا، فاعلن، کسف در لغت
پی پاشنه بریدن بود و در اصطلاح انداختن حرف هفتم متحرک است و آن رکنرا که کسف در او
واقع است مکسوف گویند و چون تای مفعولات را بکسف و واو را بطی بیندازند مفعلا بماند
نقل کنند بلفظ با تنوین که فاعلن است و چون فاعلن را از مفعولات بگیرند مطوی مکسوف
گویند و اینجا چهار رکن مطوی است و چهار رکن مطوی مکسوف اگر در حشو مطوی موقوف باشد
و عروض و ضرب مطوی مکسوف وزن او چنین بود مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلن و اگر عکس

این بود و بعضی در حشو مطوی مکسوف باشد و عروض و ضرب مطوی موقوف وزن او چنین بود
مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات و از اجناس این چهار وزن که گذشت کردن اصل بیت نا موقوف شود

منسرح مثمن مطوی مجدوع مفتعلن فاعلات مفتعلن فاع دو مرتبه مثالش بیت

من نشنیدم که خط بر آب نویسند آیت خوبی بر آفتاب نویسند

تقطیعش، من نشنی، مفتعلن، دم که خط بر، فاعلات، ر آب نوی، مفتعلن، سند، فاع،
آیت خو، مفتعلن، بی بر آف، فاعلات، تاب نوی، مفتعلن، سند، فاع، چون واو مفعولات را
بطی بیندازند مفعلات بماند فاعلات که لفظ مستعمل است بجای آن بنهند جدع در لغت بینی بریدنست
و در اصطلاح انداختن هر دو سبب و ساکن کردن تای مفعولات بود ولات شود فاع بجای آن بنهند و فع
آن بود که فعل بسکون عین بجای آن نهادندی اما فعل بتثقیل بود و حرف اول میزان را که فا و عین است
گرفته و الف در میان گذاشته و بجای لات نهاده اند تا علامت تخفیف و حروف میزان کرده باشند بقدر
امکان و آن رکن را که جدع در او واقع است مجدوع گویند و مولانا شمس الدین محمد قیس رازی رحمة الله
علیه که مصنف المعجم است در این فن گفته است که این اسم این زحاف را لایق نیفتاده است و اینجا عروض و ضرب
مجدوع است و باقی ارکان مطوی

منسرح مثمن مطوی منحور مفتعلن فاعلات مفتعلن فع دو بار مثالش بیت

چون غم هجران او نداشت خرابت عاقبت اندوه عشق کرد سرابت

تقطیعش، چون غم هج، مفتعلن، ران او ن، فاعلات، داشت خرا، مفتعلن، بت، فع، عاقبت ان،
مفتعلن، دوه عش، فاعلات، کرد سرا، مفتعلن، بت، فع، نحر در اصطلاح انداختن هر دو سبب
و تای مفعولات بود لا بماند فع بجای آن بنهند که دو حرف اول میزانست و بعضی بجای سبب خفیفی که از رکن
باقی ماند فل بضم فا بنهند چرا که دو حرف میزانست و فل در کلام عرب بمعنی فلان آید و فع مستعمل نیست
و آن رکنرا که نحر در او واقع است منحور گویند و نحر در لغت گلو بریدنست گویا از این رکن مقفی بیش نمانده است

بجهة بسیاری انداختن حروف از او و در ابیجار عروض مهجور است و از اجتماع این دو وزن بیت ناموزون شود

منسرح مسدس مطوی مفتعلن فاعلات مفتعلن دو بار مثالش بیت

شاه جهان باد تا زمانه بود   کز کرمش خلق شادمانه بود

تقطیعش، شاه جهان مفتعلن، باد تا ز فاعلات، مانه بود مفتعلن، کز کرمش مفتعلن، خلق شاد فاعلات، مانه بود مفتعلن، اینها ارکان مطوی‌اند

منسرح مسدس مطوی مقطوع مفتعلن فاعلات مفعولن دو بار مثالش بیت

تا که بموی بت اسیر شد جانم   گر نگذارد گره بجز نتوانم

تقطیعش، تا که بمو مفتعلن، ی بت اسیر فاعلات، شد جانم مفعولن، گر نگذا مفتعلن، رد گره بجز فاعلات، نتوانم مفعولن، قطع در عرف فاعلان باصطلاح آنست که از وتد مجموع حرف ساکن را بیندازند و حرف پیش از او را ساکن سازند پس چون مستفعلن را قطع کنند مستفعل شود مفعولن که لفظ مأنوس‌تر است بجای آن بنهند و چون مفعولن را از مستفعلن بگیرند مقطوع گویند

بحر مضارع مثمن اخرب مفعول فاع لاتن چهار بار مثالش مؤلف گوید بیت

سیمی گدا از آن شد در شهر آن پری رو   تا روزهای دوران آید بجا بجایش

تقطیعش، سیمی گد مفعول، ا از آن شد فاع لاتن، در شهر مفعول، آن پری رو فاع لاتن، تا روز مفعول، های دوران فاع لاتن، آید ب مفعول، جا بجایش فاع لاتن، اصل این بحر مفاعیلن فاع لاتن است چهار بار اما چون مفاعیلن را اخرب کنند مفعول شود بضم لام چنانکه گذشت در هزج و اینجا چهار رکن اخرب است و چهار رکن سالم و این بحر را از آن جهت مضارع گویند که مضارعت در لغت مشابهت است و این بحر مشابه بحر منسرح است از آنکه جزو مقدم هر یک از این دو بحر مشتمل است بر وتد مفروق چرا که جزو مقدم این بحر فاع لاتن است و این مشتمل است بر فاع و جزو دوم منسرح مفعولات بضم تا و آن مشتمل است بر لات و خلیل بن احمد که واضع این فن است گفته که این بحر را بواسطه مشابهت بحر هزج

مضارع خوانده‌اند و وجه مشابهت آنست که در ارکان هر دو بحر اوتاد مقدم‌اند بر اسباب

مضارع مثمن اخرب مسبغ مفعول فاع لاتن مفعول فاعلیان دو بار مثالش مؤلف بیت

گر اعتقاد آن مه با ما کم ز یاد است   ما نیم و مهر رویش مقصود اعتقادست

تقطیعش، گر اعت مفعول، قاد آن مه فاع لاتن، با ما ک مفعول، م ز یاد است فاعلیان، ما نیم و مفعول، مهر رویش فاع لاتن، مقصود مفعول، اعتقادست فاعلیان، چون فاع لاتن را تسبیغ کنند فاعلیان شود چنانکه گذشت در بحر رمل

مضارع مثمن اخرب مکفوف مفعول فاع لات مفاعیل فاع لاتن مثالش بیت

دلبر برخ تو صورت نگاران نمی‌شناسد   جان بدلب تو گوهرکاران نمی‌شناسد

تقطیعش، دلبر ب مفعول، رخ تو صو فاعلات، رت نگاران مفاعیل، می شناسد فاع لاتن، جان بدل مفعول، ب تو گوه فاعلات، رکاران مفاعیل، می شناسد فاع لاتن، چون فاع لاتن و مفاعیلن را کف کنند فاع لات و مفاعیل شود بضم آخر هر دو جزو همچنانکه دانستی که کف انداختن حرف هفتم ساکن است اینجا صدر و ابتدا اخرب است و حشوها مکفوف و عروض و ضرب سالم

مضارع اخرب مکفوف مقصور مفعول فاع لات مفاعیل فاع لات مثالش مؤلف بیت

بازم هوای آن لب میگون گرفته است   معلوم می‌شود که مرا خون گرفته است

تقطیعش، بازم ه مفعول، وای آن ل فاع لات، ب میگون گ مفاعیل، رفته است فاع لات، معلوم مفعول، می شود که فاع لات، مرا خون گ مفاعیل، رفته است فاع لات، چون فاع لاتن را قصر کنند فاع لات شود چنانکه گذشت در بحر رمل

مضارع مثمن اخرب مکفوف محذوف مفعول فاع لات مفاعیل فاع لن دو بار مثالش مؤلف گوید

سیمین بری وشی که نبود بتوان ازو   خواهم مسخر تو شود مهر نامگو

تقطیعش، سیمین ب مفعول، ری وشی که فاع لات، نبود بتوان مفاعیل، ازو فاع لن،

خواهم، مفعول، سخن تو، فاع لات، شود جزو، مفاعیل، عا مگو، فاع لن، چون فاع لاتن را حذف کنند فاع لن شود چنانکه گذشت در بحر رمل

مضارع مثمن مکفوف مقصور   مفاعیل فاع لات مفاعیل فاع لات دو بار مثالش بیت

گر آن طره هست مشك بلچون نداند بوی   ور آن چهره هست ماه چرا در کشید موی

تقطیعش، گر آن طره، مفاعیل، هست مشك، فاع لات، بلچون ن، مفاعیل، داند بوی، فاع لات، ور آن چهره، مفاعیل، هست ماه، فاع لات، چرا در ک، مفاعیل، شید موی، فاع لات، اینجا عروض و ضرب مقصور است و باقی ارکان مکفوف، واگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنین بود مفاعیل فاع لات مفاعیل فاع لن

مضارع مسدس اخرب مکفوف   مفعول فاعلات مفاعیل دو بار مثالش بیت

ای نازنین که ماه منی امشب   رحمی بکن چو شاه منی امشب

تقطیعش، او ناز، مفعول، نین که ماه، فاع لات، منی امشب، مفاعیل، رحمی ب، مفعول، کن چو شاه، فاع لات، منی امشب، مفاعیل، اینجا عروض و ضرب سالمست، واگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنین بود مفعول فاعلات فعولن چرا که چون مفاعیلن را حذف کنند فعولن شود چنانکه گذشت در بحر هزج

بحر مقتضب مثمن مطوی   فاعلات مفتعلن چهار بار مثالش بیت

با لب تو چه می طلبم باده نزد جان چه بود   با رخ تو چه سر نگرم بت چه پیش خار چه بود

تقطیعش، با لب تو چه، فاعلات، می طلبم، مفتعلن، باده نزد، فاعلات، جان چه بود، مفتعلن، با رخ تو چه، فاعلات، سر نگرم، مفتعلن، بت چه پیش، فاعلات، خار چه بود، مفتعلن، اصل این بحر مفعولات مستفعلن است چهار بار اما چون مفعولات را طی کنند فاعلات شود چنانکه گذشت در بحر منسرح و چون مستفعلن را طی کنند مفتعلن شود چنانکه گذشت بتکرار و اینجا همه ارکان مطوی اند

و این بحر را از آن جهت مقتضب گویند که اقتضاب در لغت بریدن چیزی است از چیزی و این بحر را از بحر منسرح بریده اند و گرفته اند چرا که الفاظ و ارکان این هر دو بحر یکی است و اختلاف همین در ترتیب است پس همچنانکه دانستی که اصل بحر منسرح مستفعلن مفعولات است چهار بار و بعضی گفته اند که این بحر در شعر عرب مجزو می آید و مجزو بیتی را گویند که عروض و ضرب او را بیندازند و جزو بفتح جیم و سکون زای با نقطه در لغت بریدنست

مقتضب مثمن مطوی مقطوع   فاعلات مفعولن چهار بار مثالش بیت

وقت را غنیمت دان آنقدر که بتوانی   حاصل از حیات ای جان یکدم است تا دانی

تقطیعش، وقت را غ، فاعلات، نیمت دان، مفعولن، آنقدر ک، فاعلات، بتوانی، مفعولن، حاصل از ح، فاعلات، یات ای جان، مفعولن، یکدم اس، فاعلات، تا دانی، مفعولن، چون مستفعلن را قطع کنند مفعولن شود چنانکه گذشت در بحر منسرح و اینجا چهار رکن مطوی است و چهار رکن مقطوع

بحر مجتث مثمن مخبون   مفاعلن فعلاتن چهار بار مثالش بیت

ز دور رفتی سمنبر نظر برید تو یارا   چه دولتست تعالی الله از نوید تو یارا

تقطیعش، ز دور رف، مفاعلن، تی سمنبر، فعلاتن، نظر برید، مفاعلن، و تو یارا، فعلاتن، چه دولتش، مفاعلن، تعالی ال، فعلاتن، له از نوید، مفاعلن، تو یارا، فعلاتن، اصل این بحر مستفعلن فاعلاتن است چهار بار اما چون مستفعلن را خبن کنند مفاعلن شود چنانکه گذشت در بحر رجز و فاعلاتن را خبن کنند فعلاتن شود چنانکه گذشت در بحر رمل و اینجا همه ارکان مخبون اند و این بحر را از آن جهت مجتث گویند که اجتثاث در لغت از بیخ بر کندنست و مستعمل این بحر را که مستفعلن فاعلاتن فاعلاتن است از بحر خفیف بر کنده اند و بر آورده اند چرا که الفاظ و ارکان این هر دو بحر یکی است و اینجا اختلاف با آنست که مستفعلن مقدم بر هر دو فاعلاتن و در بحر خفیف مستفعلن در میان دو فاعلاتن است چنانکه معلوم خواهد شد و اسم مقتضب و مجتث هم اگرچه در معنی نزدیکند اما چون آن بحر را مقتضب نام کردند این بحر را مجتث نام نهادند تا در اسم او امتیاز باشد

چنانکه گذشت در اسم مصدر باید او باید که این بحر در خاطر باشد تا اگر مثل این چیز بوی بیاید احتیاج بتکرار نباشد

مجتث مثمن مخبون مسبغ مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلیان دو بار مثالش **بیت**

دلم که سوخته عشقت چراغ جان منست آن　　غبار کز تو رسد نور دیدگان منست آن

تقطیعش، دلم کسو، مفاعلن، خته عشقت، فعلاتن، چراغ جا، مفاعلن، نِ منست آن، فعلیان، غبار کز، مفاعلن، تو رسد نو، فعلاتن، ر دیدگا، مفاعلن، ن منست آن، فعلیان، چون فاعلاتن را خبن و تسبیغ کنند فعلیان شود چنانکه گذشت در بحر رمل

مجتث مثمن مخبون مقصور مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلات دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

ز بس که درد تو بر جان ناتوان منست　　هلال من طلبید هر که مهربان منست

تقطیعش، ز بس که در، مفاعلن، د تو بر جا، فعلاتن، ن ناتوا، مفاعلن، ن منست، فعلات، هلال من، مفاعلن، طلبید هر، فعلاتن، که مهربا، مفاعلن، ن منست، فعلات، چون فاعلاتن را خبن و قصر کنند فعلات شود چنانکه گذشت در بحر رمل

مجتث مثمن مخبون محذوف مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن بکسر عین دو بار مثالش **بیت**

شفا چو در قدم تست مبتلای ترا　　برون خرام که دردی عیادبای ترا

تقطیعش، شفا چو در، مفاعلن، قدم تست، فعلاتن، مبتلا، مفاعلن، ی ترا، فعلن، برون خرا، مفاعلن، م که در دی، فعلاتن، عیادیا، مفاعلن، ی ترا، فعلن، چون فاعلاتن را خبن و حذف کنند فعلن شود بکسر عین چنانکه گذشت در بحر رمل

مجتث مثمن مخبون مقطوع مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن بسکون عین دو بار مثالش **بیت**

اگرچه یار مرا نیست سیم دل داری　　بدین خوشم که ندارد بدیگری یاری

تقطیعش، اگرچه یا، مفاعلن، ر مرا نی، فعلاتن، ست سیم دل، مفاعلن، داری، فعلن، بدین خوشم، مفاعلن، که ندارد، فعلاتن، بدیگری، مفاعلن، یاری، فعلن، چون فاعلاتن را قطع کنند فعلن شود

مجتث مثمن مخبون مقطوع مسبغ مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

چو گویم از سر شوق لب تو ناب است　　مرنج از سخن من که عالم آب است

تقطیعش، چو گویم از، مفاعلن، سر شوق، فعلاتن، لب تو، مفاعلن، ناب است، فعلان، مرنج از، مفاعلن، سخن من، فعلاتن، که عالم، مفاعلن، آب است، فعلان، چون فعلن مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود چنانکه در بحر رمل گذشت

بحر سریع مطوی موقوف مفتعلن مفتعلن فاعلان دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

دل که ز خوبان همه غم دیده است　　بیشتر از عمر ستم دیده است

تقطیعش، دل که ز خو، مفتعلن، بان همه غم، مفتعلن، دیده است، فاعلان، بیشتر از، مفتعلن، عمر ستم، مفتعلن، دیده است، فاعلان، اصل این بحر مستفعلن مستفعلن مفعولات بضم تا دو بار است اما چون مستفعلن را طی کنند مفتعلن شود چنانکه گذشت بتکرار و چون مفعولات را طی و وقف کنند فاعلان شود چنانکه گذشت در بحر منسرح اینجا عروض و ضرب مطوی موقوف و باقی ارکان مطوی و این بحر را سریع از آن جهت گویند که سریع در لغت شتابنده را گویند چون این بحر بسبب اسباب بیشتر از اوتاد در وزن گفتن خفیف‌تر است از آن سریع گفتند

بحر سریع مطوی مکسوف مفتعلن مفتعلن فاعلن دو بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

که بود آن دم که ببزم وفا　　می بدل ما کشد آن دلربا

تقطیعش، که بود آن، مفتعلن، دم که ببز، مفتعلن، م وفا، فاعلن، می بدل ما، مفتعلن، کشد آن، مفتعلن، دلربا، فاعلن، چون مفعولات را طی و کسف کنند فاعلن شود چنانکه گذشت در بحر منسرح اینجا عروض و ضرب مطوی مکسوف

بحر جدید مخبون فعلاتن فعلاتن مفاعلن دو بار مثالش **بیت**

چو قد نگار چه صنوبر کشد سری　　نبود چون قد سرو و صنوبری

تقطیعش، چو قد نگا، فعلاتن، ر چه صنوبر، فعلاتن، کشد سری، مفاعلن، نبود چون، فعلاتن، قد سرو، فعلاتن، صنوبری، مفاعلن، اصل این بحر فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن است دو بار اما چون فاعلاتن را خبن کنند

فعلاتن شود و مستفعلن را خبن کند مفاعلن شود چنانکه هم درو گذشت بتکرار و این بحر را از آن جهة جدید گویند که جدید بود در لغت نواست و این بحر از جمله بحور مستحدثه تو پیدا کرده شده است و از این جهة این بحر را بحر قریب نیز میخوانند و میگویند که این بحر را بوزرجمهر پیدا کرده است

بحر قریب مکفوف مفاعیل مفاعیل فاعلاتن دوبار مثالش بیت

خداوند جهان بخش شاه عادل   شهنشاه جوان بخت داد کامل

تقطیعش، خداوند، مفاعیل، جهانبخش، مفاعیل، شاه عادل، مفاعلن، شهنشاه، مفاعیل، جوانبخت، مفاعیل، داد کامل، فاعلاتن، اصل این بحر مفاعیلن مفاعیلن فاعلاتن است دوبار اما چون مفاعیلن را کف کنند مفاعیل شود بفتح لام چنانکه گذشت بتکرار و اینجا عروض و ضرب سالم است و باقی ارکان مکفوف واگر عروض و ضرب مقصور باشد وزن او چنین بود که مفاعیل مفاعیل فاعلات اگر جوف فاعلاتن را قصر کنند فاعلات شود چنانکه گذشت بتکرار واگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنین بود که مفاعیل مفاعیل فاعلن چرا که چون فاعلاتن را حذف کنند فاعلن شود چنانکه گذشت بتکرار و این بحر را از این جهة قریب گویند که قریب در لغت نزدیک است و این بحر از جمله بحور مستحدثاتست و در این نزدیکی پیدا شده است و میگویند که مولانا یوسف عروضی نیشابوری است که اول کسی که وی در فارسی تصنیف علم عروض کرده است او شعر این بحر را پیدا کرده است بعد از آنکه خلیل ابن احمد وضع بحور کرده بود بدویست سال و بعضی گویند که ارکان این بحر را ارکان بحر هزج و مضارع فرض داشته از آن جهة این بحر را قریب گفتند

قریب اخرب مکفوف مفعول مفاعیل فاعلاتن دوبار مثالش بیت

ناطبع رهی بر قرار باشد   ملاح در شهر یار باشد

تقطیعش، ناطبع، مفعول، رهی بر قرا، مفاعیل، ر باشد، فاعلاتن، ملاح، مفعول، در شهر، مفاعیل، یار باشد، فاعلاتن، چون مفاعیلن را خرب کنند مفعول شود و چون کف کنند مفاعیل شود بفتح لام و در هر دو چنانکه گذشت بتکرار و اینجا صدر و ابتدا اخرب و حشو مکفوف و عروض و ضرب سالم واگر عروض و ضرب

مقصور باشد وزن او چنین بود مفعول مفاعیل فاعلات واگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن او چنین بود مفعول مفاعیل فاعلن

بحر خفیف مخبون فاعلاتن مفاعلن فعلاتن دوبار مثالش بیت

ای صبا بوسه زن زمین در او را   ورز نجد لب چو شکر او را

تقطیعش، ای صبا بو، فاعلاتن، سه زن زمی، مفاعلن، ن در او را، فعلاتن، ورز نجد، فاعلاتن، لب چو شک، مفاعلن، کر او را، فعلاتن، اصل این بحر فاعلاتن مستفع لن فاعلاتن است دوبار اما چون مستفع لن را خبن کنند مفاعلن شود و فاعلاتن را خبن کنند فعلاتن شود چنانکه هم بعد گذشت بتکرار و اینجا صدر و ابتدا سالم است و باقی ارکان مخبون واگر صدر و ابتدا نیز مخبون باشد وزن او چنین بود فعلاتن مفاعلن فعلاتن واگر عروض و ضرب فعلیاتن بود مخبون مسبغ باشد و این بحر را از آن جهة خفیف گویند که سبکترین بحرهاست در وزن چرا که در هر رکن او دو سبب خفیف محیط است بوتد با این سبب ارکان سبک شده اند و بعضی گفته اند که این بحر سبکترین بحور است با آنکه نام حروف بسیار دارد در هیچ بحر آوردن او ممکن نیست مگر این بحر که تمام آورده هم چنانکه گفته اند بیت

خواجه عبدالرحمن مادر کتابت   همچو عبدالحمید و ابن العمید است

تقطیعش، خواجه عبدالر، فاعلاتن، رحمن ما، مفاعلن، در کتابت، فعلاتن، همچو عبدل، فاعلاتن، حمید و اب، مفاعلن، ن العمید است، فعلاتن

خفیف مخبون مقصور فاعلاتن مفاعلن فعلات دوبار مثالش مؤلف گوید بیت

ماه رویا بجز من مشتاب   کشتن عاشقان که دید صواب

تقطیعش، ماه رویا، فاعلاتن، بجز من، مفاعلن، مشتاب، فعلات، کشتن عا، فاعلاتن، شقان که دی، مفاعلن، د صواب، فعلات، چون فاعلاتن را خبن و قصر کنند فعلات شود چنانکه گذشت بتکرار

خفیف مخبون محذوف فاعلاتن مفاعلن فعلن بکسر عین دوبار مثالش مؤلف گوید بیت

گفتمش چیست بی تو چارهٔ ما   رفت در قهر و گفت ترک بلا

تقطیعش، گفتمش چی، فاعلاتن، ست بی تو چا، مفاعلن، رهٔ ما، فعلن، رفت در قهر، فاعلاتن
رگفت تر، مفاعلن، کبلا، فعلن، چون فاعلاتن را خبن و حذف کنند فعلن شود بکسر عین چنانکه گذشت

خفیف مخبون مقطوع فاعلاتن مفاعلن فعلن بسکون عین دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

با تو کی درد دل توان گفتن   این سخن را کجا توان گفتن

تقطیعش، با تو کی در، فاعلاتن، د دل توان، مفاعلن، گفتن، فعلن، این سخن را، فاعلاتن، کجا توا
مفاعلن، گفتن، فعلن، چون فاعلاتن را قطع کنند فعلن شود بسکون عین چنانکه گذشت

خفیف مخبون مقطوع مسبغ فاعلاتن مفاعلن فعلان دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

از طبایع هر آنچه موجود است   آدمیزاد میانهٔ مقصود است

تقطیعش، از طبایع، فاعلاتن، هر آنچه مو، مفاعلن، جود است، فعلان، آدمیزا، فاعلاتن، د میانه
مقْ، مفاعلن، صود است، فعلان، چون فعلن مقطوع را تسبیغ کنند فعلان شود چنانکه گذشت

فصل در بیان قرابت این بحور و تباین که شش بحر که سریع و منسرح و خفیف و مضارع و مقتضب
و مجتث اند و چنین که متصل الاجزا باشند یعنی هر یک از آنها از اشتراک یک دایره بیرون می‌آیند
چرا که چون مستفعلن مستفعلن مفعولات که بحر سریع است بر خط دایره نویسی و از مستفعلن
دوم آغاز کنی و بر مستفعلن اول تمام سازی و گویی که مستفعلن مفعولات مستفعلن بحر منسرح
باشد و اگر از تفعلن مستفعلن دوم آغاز کنی و بر مس اول تمام سازی و گویی تفعلن مفعولات
مستفعلن مس بر وزن فاعلاتن مستفع لن فاعلاتن شود که بحر خفیف است و اگر از علن مستفع لن دوم آغاز
و بر مستف اول تمام سازی و گویی علن مفعولات مستفع لن مستف بر وزن مفاعیلن فاع لاتن
مفاعیلن شود که بحر مضارع است و اگر از مفعولات آغاز کنی و بر مستفعلن دوم تمام سازی و گویی
مفعولات مستفعلن مستفعلن بحر مقتضب باشد و اگر از عولات آغاز کنی و بر مف تمام سازی و گویی

عولات مس تفعلن مس تفعلن مف بر وزن مستفع لن فاعلاتن شود که بحر مجتث است و از این
بیان ظاهر شد که تفعلن که در مستفع لن بحر خفیف و بحر مجتث است عوض لاتن است که وتد مفروق
پس او نیز مفروق باشد و صورت دایره این است و این دایره را مشتبهه گویند بکسر با از آن جهت که بعضی
ارکان بحور او مشتبه اند به یکدیگر چرا که مستفع لن که در بحر خفیف و بحر مجتث است مرکب است از وتد مفروق
و دو سبب خفیف و مستفعلن که در بحور دیگر است

مرکب است از وتد مجموع و دو سبب خفیف و همچنین
فاع لاتن که در بحر مضارع است مرکب
از دو سبب خفیف و وتد مفروق
و بعضی گفته اند که این دایره را مجموع
دایرهٔ وتد نام داده بجهت آنکه وتد مفروق
واقع نیست مگر در همین دایره

بحر مشاکل مکفوف مقصور فاعلات مفاعیل مفاعیل دو بار مثالش بیت

با رغم شده ام در شب دیجور   زان سبب که شده دور مهجور

تقطیعش، با رغم ش، فاعلات، ده ام درش، مفاعیل، ب دیجور، مفاعیل، زان سبب ک، فاعلات، شده دو
مفاعیل، مهجور، مفاعیل، اصل این بحر فاعلاتن مفاعیلن مفاعیلن است دو بار اما چون فاعلاتن
و مفاعیلن را کف کنند فاعلات و مفاعیل شود بضم آخر هر دو چنانکه گذشت بیکبار و چون مفاعیلن را
قصر کنند مفاعیل شود بسکون لام چنانکه گذشت در بحر هزج و این بحر را از آن جهت مشاکل گویند که مشا
و موافق بحر قریب است در ارکان چرا که الفاظ هر دو بحر یکی است و اختلاف باآنست که اینجا فاعلاتن
مقدم است بر هر دو مفاعیلن و در بحر قریب موخر است از هر دو و مشاکلت در لغت مشابهت و موافقت
و این بحر نیز از بحور مستحدثه است

بحر متقارب مثمن سالم این بحر را از آن جهت متقارب گویند که اوتاد و اسباب او بهم نزدیکند
چرا که هر وتدی را سببی در پی است و تقارب در لغت بیکدیگر نزدیک شدن است و بعضی گفته اند
که این بحر را از آن جهت متقارب گویند که اوتاد او بیکدیگر نزدیکند چرا که میان هر دو وتد یک سبب
خفیف است و اصل این بحر هشت بار فعولن است مثالش بیت

اگر سرو من در چمن جا بگیرد عجب دارم ار سرو بالا بگیرد

تقطیعش اگر سر فعولن و من در فعولن چمن جا فعولن بگیرد فعولن عجب دا فعولن
رم ار سر فعولن و بالا فعولن بگیرد فعولن

متقارب مثمن مقصور فعولن فعولن فعولن فعول دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

مرا کشت آن مه چو هجران نمود ز مرگم خبر بود ازینم نبود

تقطیعش مرا کش فعولن ت آن مه فعولن چو هجران فعولن نمود فعول ز مرگم فعولن
خبر بو فعولن د ازینم فعولن نبود فعول چون فعولن را قصر کنند یعنی حرف ساکن سبب
او را که نون است بیندازند فعو حرف متحرک آن سبب که لام است ساکن سازند فعول شود و اینجا عروض و
ضرب مقصور است و باقی ارکان سالم

متقارب مثمن محذوف فعولن فعولن فعولن فعل دو بار مثالش مؤلف گوید بیت

چو آیم بکویت مکن عیب من که بی اختیارم درین آمدن

تقطیعش چو آیم فعولن بکویت فعولن مکن عی فعولن ب من فعل که بی اخ فعولن تیارم
فعولن درین آ فعولن مدن فعل چون فعولن را حذف کنند یعنی سبب خفیف آخر او را که لن است
بیندازند فعو ماند فعل بجای او بنهند بسبب افتادن لام و اینجا عروض و ضرب محذوف است و هر جا که زحاف
نباشد عبارت از وقف مگر اینکه رکن آخر یکی فعول باشد و رکن آخر دیگری فعل از اجتماع این دو وزن
بیت ناموزون نشود

متقارب مثمن اثلم فعلن فعولن چهار بار مثالش بیت

آشوب جان شوخ جهانی بی اعتقادی نامهربانی

تقطیعش آشو فعلن ب جانی فعولن شوخ فعلن جهانی فعولن بی اع فعلن تقادی فعولن
نامه فعلن ربانی فعولن ثلم در لغت رخنه شدن است و در اصطلاح انداختن فای فعولن است چون
فای فعولن بیندازند عولن بماند فعلن بجای آن بنهند بجهت افتادن و آن رکن را که ثلم در او واقع شده
اثلم گویند و اینجا چهار رکن اثلم است و چهار رکن سالم

متقارب مثمن مقبوض اثلم فعول فعلن چهار بار مثالش بیت

کرم بخوانی و دم برانی دل حزینرا بجای جانی

تقطیعش کرم ب فعول خوانی فعلن و دم ب فعول رانی فعلن دل ح فعول زینرا فعلن بجای
فعول جانی فعلن چون فعولن را قبض کنند یعنی حرف پنجم ساکن او را که نون است بیندازند فعول بماند و نیز ثلم
لام و اینجا چهار رکن مقبوض است و چهار رکن اثلم و بعضی مقبوض اثلم را بر این شاهد ده رکن آورده اند

زهی دو چشمت بخون مردم گشاده ابرو کشیده خنجر رخ چو ماهت صباح دولت خطت شب عنبر

تقطیعش زهی د فعول چشمت فعلن بخون فعول مردم فعلن گشاده فعول ابرو فعلن
کشیده فعلن خنجر فعلن رخ چو فعول ماهت فعلن صباح فعلن دولت فعلن خطت فعول باهت فعلن
شب فعول عنبر فعلن

متقارب مسدس سالم فعولن شش بار مثالش بیت

ندیده حبابی چنانم که از زندگانی بجانم

تقطیعش ندیده فعولن حبابی فعولن چنانم فعولن که از زن فعولن دگانی فعولن بجانم فعولن
واگر عروض و ضرب مقصور باشد وزن او چنین بود فعولن فعولن فعول و اگر عروض و ضرب محذوف باشد وزن
او چنین بود فعولن فعولن فعل

بحر متدارک مثمن سالم این بحر را از آن جهت متدارک گویند که اسباب او در یافت ثابت اوتاد او را و متدارک در لغت یافتن و پیوستن است وبعضی گفته اند چون ابو الحسن اخفش این بحر را پیدا کرده و پیوست بحرها که خلیل احمد پیدا کرده بود او را متدارک نام کرد و احمد عروضی این بحر را غریب نام کرده و اصل او فاعلن است هشت بار مثالش مؤلف گوید **بیت**

حسن و لطف تو افزاینده شد به بر به خط و خال تو را شاید چین خالش

تقطیعش، حسن و لط، فاعلن، ف تو ا، فاعلن، فزاینده، فاعلن، شد به بر به، فاعلن، خط و خا، فاعلن، ل تو را، فاعلن، شاید چین، فاعلن، خالش، فاعلن،

متدارک مثمن مخبون فعلن بکسر عین هشت بار مثالش **بیت**

چو رخت نبود گل باغ ارم چو قدت نبود قد سرو چمن

تقطیعش، چو رخت، فعلن، نبود، فعلن، گل با، فعلن، غ ارم، فعلن، چو قدت، فعلن، نبود، فعلن، قد سر، فعلن، و چمن، فعلن، چون فاعلن را خبن کنند فعلن بکسر عین ماند و اینجا همه ارکان مخبون اند

متدارک مثمن مقطوع فعلن بسکون عین هشت بار مثالش **بیت**

هر دم پیشت مادم داری کز غم تا کی زارم داری

تقطیعش، هر دم، فعلن، پیشت، فعلن، مادم، فعلن، داری، فعلن، کز غم، فعلن، تا کی، فعلن، زارم، فعلن، داری، فعلن، چون فاعلن را قطع کنند یعنی از وتد مجموع او که علن است حرف ساکن را که نون است بیندازند و حرف پیش از او که لام است ساکن کنند فاعل شود فعلن که لفظا با نون است بجای آن بنهند و اینجا همه ارکان مقطوع اند و این بحر را صوت الناقوس نیز گویند در حول جیب الله انصاری از جابر روایت می کند که در ایام با حضرت امیر علی کرم الله وجهه بودم و بر در دیری می گذشتیم ترسائی ناقوس می نواخت چون حضرت آواز ناقوس شنیدند فرمودند که ناقوس چنین می گوید و چنین بیت درشان ننا و بنا خواندند لا و آن اینست **بیت** حقا حقا حقا حقا صدقا صدقا صدقا صدقا پس معلوم شد که صوت ناقوس مشابه متدارک مقطوع است

متدارک مثمن مخبون مقطوع فاعلن فعلن چهار بار مثالش **بیت**

سنبل سیه بر سمن مزن لشکر حبش بر ختن مزن

تقطیعش، سنبل، فاعلن، سیه، فعل، بر سمن، فاعلن، مزن، فعل، لشکر، فاعلن، حبش، فعل، بر ختن، فاعلن، مزن، فعل، چون فاعلن را خبن و قطع کنند فعل شود بکسر عین فعل بفتح عین بجای آن بنهند بحر خفیف مخبون متدارک مسدس اگر سالم الاجزا باشد وزن او فاعلن بود شش بار و اگر مخبون الاجزا باشد فعلن بود شش بار و اگر مقطوع الاجزا باشد فعلن بود شش بار

فصل در بیان آنکه دو بحر گذشت بدانکه خلیل بن احمد بحر منفرد را سه بحر از دایره نهاده است و آن را منفرده نام کرده بحر آنکه بین بحر است و ابو الحسن اخفش از دایره بحر متدارک را استخراج کرده بر فعولن دایره ها مجرد دیگر چرا که چون چهار فعولن را بر خط دایره نویسی و از فعو آغاز کنی و بر لن تمام سازی و گوئی فعولن فعولن فعولن فعولن بحر متقارب باشد و اگر فعو را گذاری و از لن آغاز کنی و بر فعو تمام سازی و گوئی لن فعو لن فعو لن فعو لن فعو بروزن چهار فاعلن شود که بحر متدارک است و صورت دایره اینست و این دایره را دایره متفقه گویند یعنی وفا از آن جهت که ارکان بحور این دایره متفقند یکدیگر با یعنی که همه خماسی اند و مرکب از وتد مجموع و سبب خفیف وبعضی این دایره را دایرهٔ مشتبه نامیده اند

بحر طویل سالم این بحر را از آن جهت طویل گویند که طویل در لغت دراز است و این بحر دراز ترین بحرهای شعر عرب است چرا که در یک بیت او چهل و هشت حرف می آید و هیچ بحر دیگر چهل و هشت حرف نمی رسد و بیان آنست که خلیل بن احمد

هر یك ازین یازده بحر را که ۱ هزج ۲ رجز ۳ رمل ۴ منسرح ۵ مضارع ۶ مقتضب ۷ مجتث ۸ سریع ۹ خفیف ۱۰ وافر ۱۱ کامل است بر شش رکن سباعی وضع کرده است که چهل و دو حرف باشد و بحر متقارب را بر هشت رکن خماسی وضع کرده است که چهل حرف باشد و اگر چه بحر مدید و بحر بسیط را نیز بر چهار رکن سباعی و چهار رکن خماسی که چهل و هشت حرف باشد وضع کرده است اما بحر مدید در شعر عرب البته مجزو می آید و مجزو بیتی است که عروض و ضرب او بیفتد چنانکه گذشت در بحر مقتضب پس مدید نیز مسدس شود و بسیط اگر مجزو آید مسدس و اگر مثمن آید البته عروض و ضرب او مخبون می باشد پس چون بعضی از عروض و ضرب دو حرف بیفتد چهل و شش ماند و بعضی عکس طویل را یعنی مفاعیلن فعولن را چهار بار بحر عریض و بحر طویل نامیده اند و بعضی گفته اند که این بحر را از آن جهت طویل گفته اند که مجزو نیاید و هرگز از هشت رکن کم نباشد بخلاف بحور دیگر و بعضی گفته اند که این بحر را از آن جهت طویل گویند که در ارکان او اوتاد مقدم اند بر اسباب و وتد طویل است نسبت بسبب و اصل این بحر فعولن مفاعیلن است چهار بار مثالش بیت

نگارا ما را اگر بوعده وفا بودی   بنوعی بُدی کاخر تسلّی ما بودی

تقطیعش نگارا فعولن م ما را اگر مفاعیلن بوعده فعولن وفا بودی مفاعیلن بنوعی فعولن بُدی کاخر مفاعیلن تسلّی فعولن یما بودی مفاعیلن

بحر مدید مثمن سالم این بحر را از آن جهت مدید گویند که مدید در لغت کشیده شده است و این بحر را از بحر طویل کشیده و بیرون آورده اند چنانکه از دایره معلوم خواهد شد و بعضی گفته اند که این بحر را از آن جهت مدید گویند که دو سبب در دو طرف ارکان سباعی او کشیده شده است فا در اول رکن و نون در آخر و بعضی گفته اند که ارکان سباعی او در دو طرف ارکان خماسی کشیده شده است و اصل این بحر فاعلاتن فاعلن است چهار بار مثالش مؤلف گوید بیت

ای دل پر درد را لعل تو درمان شده   خال لبت بنده را چشمهٔ حیوان شده

تقطیعش ای دل پر فاعلاتن درد را فاعلن لعل تو در فاعلاتن مان شده فاعلن خال لبت فاعلاتن بنده را فاعلن چشمهٔ حی فاعلاتن وان شده فاعلن و ظاهر است که بحر مدید مطبوع [illegible]

از طویل و اگر فاعلن را خبن کنند و چنین گویند که فاعلاتن فعلن چهار بار تمام از ثقل بیرون آید مثالش بیت

از میان و دهنش ناتوان یکسر مو   باز نشانها نه مده زین سخن هیچ مگو

تقطیعش از میان و فاعلاتن دهنش فعلن ناتوان یك فاعلاتن سر مو فعلن باز نشانها فاعلاتن نه مده فعلن زین سخن هی فاعلاتن چ مگو فعلن

بحر بسیط مثمن سالم این بحر را از آن جهت بسیط گویند که بسط در لغت گسترانیدن است و در اول هر رکن سباعی او دو سبب خفیف گسترانیده شده است و بعضی گفته اند که در اول ارکان او اسباب گسترانیده شده است یعنی در اول سباعی او یک سبب خفیف و در اول خماسی او یک سبب و اصل این بحر مستفعلن فاعلن است چهار بار مثالش مؤلف گوید بیت

ای یار وصالت لم شادان ندهد وفات   هجر تو بر خاطرم چون بر جراحت نمك

تقطیعش ای یار وصا مستفعلن لت لم فاعلن شادان نده مستفعلن د وفات فاعلن هجر تو بر مستفعلن خاطرم فاعلن چون بر جرا مستفعلن حت نمك فاعلن

فصل در بیان قلب بحر که گردش دایره بدانکه این سه بحر که طویل و مدید و بسیط است از یك دایره بیرون می آیند چرا که چون دو فعولن مفاعیلن را بر خط دایره بنویسی و از فعولن آغاز کنی و بر مفاعیلن تمام سازی و گویی فعولن مفاعیلن فعولن مفاعیلن بحر طویل باشد و اگر فعو را گذاری و از لن آغاز کنی و بر فعو تمام سازی و گویی لن مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعو برون رود مفاعلاتن فاعلن شود که بحر مدید است و اگر از عیلن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی و گویی عیلن فعولن مفاعیلن فعولن مفا بیرون رود مستفعلن فاعلن شود که بحر بسیط است و صورت دایره این است

و این دایره را مختلفه گویند بکسر لام از آن جهت که بحور این دایره مختلفند بعضی خماسی و بعضی سباعی و بعضی گفته اند که چون ارکان سباعی این سه بحر مختلف بودند

از آن جهة این دایره را مختلفه گفتند و بعضی این دایره را مجتلبه نامیده اند بفتح لام

بحر وافر مثمن سالم این بحر را از آن جهة وافر گویند که در این بحر حرکات بسیار است چرا که هر رکنی از و
شامل بر پنج متحرک و وفور بفتح واو و ضم فا در لغت بسیار است و بعضی گویند که این بحر را از آن جهة
وافر گویند که اشعار عرب در این بحر بسیار است و اصل این بحر مفاعلتن است هشت بار شاعر گوید بیت

چه شد صنما که سوی کسی بچشم رضا نمی نگری ٭ ز رسم جفا نمی گذری و طریق وفا نمی سپری

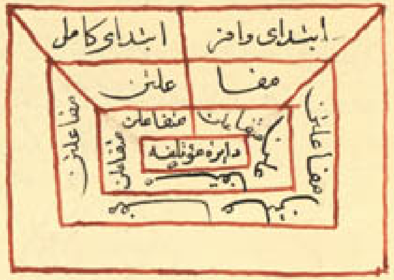
تقطیعش چه شد صنما مفاعلتن که سوی کسی مفاعلتن بچشم رضا مفاعلتن نمی نگری مفاعلتن
ز رسم جفا مفاعلتن نمی گذری مفاعلتن طریق وفا مفاعلتن نمی سپری مفاعلتن

بحر کامل مثمن سالم این بحر را از آن جهة کامل گویند بکسر میم همچنانکه در دایره وضع کرده اند همچنان
تمام آمده است و کامل در لغت تمام است و بعضی گفته اند که چون حرکات این بحر بسیار بود کامل گفتند چرا که
یک بیت تمام و مشتمل است بر چهل متحرک تا اوست و بعضی گفته اند که این بحر را از آن جهة کامل
گویند که ... اصل این بحر متفاعلن است هشت بار بیت

نبود ... ز رسم جفا گهی ... سوی وفا رود ٭ نرود فای او بد و صد جفا ز دل جفا کش ما رود

تقطیعش نبود ... متفاعلن ... متفاعلن ... متفاعلن ... متفاعلن
نرود فای او متفاعلن بد و صد جفا متفاعلن ز دل جفا متفاعلن کش ما رود متفاعلن

فصل در بیان آنکه دو بحر گذشته یعنی بحر وافر و بحر کامل از یک دایره بیرون می آیند
چرا که چون مفاعلتن را بر خط دایره نویسی و از مفا آغاز کنی و بر علتن تمام سازی و گوئی مفاعلتن
مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن بحر وافر باشد و اگر از علتن آغاز کنی و بر مفا تمام سازی و گوئی علتن مفا
علتن مفا علتن مفا علتن مفا بر وزن متفاعلن شود که بحر کامل است و صورت دایره این است و این
دایره را مؤتلفه گویند بکسر لام از آن جهة که بحور این دایره را با هم الفتی و مناسبتی هست یعنی که همه
سباعی اند و مرکب اند از وتد مجموع و فاصلهٔ صغری و بعضی این دایره را متفقه نامیده اند و معنی ائتلاف و

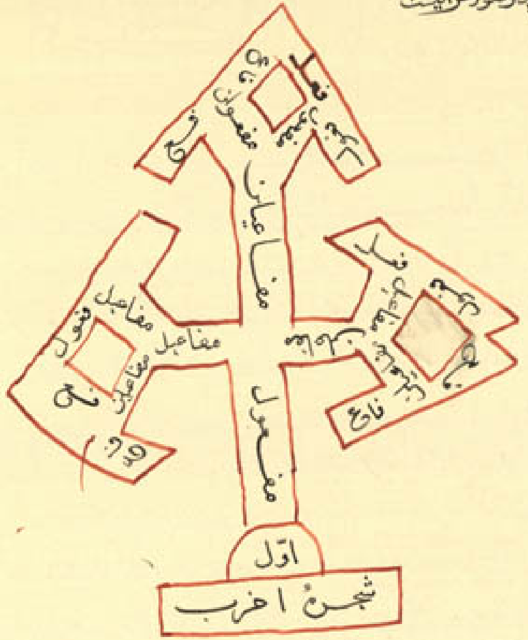

اتفاق هم نزدیک است و معلوم
باشد که این پنج دایره که در این رساله
آورده شده دو این است که خلیل بن احمد
وضع کرده است و نام نهاده و پانزده
بحر اصل استخراج کرده اما دایرهٔ اول که
مجتلبه است بر شش رکن نهاده است
بجهة آنکه بحور این دایره مسدس الاجزا وضع کرده است همچنانکه گذشت در وجه تسمیهٔ بحر طویل

فصل در بیان زحاف و آن زحافی که آن را در بیت و در این بحر گویند آنچه از بحر هزج بیرون می آید و آن را عجم پیدا کرده
در بیت و چهار نوع آورده و مجموع این بیت و چهار وزن از ده لفظ مرکب است یکی مفاعیلن سالم که هزج تمام
است که از آن حاصل می شود دوم مفعول اخرب همچنانکه دانستی که چون مفاعیلن را خرب کنند مفعول شود بفتح لام
سیم مفاعلن مقبوض همچنانکه دانستی که چون مفاعیلن را قبض کنند مفاعلن ماند چهارم مفاعیل مکفوف همچنان
که دانستی که چون مفاعیلن را کف کنند مفاعیل ماند بفتح لام پنجم فعولن اهتم و هتم در اصطلاح اجتماع حذف و قصر است
در مفاعیلن چون سبب خفیف لن از مفاعیلن بیفکنند و یا را ساکن کنند مفاعی ماند فعولن بجای آن
بنهند بجهة آنکه مزاحف آن رکن که هتم در آن واقع است اهتم گویند و هتم دندان پیش شکستن است و چون فعولن را
از مفاعیلن بگیرند اهتم گویند ششم فعل مجبوب و جب در اصطلاح انداختن هر دو سبب مفاعیلن است مفا ماند
فعل بجای آن بنهند بجهة آنکه مزاحف ... و آن رکن را که جب در او واقع است مجبوب گویند و جب در لغت خصی کردن است و چون
فعل را از مفاعیلن بگیرند مجبوب گویند هفتم فاع چون از مفاع اهتم میم بیفکنند فاع بماند و آن را ازل نامند
و زلل در لغت خفی گوشت ران ... و در اصطلاح اجتماع هتم و خرم است هشتم فع ابتر است و بتر در اصطلاح
اجتماع جب و خرم است چون از مفاعیلن میم بیفکنند فا بماند فع بجای آن بنهند که دو حرف اول آن ساقط است و بتر در
لغت دم بریدن است چون فع را از مفاعیلن بگیرند ابتر گویند نهم مفعولن اخرم همچنانکه دانستی که چون مفاعیلن

خرم کنند مفعولن شود دهم فاعلن اشتر همچنانکه دانستی که چون مفاعیلن را اشتر کنند فاعلن بماند

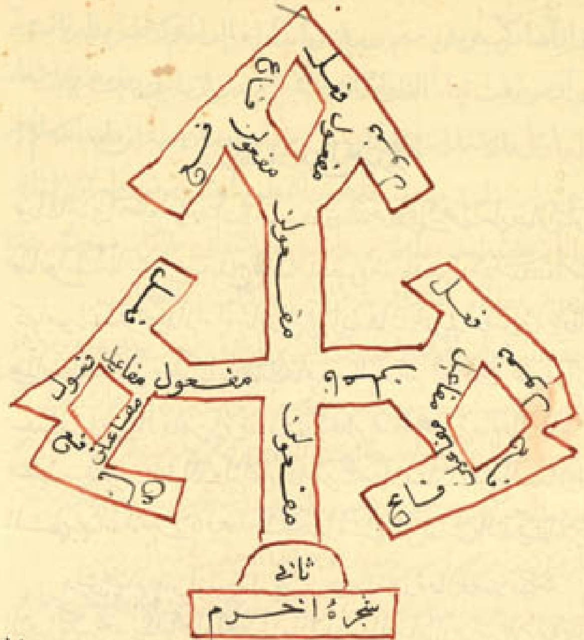
و از برای ضبط این اوزان خواجه حسن قطان که از ائمه خراسان بوده است دو شجره ساخته یکی را شجره اخرب گویند و دیگری را شجره اخرم اما شجره اخرب آنست که در آن اول مفعول باشد و شجره اخرب بر دوازده نوع می آید و صورتش اینست

اول

شجرهٔ اخرب

و از اجتماع این دوازده وزن با یکدیگر رباعی ناموزون نشود و شجرهٔ اخرم نیز بر دوازده نوع می آید و صورتش اینست

ثانی

شجرهٔ اخرم

و از اجتماع این دوازده وزن با یکدیگر رباعی ناموزون نشود و بعضی گفته اند که اوزان شجره اخرب را با اوزان شجره اخرم جمع کردن نیکو نیست مثال وزن شجره اخرب رباعی

سیمبر جو دل با تو شبی دلکش * کش هر که ببیند لب جانش خوش * اهل دل اندر جوفشها بایند * بنویس که هستی فنهالاندی خش

تقطیعش * سیمبر جو مفعول * دل با تو مفاعلن * نو شنی دل مفاعیلن * کش فع * کش هر که مفعول * ببیند مفاعلن * دل او جانش مفاعیلن * خوش فع * اهل دل مفعول * اندر جوفی مفاعلن * فنهایی را مفاعلن * بند فع * بنویس مفعول * کز هستی مفاعلن * فنهالاندی مفاعیلن * خش فع * و بعضی گفته اند که اوزان رباعی بیست و چهار است و بعضی از آن جمله اینست * العاشق فی هواک ساه ساهر * تقطیعش * العاشق مفعول فی هواه مفاعلن * کاهن فعولن * ساهر فعلن * و شک نیست که این مصراع تقطیع می توان کرد که العاشق مفعول * فی هوا مفاعلن * کاهن ساه مفاعیلن * هر فع * تمت

تمت [illegible] ۱۳۱۹

بسم الله الرحمن الرحيم وبه ثقتي

نور افزای اختری که مطلع انوار بیان را شاید و روحانی جوهری که مخزن اسرار جنان از ابواب او باید که
صانعی است که ثنا سپهر بدیع بدیع فلک را بدو خیل و معانی و صد پیدا دگر داند و سعود سیّدت
کرام امورانی که مجاری نفاذ امر او بنداذ نا برهان رهانید و مزید نعم متوالی چون جاودانی رسانید
صلی الله علیه و علی آله و علی کرام اصحاب الفاضلین بعظام آدابه **اما بعد** نموده می آید که
سبب تحریر این رساله و تقریر این مقالات آنست که در این هنگام خجسته فرجام عالی حضرت معالی
منقبت سپهر مرتبت مدار الدوله الخاقانی مقرب الحضرت السلطانی منبع الفضایل علی الاطلاق
المستظهر بعنایة الملک الخلاق صاحب الضمیر المنیر العقل العاشر بالتصرف و التدبیر **بیت**

دلش بچشم یقین اندرون چه امروز   همه مشاهدهٔ حال و صورت و زینت

الامیر الکبیر الخبیر نظام الحق و الحقیقه و الشریعه و الدنیا و الدین امیر علیشیر لا زال ظلال
مرحمته و اشفاقه مبسوطه علی رؤس سایر رؤسا و الخلایق اجمعین عنان التفات کاهی بتوضیح علم
شریف قوافی معطوف داشته بودند چون این فقیر ذلیل نور الدین بن احمد بن عبد الجلیل بعنایت
عمیم آن حضرت در مدرسه شریفه اخلاصیه لا زالت معموره خطلا بانها که از مدارس منسوب است
بملازمان درگاه علم پناه ایشان بمطالعه علوم اشتغال داشت و از هر علمی نصیبه استعداد
رفیق برده فی ما بین که تا از فن قافیه اتفاقا قدری مسوده نموده و در این فرصت تتمیم و تکمیل آن
واجب و لازم نموده تا بدین وسیله ذکر در مجلس عالی که مجمع اهل کمالست و مرجع اعالی گردد امید که بنظر
عنایت و عاطفت منظور شود و ما التوفیق الا من الله المستعان و این رساله مشتمل است بر دو مطلع

اوّل در بیان اشیائی که موجب بصیرت شروع کننده این علم است **دوّم** در بیان قافیه و حروف و حرکات
که قافیه از آنها مرکب می شود **سیّم** در بیان زواید اواخر الفاظ عجم که مخصوص مدار قافیه یعنی
در عقب آن موقوفست **چهارم** القاب و اصناف عیوب قافیه **پنجم** در بیان حاجب و ردیف و هر دو عیب اشعار
مطلع اوّل و آن مشتمل است بر سه رکن **رکن اوّل** در بیان مرتبه این علم بدانکه علم قافیه
صنف هشتم است از اصناف علم عربیه و علم عربیه را از علوم شرعیه با موقوف علیه آن دانسته اند
و اصناف آن دوازده است ١ علم متن ٢ علم ابنیه ٣ علم اشتقاق ٤ علم اعراب ٥ علم معانی ٦ علم بیان
٧ علم عروض ٨ علم قافیه ٩ علم انشا ١٠ علم قرض الشعر ١١ علم کتابت ١٢ علم محاضرات
رکن دوم در بیان واضع و موضوع آن بدانکه واضع این علم خلیل بن احمد است چنانچه علم عروض را و اهل
عجم در این دو فن تابع وی بوده اند و واضع و موضوع آن قافیه و اجزای آنست که از حیثیت شعر را از واجبست یا مستحسن یا مستنکر و
رکن سوم در بیان غرض از این علم و تعریف آن بدانکه غرض از این علم تمییز نظم صحیح و مستحسن و
معیوبست از غیر صحیح و غیر مستحسن و غیر معیوب از حیثیت اشتمال بر قافیه پس علم قافیه قواعدیست
که بآن تمییز کنند شعر صحیح و مستحسن و معیوب را از غیر آنها از حیثیت اشتمال بر قافیه
مطلع دوم و آن نیز مشتمل است بر سه رکن **رکن اوّل** در بیان قافیه بحسب لغت و اصطلاح اهل عجم
اما بحسب لغت بدانکه قافیه را از قفو که ثلاثی مجرد است گرفته اند و قفو از پی در آمدن است چون
قافیه هم در عقب اجزای بیت می آید آنرا قافیه نام نهاده اند بعضی از پی رونده و هر قافیه که در وقف ها
مشتمل بر الحاق کرده اند تا علامت اسمیت بود چنانچه قاعدهٔ لغت است و اما بحسب اصطلاح تعریفات قافیه
از حد بیرون است و هیچ یک بعضی معرفته و بعضی از فضلا در مقام تصحیح تعریف شده اند **مصراع**
او کجا شد که تو عیبش نبینی یا بیانش بودی و چنین آورده اند که قافیه عبارتست از مجموع آنچه تکرار او باید در
الفاظ متشابه الاواخر متغایر المعانی که واقعند در آخر مصراعها یا بیتها یا چیزی که بمنزله آخر باشد
بشرط آنکه آن مجموع از حروف و حرکات قافیه باشد که آنرا حروف و حرکات قافیه میگویند و این تعریف

فاسد است از وجوهی **اول** بجهت آنکه صادق و بنفسه بر قافیه مؤسسه که حرف دخیل آن متغیر باشد
همچو عاشق و صادق که قافیه اول الف و شین و قاف است با حرکت ما قبل الف و قاف و آن مجموع تکرار
یافته چرا که در آخر الف و دال و قاف است با حرکت ما قبل الف و قاف **دوم** بجهت آنکه صادق و بنفسه بر قافیه
که حرکت دخیل متغیر باشد همچو صادق و تحقق که حا و با با حرکت ما قبل قاف قافیه است و تکرار یافته **سوم**
بجهت آنکه صادق و بنفسه بر قافیه که حرکت دخیل متغیر باشد همچو چاکرم و شاکرم که فتحه و کسره که
جزو قافیه است تکرار یافته و در قافیه که حرکت ما قبل قید متغیر باشد همچو آهسته و پیوسته **چهارم** بجهت
آنکه بر مثل این قافیه که دیوانه باشد و شبانه باشد صادق و بنفسه چرا که حرف ها را جزو قافیه داشته اند
و خود تصریح کرده باین چنانچه معلوم شود که تکرار یافته **پنجم** بجهت آنکه بر قافیه که در یک لفظ
که آن لفظ تکرار یافته هر جا بعینه صادق و بنفسه چرا که در یک لفظ اگر تکرار یافته باشد الفاظ متشابه
الاواخر نمیگویند **ششم** بجهت آنکه از قید متغایر المعانی بیرون می رود مثل قافیه لسان و زبان و جان
و روان و خون و موت و خانه و کاشانه چون بیک معنی مستعمل شوند **هفتم** برای آنکه بیرون میرود
مثل قافیه که در این رباعی حضرت عالی منقبت مخدومی خجسته فرجام ابقاه الله تعالی **رباعی**

او شادی عید چون بکام دل ماع — دایم شده محبوس درین غمکده مع
دی دوم بر اهل دل کر آزاده مع — بوسی است بر سم عید بیم از تو طمع

چرا که عین با فتحه ما قبل که قافیه است از الفاظ متغایر المعانی نیست این هنگام می گوییم که آن الفاظ
متشابه الاواخر نیستند و دیگر در آخر مصراعها دیگرها نیستند **هشتم** بجهت آنکه بر بعضی از نوادر
معمول مثل رسیدیم و پسندیدیم (خندیدیم) که لفظ دیدیم ردیف باشد صادق و بنفسه چرا که الفاظ متشابه الاواخر
که قافیه اواخر ایشان است نه وحرف و بن است و اینها متشابه المعانی نیستند چون بعضی معنی دارند
بلکه بر اواخر ردیف که یا و دال و میم است با حرکت ما قبل یا و میم صادق است **نهم** بجهت آنکه بر هر بیت
از قافیه شعری که دو قافیتین است مثل صادق و بنفسه چرا که هر یک از قافیه آن شعر مجموع آنچه

تکرار یافته بنفسه بلکه مجموع آنچه تکرار یافته مجموع هر دو قافیه است **دهم** بجهت آنکه فرض که
مطلع نباشد کلام موزون متفق گفته اند و این تعریف قافیه او صادق و بنفسه **یازدهم** بجهت آنکه
قافیه که با الف تأسیس باشد و بعد از آنکه چند بار تکرار یافته با الف دیگر آن الف کنند چون جاریات
زلالات چنانکه معلوم خواهد شد و درین حال که شاعر ترک کرده معلوم شد که آن الف را در قافیه
اعتبار نکرده چنانکه عاقل و غافل گفته شود و بعد از آن دل این تعریف بر مجموع مرکب از الف و ما
بعد او با حرکات ایشان صادق و حال آنکه در اینجا قافیه بنفسه و بر بعضی از آن مجموع قافیه است
همچو لام با حرکت ما قبل در مثال مذکور صادق و بنفسه چرا که مجموع آنچه تکرار یافته از حروف قافیه بنفسه
چون الف اینجا تکرار یافته از حروف قافیه است اما در محل آخر قافیه بنفسه اگر کسی گوید که مراد
از تکرار که در تعریف آنست که تا آخر شعر تکرار می یابد میگوییم اگر مراد این باشد قافیه قصاید
ترجیع و قصایدی که شاعر در او تغییر قافیه کرده و اشاره بتغییر کرده به عنصر دوم چون تا آخر شعر
تکرار نیافته **دوازدهم** بجهت آنکه بر قافیه که ردیف باید مستزاد است صادق و بنفسه چون آنها در آخر مصراعها
و بیتها نمی باشد چون الف و ها و یا با حرکت ها و ما قبل الف در دو ابیات این بیت **مستزاد**

آن کیست که تقریر کند حال گدا را — در حضرت شاهی — از نغمه بلبل چه خبر باد صبا را — جز ناله و آهی

سیزدهم بجهت آنکه قید بیتها معتبر است نه بود چنانکه قید حروف قافیه چرا که در مفهوم بیت شعر
ما خوذ است و در مفهوم شعر قافیه **چهاردهم** بجهت آنکه از قید که الفاظ متشابه الاواخر که در آخر مصراعها
یا بیتها واقع باشند یا چیزی که بمنزله آخر باشد بیرون میرود قافیه که در الفاظی باشد که این الفاظ
در ابتدای ابیات باشد چنانچه در این رباعی مخدومی خجسته فرجام ابقاه الله تعالی امام ز برکاته **رباعی**

من در غم هجر و دل بدیدار تو خوش — تن در غم هجر و دل بدیدار تو خوش
تا کی چشم سرشک حسرت دیزد — اندر غم هجر و دل بدیدار تو خوش

چه محل ندارد که این الفاظ در اول مصراعها است هیچ جزو از اجزای مصراع بر آنها مقدم نیست

آری آنکه گفتند که قافیه آخر مصراعهاست یا بمنزلهٔ آخر فی الجمله و هیچ یاد از آنکه البته بیخبر وار مصراع
بر قافیه مقدم است اگر همه یک حرف پس آخر اضافه می‌شود و آنرا بمنزلهٔ آخر می توان گفت **پانزدهم**
جهت آنکه صادق نیست بر قافیه که با او چیزی دیگر تکرار یافته باشد بطریق وضع لزوم ما لا یلزم همچو
ضا در رضا و قضا و همچو دال یا قضا و اقبال در قدم و عدم بلکه بر هر قافیه که باید نیست چرا که برین
قافیه صادق نیست مجموع آنچه تکرار یافته در الفاظ که آن مجموع از حروف و حرکات قافیه است چنانچه
مجموع تکرار یافته‌ها نیست چیزی دیگر تکرار یافته آری اگر گفتی که قافیه مجموع آنست که تکرار یافته
در الفاظی که آن تکرار یافته‌ها از حروف و حرکات قافیه باشد تعریف بر این صادق و مبسوط و فرق میان این
دو عبارت بر اندک تأملی ظاهر است مثلاً اگر کسی گوید که خردمند جمیع موالی مدرسه اند که آن جمیع موالی
مدرسه مجیب باشند این بر بعضی موالی مدرسه که مجیب باشند صادق نیست چرا که بعضی موالی مدرسه
جمیع موالی مدرسه نیستند اما اگر گویند خردمند جمیع موالی مدرسه اند که آن موالی مجیب باشند بر بعضی
از موالی که مجیب باشند صادق است بدانکه چنانکه شنودی این تعریف بیکار است اگرچه ما ایراد مقصود نمودیم
شود پس بهتر اختصار کنیم بعضی از فواید فهود که صاحب تعریف بیان فرموده اند ذکر کنیم پس چنین
گفته اند که فایده قید الفاظ بنا بر الحقنا احتراز است از ردیف چه او در همه ابیات یک معنی می‌باشد
و قید که واقعند در آخر مصراعها جهت شمول قوافی مثنویات و مطلعهاست و قید یا بعضها جهت شمول
قوافی قطعه‌هاست یا قوافی ابیات غزل و قصیده و قید یا چیزی که بمنزلهٔ آخر باشد جهت شمول قوافی
که بعد از ایشان ردیف می‌شود مذکور جهت احتراز است از حروف و حرکاتی که شاعر بطریق لزوم ما
لا یلزم تکرار کند و جهت احتراز مجموع مرکب از قافیه و ردیف و این فواید همه خالی از قصوری نیست
اول جهت آنکه مجموع آنچه تکرار یابد در الفاظ مثل لا و اقر شامل ردیف نیست تا بقید متغایر المعانی
بیرون رود چرا که ردیف مجموع مکررها نیست چون قافیه نیز تکرار یافته **دوم** جهت آنکه بتقدیر تسلیم
که شامل باشد قید متغایر المعانی که صفت الفاظ است اخراج ردیف نمی کند چرا که الفاظ مثل لا و اقر که

ردیف در آنهاست متغایر المعانی نیستند **سوم** آنکه ردیف چیزی نیست که در همه ابیات یک
معنی باشد چنانکه در این دو بیت **شعر**

گهی گرد خطر تنگی گر از آن نداور و در گردم | روم تند دیده بر بام و شرابی گرد بستر گردم
تنم چون شد کبود از سنگ طفلان جامی آزرده | که گرد دیدن بتان دیده اهل نظر گردم

و در معیار الاشعار آورده که اعتبار در ردیف تکرار لفظ دارد نه معنی چرا اگر ردیف در همه قصیده یک
معنی بود یا معانی مختلفه یا بعضی را معنی باشد و بعضی را نباشد روا بود چنانکه در قافیه شاه و با و در ردیف
شاه که گاهی شاه بمعنی ملک آید و گاهی بمعنی شاه شطرنج و در مصراع این ابیات قافیه پادشاه آید که در این محل لفظ
شاه با انفراد هیچ معنی ندارد و وقوع این جمله در موضع ردیف یکسانست بی تفاوت و عجب اینست که همین
سخن را خود آورده در بحث ردیف **چهارم** جهت آنکه بی قید بعضها تعریف شامل قوافی قطعه‌ها و ابیات
غزل و قصیده نیست چرا که بر قوافی آنها صادق است که در آخر مصراعها تکرار یافته که آن مصراعها آخر است
و اگر از مصراعها تمام مصراعهای شعر خواهند شامل قوافی مثنویات نیست چرا که مثنوی را بیت بیت می گویند
بلکه مجموع ابیات منفصل المطالع را گویند چون در بیت تحریر باشد **پنجم** جهت آنکه بی قید مصراعها قوافی بعضها
تعریف شامل قوافی مطلعها و قطعه‌ها مثلا هست با آنکه قید بود مستلزم فساد است چنانکه در بیان فساد قید
تعریف گذشت چون فساد این تعریف و قیود آن معلوم شد تعریفی که بتحقیق نزدیک باشد ذکر کنیم بدانکه
قافیه مرکب از حروف و حرکت که تکرار یابد بعینها یا بنوعها جهت شاعر و شایبه کلام تکرار هرکه ارباب این فن
جایز دارند یا در حکم تکرار باشد بحسب اصطلاح بشرطی که مرکب از این نه باشد که **بیت**

حروف تأسیس و دخیل و قید و ردف و روی | بعد از آن وصل و خروج و مزید و نایره

و هر کا که همنوید با این حروف بیموزن و هرچه از این نه حرف یا با او باشد جز او بود مگر تأسیس و دخیل
در جای که تکرار نیافته باشد آن معذار که متضمن است که آنجا این دو حرف جزو نیست و هر حرف این
مرکب متصل یکدیگر باشند اگر چه حروف داخل باشد و این تعریف زیاده بر این بعد از بیان این نه حرف

وحرکات نباشد اشباع انتقاص تمام خواهد یافت و قید آنچه در حکم مکرر است بحسب اصطلاح
جهت دخول قافیه است که مطلع نباشد و آزاد در حکم تکرار گر چند اند چه اگر هیچ یکی را با
ضم کنند تکرار باید کرد و فواید باقی قیود معلوم میشود از معنا فقره‌هائی که بر تعریف سابق گذشت
و از علامات قافیه آنست که مستقل المعنی نیست چنانکه در لفظ نیز مستقل نیست و در آخر الفاظ
شبیها مگر نادر که بواسطه تحلیل یا ترکیبی چنانچه در قوافی معمول است یا قطع کلمه که در اغراب باشد
و از احکام شعر یکی آنست که تکرار او در بیت لفظا بیت معنی جایز نیست مگر یکبار در جهت رد مطلع
در اشعار و در قصیده کثیر الابیات دو بار را با سر اید بشرط آنکه نزدیک هم نباشند و زیاده مانیست
عیبست دیگر آنکه واجب نیست ایراد قافیه در آخر ابیات یا پیش از ردیف و مصراع اول مطلعها
حکم بیت دارد در اشتمال بر قوافی دیگر کلام هیچ چنانست که قافیه متعین نیست در الفاظ چنانکه کسی
لفظ باز آری را سر بار تکرار کنند هر یا بعضی میتواند بود که الف با روی باشد و زاری ردیف و
میتواند بود که زا در وی باشد و آری ردیف و می تواند بود که زا روی باشد و روی نداشته باشد
مگر اشارت کرده باشد که از این احتمالات کدام را قصد کرده و همچنین در فقره‌هائی که مطلع نیست
قافیه متعین نیست و بعضی کلمه را که مشتمل است بر قافیه قافیه گویند قیاس بکلمه دیگر مثلا گویند
کلمه مطلع قافیه لفظ درست و این اطلاق شایع است و بعضی دو کلمه آخر بیت را و بعضی مصراع
آخر را و بعضی تمام بیت را و بعضی تمام قصیده را و بعضی حروف روی او غالبا همه مجاز است از قبیل ذکر جزء
و اراده کل و عکس

رکن دوم در بیان حروف شعر مذکوره که قافیه از آنها مرکب میشود و چون روی مدار قافیه
کتب او قافیه وجود نتواند یافت و بمنزله رکن چهار حرف که ردف و قید و دخیل و تاسیس است پیش از او
میباشد و چهار دیگر که وصل و خروج و مزید و نایره است بعد از او و تعریف هر یک از این حروف محتاج است
بدانستن او ناچار است بتقدیم تعریف او حرف روی بدانکه روی آخر حرف اصلی است که تکرار با قافیه

الفاظ متناظره مثل ابر مستقل المعنی یا آنچه بمنزله آن باشد یا آنچه در حکم آن باشد بحسب اصطلاح الشعرا
آنکه متلفظ باشد و بعد از او حرفی نباشد که بمنزله اش تواند بود و تکرار شود در بیت لفظا که بیت معنی
مکرر نشود مسکره نماید مذکر شد و همچو که اصلی است یا بمنزله او در حکم اصلی الازم باشد و مراد از حروف اصلی
آنست که زاید نباشد و زواید بر دو نوع است متصل و معطل متصل حرفی است زاید که بکلمه پیوندد
و تغییری در معنی او پیدا سازد همچو الف جانا و با و نون سیمین چه الف جانا معنی ندا پیدا سازد و با و نون
سیمین معنی صفت و علامت آنکه این معانی از این حروف پیدا میشود اینست که این حروف با الفاظ دیگر می‌پیوندد
و این معانی پیدا میشود همچو دلا و آتشین و خصوصیات زواید در مطلع سیم خواهد آمد ان شاء الله تعالی و زواید
معطل آنست که بکلمه پیوندد و تغییری در معنی او پیدا نشود همچو الف گفتا و گویا که بکلمه گفت و گوی
پیوندد و هیچ تغییری در معنی آن نشد و این نوع زواید را در اواخر الفاظ عجم نادر به اتمام در اول و میان
بسیار است چنانچه معلوم شود و مثال آنکه روی اصلی است حرفی واسطه در بیت حضرت مملوح بیت

سبل اشکت شاه مانی صبر زانکو مرا
بعد عمری کافکنده گرچه وزن بکوی او مرا

و مراد از آنچه بمنزله حرف اصلی است یا ندیت غیر مشهور الترکیب یعنی با دقت او ظاهر نباشد که بسیار الاستعمال
باشد و مانند او در الفاظ کم باشد همچو الف دانا و بینا و دال دانشمند و مستمند و او نیرو و بجود و قید
آنچه در حکم آنست بحسب اصطلاح جهت دخول روی در بیت که مطلع نیست و حرفی که بواسطه ترکیب کلمه با کلمه
روی گشته اند همچو میم بلم است که بلم است زیرا ماند و همچو نون تن دیدیم و پسندیدیم و حرفی که بسبب
قطع کلمه روی شده و آخر بین حرف اصلی از کلمه که آن کلمه هر جا بعضی تکرار با قافیه هر جا بعضی است در حکم
الفاظ متناظره است و حرف مستقل که جزو کلمه نباشد همچو همزه ملتبس است یا در لفظ زاغای او و دال زای
او که در چنین اضافت پیدا گشته و تفصیل آن معلوم خواهد شد و زواید مشهور الترکیب را اکنون حکم
اصلی داشته اند دو وقت ضرورت نگو قافیه همچو غم و دلم و قید کلمه متلفظ باشد جهت احتراز است از لفظی
که متلفظ نباشد اصلا همچو هاء جامه و خامه یا جائی متلفظ باشد و جائی متلفظ نباشد همچو هاء رده و زند

وبعضی گویند که بعد از آن حرفی نباشد که بمنزلهٔ اش تواند بود جهت احتراز است از نون دانا و بینا مثلا
که آخرین حرف اصلی است اما روی را نشاید وبعضی گویند که تکرارش بیک معنی مکرر شود مستکره نما
جهت احتراز است از آخرین حرف اصلی اندر بیتی که هر جا بمعنی تکرار باشد چون تکرار در دو بیت بیکمعنی
مستکره و تکرار کلمهٔ قافیه بیک معنی مستکره است و از آخرین حرف اصلی از حاجب متغایر المعانی
مثلا وبعضی گویند که ذکرش بر وجهی که اصلی است یا بمنزلهٔ او و حکم اصلی لازم باشد جهت احتراز است از مثل
مبهم کرم که با سرم و برم جمع کنند و اگر هر چند که آخرین حرف اصلی است اما ذکرش بر وجهی که لازم نیست
احکام تکرار روی تعیین واجبست در هر قافیه جمیع عیبی بکمی بیش نتواند بود و قافیه بی روی نتواند
بود اما بی حروف دیگر تواند بود و از این جهت است که شعر را منسوب باین حرف کنند و گویند قصیده الیه
و لامیه جائی که روی لام و دال باشد مثلا و مخفی است که روی اصلی باشد و اگر زاید باشد زاید معطل
حرف است از زاید مضبوط چرا که زائد فی آن در کمال الخفاست و روی ساختن زاید غیر مشهور الترکیب تا
سر نوبت جائز است بدعیب اقطا هر آنست که در قوافی هم نباشد و اگر دو قافیه یکدیگر باشند خالی از ضعفی نیست
چنانکه درین بیت بیت

فلک خصم کسی داناست ما ایم   بچندین دیده نابیناست ما ایم

و روی زاید مشهور الترکیب جهت ضرورت نگو قافیه یک نوبت جائز است و با وجود این خالی از ضعفی نیست
وبعضی از روی زاید مشهور الترکیب چنانست که چون زاید بیفتد و بپیوند مشهور الترکیب نماند وصل الحیه
روی بود برینطریق که همچو نون زدن و یاد ب که مشهور الترکیب و روی را نشاید اما چون حرفها
بدو بپیوند دوز دیتنی ویاد بنی شود روی را شاید همچو نون بخند از وی دیگر پاین که روی را نشاید اما
چون حرفی زاید و بپیوند روی بخند اند دیگر باید شود روی را شاید وگفته اند که اولی آنست که روی
حرف و حد نباشد یعنی حرف علت ساکن که حرکت ما قبل از جنس او نیست و از عرف فی باشد که در اصل لغت متلفظ
بوده باشد نه همچو واو تو و دو نه همچو یا کی و چی وبعضی فضلا روی را چنین تعریف کرده اند

که عبارتست از آخرین حرف اصلی از الفاظ متشابه الاواخر یا الفظ متغایر المعانی که واقع شده در
آخر مصراعها یا بیتها یا حرفی که بمنزلهٔ آخر است یا آنچه بمنزلهٔ آن حرف باشد فی الواقع یا آنچه شاعر
بتکلف بمنزلهٔ آن حرف سازد و مراد از آنچه بمنزلهٔ آن حرف باشد نفس الواقع حرفیست زاید که مشهور
الترکیب باشد و مراد از آنچه شاعر بتکلف بمنزلهٔ آن حرف سازد حرفی است زاید مشهور الترکیب
که شاعر او را بمقام اصلی سازد همچو میم عم و دلم و این تعریف فاسد است از وجوه اول جهت آنکه
بروی که در مصرع دوم بیت که در مطلع نیست صادق نیست دوم جهت آنکه بر حرفی که بواسطهٔ ترکیب کلمه
با کلمهٔ یا تحلیل کلمه روی گشته صادق نیست چه این حرف آخر اصلی یا بمنزلهٔ آخر اصلی نیست سوم
جهت آنکه بر حرفی که بسبب قطع کلمه روی گشته صادق نیست چهارم جهت آنکه بروی که حرف مستقل باشد
و جزو کلمه نباشد صادق نیست پنجم جهت آنکه بر روی که در الفاظی است که آن الفاظ در اوایل مصرعهای
صادق نیست چنانچه در این رباعی [illegible] گذشت ششم جهت آنکه بر روی که
در روی زاید مستزاد ها است صادق نیست هفتم جهت آنکه بر آخرین حرف اصلی اندر ردیفی که بتقاضای تکرار با قافیه
صادق نیست هشتم جهت آنکه بر آخرین حرف اصلی که بعد از آن کلمهٔ دیگر که صلاحیت روی داشته باشد صادق
هست همچو نون دانا و بینا نهم جهت آنکه بر حرف وصل گاهی که اصلی افتد صادق است همچو میم کرم که با سم
و برم جمع کنند دهم جهت آنکه بر حرفها که در ده و بنده است مثلا صادق است یازدهم جهت آنکه بر حرف
وصلی که مشهور الترکیب نباشد همچو ها در لفظ الا الدو… صادق است چرا که آخرین حرفیست که بمنزلهٔ اصلی
و عجب اینست که تعریف روی با آخرین حرف اصلی یا بمنزلهٔ اصلی میکنند یعنی زاید غیر مشهور الترکیب
در بحث حرف وصل میگوید که وصل بر دو قسم است یکی زاید مشهور الترکیب دیگری غیر مشهور الترکیب همچو ها
کالدوبر کالد و هیچ قید نیست در تعریف روی مبر او اخراج حرف وصل غیر اصلی و بمنزلهٔ اصلی تنبیه چون
تعریف روی جامع و مانع نماند چنانچه معلوم شد لازم می آید که تعریفات باقی حروف قافیه که روی با اند
آن تعریفات ذکر کرده جامع و مانع نماند چرا که روی جزو آنست که مستفاد از این تعریف میشود

بدانکه روی را از روا گرفته‌اند و روا در لغت بمعنی رسنی است که بآن بار در بندند چون بنای قوافی باو
بر این حرف است چنانکه بنای بار شتر بر آن رسن است این حرف را روی گفته‌اند و چنین نیز گفته‌اند که روی را
از روت الحبل گرفته‌اند یعنی بر هم تافتم ریسمان را که روی یعنی بر هم تابنده باشد که ابیات قصیده را روی بر هم می‌تابد

حرف ردف ردف حرفی است که پیش از روی باشد بی واسطه یا با حرف ساکنی که واسطه باشد میان آن حرف و
روی یا مجموع آن دو حرف پس اگر هر دو حرف ثابت آن حرف بی واسطه باشد اصلی و قبیل را تقیید بسکون الراء و
فتح الدال ردف مفرد گویند چون ردف یا حرف همچو کار، بار، جوی، قصور، میر، وزیر، اگر واسطه باشد
کما اگر خواهد بود و آن دو ساکن را ردف زاید گویند و آن حرف میانه این دو ساکن را ردف اصلی و آن هر دو حرف ردف
مرکب چون ردف دو حرف همچو ناخن و انداخت و افروخت و سوخت و بخت و ریخت و بعضی از فضلا چنین
تعریف کرده‌اند که ردف عبارت از الف و واو ماقبل مضموم و یا ماقبل مکسور که پیش از روی واقع شده باشد بی
واسطه متحرکی و این تعریف نیز مانع است نه جامع اما آنکه مانع نیست از آنجهت که صادق می‌آید مثلا بر حرف یا که در لفظ
بیا و پیاس یا آنکه از حروف قافیه نیست اصلا اما آنکه جامع نیست اولا از آنجهت که بر ردف زاید اصلا صادق نمی‌آید و
ثانیا از آن جهت که بر ردف مرکب صادق نمی‌آید احکام تکرار ردف مطلقا یعنی خواه مفرد و خواه مرکب بعینه
واجب است در قوافی موصول و غیر موصول پس آنکه گفته‌اند که **بیت**

هر حکیم و عالم و شاعر که او طوسی بود چون نصیر الدین و غزالی و فردوسی بود

در قافیه سهو کرده و بعضی فضلا تکرار ردف مطلقا را در این مقام با اصلی و زاید [illegible] اند و این بیت چون
این حکم مخصوص بردف اصلی و زاید نیست بلکه شامل ردف مفرد نیز هست عجب آنست که با وجود تخصیص حکم باصلی
و زاید تفریع کرده که پس آنکه جمع کرده طوسی را با فردوسی قافیه را غلط کرده با آنکه هیچیک از این دو لفظ
مشتمل بر ردف اصلی و زاید نیست بلکه هر دو مشتمل بر ردف مفرد است یکی بحرف ضمه دیگر بحرف کسره این
ردف مفرد است چرا که ردف مرکب موجب التقاء ساکنین است و گاهی منجر باختلال شود یعنی دور بوده گفتن تا تمام
متلفظ شود بجهت ضرورت وزن دیگر هم شاید که ردف حرف اصلی نباشد و زاید باشد مشهور الترکیب همچو او

ناخن و مخون که اصلش ناخن و سخن است چنانچه متعارف است و غیر مشهور الترکیب همچو واو در نجور و مزدور
و گفته‌اند که ردف زاید از شش بیرون نیست، شین و خا همچو داشت، گوشت، کارد، مورد، ردف،
فریفت، راند، ماند، راست، پوست، بیست، ساخت، سوخت، ریخت، و نظم کرده‌اند **بیت**

ردف زاید شش بود ای ذو فنون خا و دال و سین و شین و فا و نون

و نیز گفته‌اند که روی و نون که با ردف زاید بود از شش حرف بیرون نیست [illegible] لیکن ردف زاید نیز که
حروف دیگر باشد همچو میم با دام و [illegible] و اگر لفظ پرونده و بوفند بسکون [illegible] باشد چنانچه
مشهور است و روی نیز در آن شش حرف منحصر نماند اما وجه تسمیه ردف چنین گفته‌اند که ردف در لغت [illegible]
در آمده است و چون روی [illegible] ملاحظه متأخران است [illegible] اگر چه در لفظ مقدم است چون نظر در قافیه اولا بر روی است
و پس از آن بر باقی حروف آن را ردف گفتند بدانکه قوم گفته‌اند که میان حرف مد که پیش از روی باشد بی واسطه متحرکی
و روی متحرکی [illegible] نتواند بود که ردف زاید است و این محل بحث است چرا که هر گاه روی متحرک باشد می‌تواند
بود که [illegible] واسطه باشد [illegible] ساکن جمع شود همچو لفظ [illegible] که علم شخص شود و مناسب
چنین می‌نماید که [illegible] ردف زاید [illegible] لفظ [illegible] آورده
ناخوش دانسته‌اند [illegible] **تنبیه** واو و یای ساکن
باعتبار حرکت ماقبل بر دو گونه است معروف و مجهول آن واو و یائی است که ضمه و کسره ماقبل ایشان مشبع باشد همچو حور و دور
و تیر و پیر [illegible] و باری و مجهول آن واو و یائی است که ضمه و کسره ماقبل ایشان مشبع نباشد همچو شور
و کور و دیر و دلبر [illegible] و بدخو [illegible] و گاهی معروف و مجهول را بحرکت اطلاق می‌کنند و گاهی [illegible]
قدما جمع میان واو و یای معروف و مجهول در قافیه خواه ردف خواه [illegible] جایز داشته‌اند و جمع میان واو معروف و مجهول
جایز نداشته‌اند و متأخران تغیر نکرده‌اند میان واو و یا و هر دو یکسان گفته‌اند یعنی که جمع میان ایشان غلط است
بلکه [illegible] متأخران [illegible] چرا که [illegible] ظاهر نیست [illegible] و آنچه گفته‌اند
که [illegible] مجهول [illegible] اشباع [illegible] اصلی [illegible]

ندارد و برین تقدیر باید که جمع مثناة دو یای مجهول نیز نباشد و حضرت مخدومی نیز بلا تفاوت ذکر کرده اند چنانچه
معلوم خواهد شد و آنچه بعضی از فضلا در تبیان تفاوت آورده اند که یای مجهول آن باشد که در اصل الف بوده
باشد و بواسطهٔ اماله یا شده باشد نامرتبط است چه در فارسی آنکه در اصل حرفی دیگر بوده باشد مخصوص نبود و در کتب
از آن چیزها زیاد بوده از جهت است که بالاتفاق جمع مثناة یا مجهول و کلمات عربی که اماله کرده باشند مخصوص جایز است
همچو حجیب و رکیب و الّا باید که جمع لفظ دید با عید و دلیر با سوار و شیر با بید جایز نباشد چرا که دال مهمله در بسیار کلمات اول
ذال معجمه بوده در اصل چنانچه معلوم خواهد شد و حال آنکه بعضی جایز است با آنکه برین تقدیر باید که جمع
مثناة معروف نیز که یکی در اصل خبر بوده باشد جایز نباشد و حال آنکه این چنین نیست بباید دانست که جمع میان معروف
و مجهول در روی عیب فاحش است از جمع میان ایشان در ردف اگرچه قوم فرق نکنند زیرا چون ظاهر است زیاده فحش و لیکن اکثر
و نیکو با راسو مثلاً از فحش تر با دیر و نیو با روز **تنبیه** بعضی از فضلا اعتراض کرده اند که جمع میان واو معروف
و مجهول اگر شعرای متقدمین جایز داشته اند اما حضرت مخدومی مطلق فرموده اند که احتراز کرد و واجب آنست
که معروف و مجهول را در یک شعر جمع نکنند و حال آنکه در اشعار ایشان جمع میان واو معروف و مجهول واقع شده **بیت**

من نه تنها خواهم از خوبان شهر آشوب را — که بنشیند در شهر آنکه خواهان نیست هر خوب را

فالک ابرار آنکه غلط لازم نیست اما آنکه در سلسلة الذهب در این بیت **بیت**

که غرور و عقد و چه کار دین — ناله آن علم گشت و غالب دین

جمع کرده اند میان یاء معروف و مجهول و حال آنکه خود بر کمال اسمعیل اعتراض فرموده اند که جمع کرده **بیت**

با دل گفتم تو باری الّا بنگی — کز من دو سه جا در من زد یکی

و معنی آن پیش بنده ظاهر نیست از نور بخشش و اینجا سه وجه میتوان گفت **اول** آنکه جواب شیء بنده در این بیت
دوم آنکه بتقدیر تمامی جواب چنانچه از اعتراض اول جواب میشود از دوم نیز جواب میشود پس لازم نباشد و دوم
آن گفتن که معنی آن پیش بنده ظاهر نیست **سوم** آنکه اعتراض بر بیت نیست اما اول جهت آنکه حاصل اعتراض این است
که فعل ایشان مطابق قول ایشان نیست چرا که قول ایشان این است که جمع میان معروف جایز نیست و حال آنکه ایشان خود کرده اند

پس جواب باید که جمع جهت آنست که بدانند که غلط نیست بسیار نامرتب است چه سؤال این است که از فعل جواز فهم
میشود و از قول عدم جواز و مطابق یکدیگر نیستند **اما ثانی** جهت آنکه بعد از آنکه گفته اند اشعار مطلق فرموده اند
که جایز نیست یعنی خواه در جواب و خواه بالتفاوت نکرده اند چنانچه از دعوی آن جواب میشود که جهت آنست که بدانند غلط
بلا تفاوت واقع میشود **و اعتراض** بر کمال اسمعیل چنانچه مذکور شد بدین رو میشود و درد و او نیز میشود چرا که آن بر آن
آن نیست که جمع کرده میان یاء معروف و مجهول بلکه برای آنست که جمع کرده میان معروف و مجهول مطلقا از خصوص
یاء معروف و مجهول چنانچه مدعا بود غایتش طرفی الباب دو ابتداء میان یا افتاده و خصوص یاء دخل ندارد بلکه
مقصود معروف و مجهول است **و اما ثالث** جهت آنکه بر هیچ عاقل پوشیده نیست که این عبارت که احسن بلکه واجب
آنست که جمع نکنند مقصود مبالغه است نه آنکه جایز نیست و اگر چنین باشد باید گفت از اول که واجب آنست که
با وجود آنکه در خود [illegible] توسیع کرده اند و مثال این عیبها را جایز داشته اند و با وجود آنکه لفظ یا این معروف
و مجهول غلط عوام است **تنبیه** باید که در بعضی کلمات فتحه را در تلفظ چنان ادا میکنند که گویی بنیاد بر ضمه است
و اختتام بر فتحه و این را اشمام میگویند و بعضی الفاظ که در اصل با اشمام بوده بعد از آن متحرک مفتوح واو مینویسند
و از او واو اشمام میگویند همچو خواجه و خواب و خوان و اگر این الفاظ را با کلماتی جمع کنند که در آنها اشمام
نباشد در اینجا اگر [illegible] را اشمام کنند مثلاً خواجه را با ناجیه خاجه باید گفت به اشمام و همچنین خواب را با شراب [illegible]
اشمام در الفاظ جایز است چنانچه تخم را با اختم مفتوح باید گفت و با با خام [illegible] و این معنی بر بعضی مشتبه شده
حرف قید قید حرفی ساکن غیر ردف که پیش از روی باشد بی واسطه همچو نون و دال در این بیت **بیت**

چو سوی چرخ کند آه کوهکن آهنگ — سزد که ابر بلا گردد و ببارد سنگ

و بعضی چنین تعریف کرده اند که حرفی ساکن غیر ردف که پیش از روی باشد بی واسطه معروف مد و لین نباشد و این
نزاع است [illegible] **اول** جهت آنکه بر هر دو [illegible] **دوم** جهت آنکه برای لفظ حرف [illegible] بی واو لفظ [illegible]
و [illegible] **احکام** حرف قید در الفاظ فارسی گفته اند که این نه حرف [illegible] **بیت**
بوده بلفظ مجمع حرف قید ، باو ظاهر [illegible] ، [illegible] ، دیگر [illegible]

مانند ابر، ببر، بخت، جفت، مرد، فرد، بزم، رزم، دست، مست، دشت، گشت، نغز، مغز، سقف، کهف،
پند، بند، مهر، چهر، این جمله الفاظ خوش شود ولیکن حروف دیگر یافته میشود تا همچو بیک وجه، عین همچو
لعل و نعل، کاف همچو جکس و مکس، لام همچو سالت و کالت و شلم و حلم و بلخ و تلخ، میم همچو چمچه، واو همچو پوش
و نوش و نوک، یا همچو سیلت و کیلت، و شاید که اگر استقرا کنند دیگر هم یابند و دیگر کلام چنانکه حرف قید
مدغم است همچو علکه، لکه، لدّه، کدّه، و دیگر حرف قید واجب التکرار است بعینه و تغییر او جایز نیست مگر بعضی
نکو فهمند که از نوع او باشد بعضی او تغییر بدل شده مثلا آنجا که مخرج نگاه باید داشت تا قبح کمتر باشد
همچو حوط و بغل و نغل نیز همچو رمل و جمل و اگر قافیه موصول باشد همچو بغلم و نغلم **تغییر** بدانکه اختلاف
ردف را خواه زاید و خواه اصلی اصطلاحا جایز نداشته اند چنانکه گذشت لیکن اختلاف ردف زاید به ردف شگی قافیه
چون ردف یک مخرج باشد با یکدیگر جایز نهند بر قیاس اختلاف قید چه که چند لفظ از نغاد خیزد بی قبح مثلا میان بغل و
نغل و یا بعجم و تا قبح چون هامیز از عدم باشد و جیم را دری سازند و دیگر بدانکه اگر پیش از قید حرف ساکن باشد
آن حرف را نیز بایستی از حروف قافیه شمرند و نیز اگر اعتبار و عدم اعتبار او کم از اعتبار و عدم اعتبار قید نیست یعنی
چنانکه عدم اعتبار حرف قید ناخوش است از او نیز ناخوش است چنانکه اعتبار قید دیده است اولی نیز چنانست همچو
راد در لفظ گرسنه که در برابر آن لفظ را سنه متناسب مینماید بلفظ افسر مثلا و همچو لفظ سرخ جمع که متناسب آن
لفظ سرخ جمع نباید مثل لفظ بحجه **دیگر** اصل هر حرف ساکن که پیش از روی باشد بی واسطه متحرک یکی بود بیشتر جوا
آن مینماید که داخل قافیه باشد و تکرار کنند والله اعلم بالصواب **اما** وجه تسمیه قید چنین گفته اند که قید بمعنی لغت
بند است و چون تکرار آن در قوافی لازم است مگر عند الضرورة گوئی که بند بیت قافیه او است و قید نام کردند
حرف تأسیس تأسیس الفی است که پیش از روی باشد بیک واسطه متحرک بشرط آنکه شمرد از اینها روی و یک کلمه
باشد یا در حکم یک کلمه همچو جادو، مادر، آمل، کاکل، عاشق، سابق، و بعضی فضلا چنین تعریف کرده اند که تأسیس
الف قافیه است حرف متحرک واسطه باشد میان او و روی و پوشیده نیست که این تعریف بر الفهائی که بعد از روی باشد
بواسطه متحرک ساقط است چنانکه در این دو بیت این ضعیف **بیت**

زهی بغمزه جادو شکسته لشکرها ببادِ رفته زِ گیسوی سرکشت سرها
دلم چو لاله نشود بی سرخ زانش غم سیاه گشته درا و زاب حسرت لشکرها

و هر چند از پیش معلوم شده باشد که حرف تأسیس مقدم میباشد بر روی و در کدام نیز مقدم باشد اولی آنست که
در تعریف قید مقدم مذکور باشد **دیگر** بر الفی که پیش از روی است در این بیت قوافی صادق نیست **بیت**

چون دود کشتی اوج شد گل رعنا مل در باغ رخ تو بشکفد صد جا گل

احکام تکرار تأسیس تأسیس را اکثر شعرای عجم واجب نمیدانند چنانچه در این بیت **بیت**

خجل بروی تو طاقت شد خوشحال بشکند هر که در آن طاق نهد شیشه دل

بلکه مستحسن میشمارند و اگر کسی التزام نماید از باب لزوم ما لا یلزم گویند **بخلاف** شعرای عرب که تکرار آن را واجب میدانند
و دیگر هر کجا مثل حاصل را با مادر جمع کنند الف تأسیس را خال نیست که مدام که قافیه الف و با لام باشد و در آخر لام و بر
سر هر دو لام است با هر که با قبل **و بعضی** از تعریفات قافیه که صاحب آن از قصور تعریف هر کجا که الف
تأسیس را در قافیه و عالب که نه باشد قافیه مؤسسه گویند **اما** وجه تسمیه چنین گفته اند که تأسیس بنیاد نهاد
و چون پیش از تأسیس حرفی که از قافیه باشد نیست بنیاد قافیه از او باشد از آن تأسیس گفتند
حرف دخیل دخیل حرف متحرک است که میان تأسیس و روی باشد و دخیل از آن جهت گویند که میان دو حرف داخل شد
و آنها که در تعریف تأسیس اینگونه تکرار نموده اند دخیل را چنین تعریف کرده اند که لازم می آید بر ایشان که این تعریف نیز
نیکو نباشد چرا که بنا بر تعریف تأسیس جادو، دستها، لشکرها و سرها و بر همه که از رعنا مل و صد جا گل مثلا
احکام هر جا که تأسیس معتبر باشد در قافیه دخیل نیز معتبر نیست **دیگر** شاید که دخیل پیش جمیع شعرا جایز است
قصور همچو حاصل و حایل و آن طایفه که تکرار تأسیس را لازم دارند همچو قید و ردف دخیل را حایل گویند یعنی
میان تأسیس و روی حایل است **این** وجه چهار حرف که پیش از روی میباشد **اما** صاحب معیار الاشعار حرفی که
پیش از روی باشد از این حروف نیست داشته و آن ردف نیست گفته که تأسیس از شعرای سلف اعتبار نمی نمود و کنایه
که اعتبار کرده اند و اما الحاظ شعر عرب که تأسیس ساقط شود دخیل نیز ساقط شود **و محصل** آنچه در بیان

ردف آورده اند اینست که حرفی است ساکن پیش از روی خواه حرف مد باشد یا غیر آن و واجبست که این حرف بعینه بوده

تغییر نیابد و حرکت ما قبل او بعینه یکی بوده [illegible] و ردف بر دو قسم کرده اند اینست حرفی و دو حرفی یک حرف از روی مفرد

حرفی و از روی مضاعف و روی مفرد آنست که ما قبلش [illegible] شده بشرط آنکه با ردف [illegible] باشد و اگر [illegible] ردف باید [illegible]

مجموع از روی مضاعف گویند از اینجا ظاهر شد که بعضی فضلا که بعد از تعریف ردف آورده که صاحب معیار الاشعار ردف را

دو قسم کرده مفرد و مضاعف و روی مفرد آنست که ما قبلش [illegible] شد یعنی آخر [illegible] حرف اصلی یا [illegible] اصلی [illegible] ردف

مضاعف مجموع این دو ردف [illegible] معیار الاشعار [illegible] **تنبیه** از کلام معیار الاشعار [illegible] شد که

حرف قید را داخل ردف داشته و حکم آن [illegible] ردف [illegible] مضاعف ساختن و از این [illegible] بیت [illegible] آنکه

در احکام متفاوتند [illegible] واجب التکرار است [illegible] حرکت ما قبل [illegible] شده [illegible]

شعر الخلاف [illegible] مجری [illegible] متفاوت باشد [illegible] شیخ سعدی فرماید **بیت**

چه مصر و چه شام و چه بر و چه بحر   همه روستا اند و شیراز شهر

و نیز فردوسی گوید   بنام خداوند تنزیل و وحی   خداوند امر و خداوند نهی

صاحب [illegible] نامه گوید   چه [illegible]   [illegible]

و همچنین اختلاف حرکت [illegible] موصول باشد جایز است کمال اسمعیل گوید **بیت**

گر [illegible]   [illegible]   [illegible]

اما ردف [illegible] اگر چه [illegible] بعضی مواضع اولی آنست که [illegible]

[illegible] **تنبیه** از سخن بعضی محققین [illegible] لازم می آید که [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] و تفصیل این خواهد آمد

حرف وصل [illegible] آنکه [illegible]

با حکم [illegible] و روی [illegible] حکم [illegible]

[illegible]

[illegible] **بیت**

[illegible]   [illegible]

[illegible]

[illegible] **بیت**

[illegible]   [illegible]

[illegible]

[illegible] **بیت**

[illegible]   [illegible]

بیت [illegible]

[illegible]   [illegible]

[illegible]

شعر [illegible]

[illegible]   [illegible]

[illegible]   [illegible]

احکام حرف وصل واجب التکرار است [illegible]

[illegible]

[illegible] چنانکه گفته اند **شعر**

[illegible]

و بعضی فضلا تمثیل قال مصم مجروح آخر لفظ باید کرد به اند این نسبت نیست چرا که اگر ابد باشد زیاد نبود
کمال لغات بیرحم و معنوی باشد نه وصل، حروف اضافه همچو رویت، مویت، رنگش، جانم، جهانم،
حروف جمع همچو غمها، سنبلها، ایران، شهران، غریبیم، بی‌نصیبیم، عالمند، سالمند، حروف مصدر همچو
ترسیدن، دویدن، غلامی، ناکامی، خورش، پرورش، حروف تصغیر همچو مردک، دردک، مشکو، آلوچه،
پسره، دختره، و حروف رابطه سببی غالب همچو نامست، کدامست، یای حاصل همچو جوانی، پهلوانی، زدنی
همچو جمعند، شمعند، میم متکلم واحد همچو ناشادم، نامرادم، یای متکلم با غیر همچو مظلومیم، محرومیم،
بدانکه و خود دیگر هست که قوم از آنها غافل شده‌اند همچو بان محافظت مثل دربان، شتربان، و تای تفضیل
همچو فاضلتر، کاملتر، و دان ظرفیت همچو دهدان، قلمدان، و نون فاعل همچو رونده، دونده، و واو شبهت
همچو مردم وار، گندم وار، مهوش، پریوش، و غیر از اینها بسیار است چنانکه در مطلع سوم معلوم خواهد شد انشاءالله
دیگر هاء وصل گاهی طرح به حرکت میشود و همزه بدل از وی می‌آورند همچو بنده‌ام و شرمنده‌ام و چون مطلق شود با و
ونسبت و الف و نون جمع و کاف تصغیر بدل شود بکاف عجمی همچو بندگی، خانگی، بندگان، بندگک، و با هاء
جمع ساقط شود همچو بندها، و چون اضافه کنند بکلمه بدل شود بهمزه و که حرف یا ملتبس گردد همچون بیت مسعود شاه

بیت

شب هجران تو طلب شمع گداخته ما — شعله آه بود مشعله خانه ما

دیگر هرگاه پیش از رابطه با الف نویسند آنست هنگام آنرا با الف حجاب مردیف شمارند در اول قافیه همچو سیرست، خراست
بدانکه در الحاق حرف وصل حروف خروج شش قاعده است اول آنکه هر لفظ که مبنی بر تاء اصلی باشد مثلا نون، نوبت، بار،
بجنبان، بگیران، دلبران، و وصل روی را شاید چنانکه گذشت و چون هاء وصل در آید، زدیم، بارمیه شود و روی را شاید
و همچنین چون حرف مطلق بر حروف متصل دیگر را پیوندند نخرامند، و دیگر حالتی شود روی را شاید و اما هر قافیه که حرف الف
او حرف وصل باشد و در بای شعر پیش از آن جدا باید آورد دوم آنکه اختلاف حرکت ما قبل تای چون ساکن باشد
جایز نباشد چنانکه خواهد آمد مثلا خضر و سفر و شتر هم نباید آورد اما چون حرف وصل در آید جایز باشد چون دری
ظهر لسّی همچو خضری، سفری سیم آنکه اختلاف حرکه ما قبل را جایز ندارند همچو چاکر و ناصر چون حرف وصل

در آید جایز دارند همچو چاکرم ناصرم چهارم آنکه اختلاف حرکت ما قبل قید را جایز ندارند همچو برشت و هشت
و هرگاه حرف وصل در آید جایز دارند همچو برشتی هشتی پنجم آنکه کتاب مثالت از قبیل حرف قافیه از کرد بواسطه
حرف وصل که میشود مثلا اختلاف حرف قید همچو مجرد و شهریار جو و غرب مجرب و ننگی قافیه خالی از عیب
نیست و چون حرف وصل در آید بهم مربوط شود مخلص آنکه قافیه و جمع میان معروف و مجهول عیب است اما چون
حرف وصل در آید عیب کمتر شود و دیگر قافیه را رکه بوحی حرف وصل را حرف مسلّم گویند و هر قافیه که بی او
مشتمل باشد موصول خوانند و وصل در لغت پیوستن است چون این حرف در او پیوسته شده آنرا وصل گویند
تنبیه از پیشتر معلوم شد که سین رابطه اگر با الف نویسند داخل ردیف است و اگر بی الف نویسند حرف وصل است
و این نامناسب مینماید چرا که ثبات از احکام قافیه منوط با الحاق حرف وصل است همچو روی با حذف حرف زاید
و اختلاف حرکات چنانکه گذشت و صلا را اعتبار صورت کتابت نمی‌دادند با آنکه در بعضی الفاظ گاهی با سین رابطه
الف می‌نویسند و گاهی با حذف می‌نویسند و گاهی کلمه با قافیه در یک مصراع با الف و در مصراع دیگر بی الف
مستعمل است لیکن مناسب آن مینماید که الف که مجرور است و ملفوظ نمی‌شود داخل ردیف باشد و آنچه داخل قافیه
تنبیه هرجا که در هجه بیاید هجائی که در آخر الفاظ می‌نویسند و ملفوظ نمیشود حرف وصل باشد همچو خانه و کاشانه
و این یا نیست چرا که مدار قافیه بر لفظ است نه بر کتابت و لفظ همه است که شعرا مثل خانه باشد و کاشانه باشد و
شیدا نباشد و مثل الذبا البرایه و نجاة الربا البرایه و نیابة الربا البداية و انه البا البرایه هم جمع می‌کنند و معلوم
که مدار قافیه بر لفظ است اگر بر کتابت بودی بایستی که جایز نبودی چه هر حرف وصل که اینجا است و همچنین مثل خورشید و آتش
خوی دشید با دشت جایز نبودی و نیز معلوم باید که قافیه را اعتبار تقطیع و تقطیع از تلفظ اعتبار کرده اند چنانکه
معلوم خواهد شد و ثابت نیست که در تقطیع تلفظ معتبر است نه کتابت

حرف خروج خروج حرفیست که بآخر وصل ملحق شود بشرط آنکه متشکلی هر دو یک کلمه باشد حقیقة یا حکماً همچو
میم عاشقیم و صادقیم و الف غمهاده سنبلها و احکام واجب التکرار است بعینه و اکثر آن حروف جمع و اضافه باشد در
اشعار عرب بیعلاوه دیگر حرفی از قافیه نباشد و خروج در لغت بیرون آمدن است و چون در اشعار عرب بواسطه

این حرف شاعر از قافیه بیرون آید از خروج گفته‌اند و اهل عجم نیز بدین تسمیه نامیده‌اند

حرف مزید مزید حرفی است که بخروج بپیوندد بشرط مذکور همچو شین نهانش و شین بتهش احکام واجب
التکرار است یعنی در همه قوافی حرکت آن نیز بیستند کاهی حرف مزید واقع شود همچو زدندش و بودندش حکم
آن نیز اجماع همانست که در بحث حرف وصل گذشت و مزید را بعضی از متأخرین که دیده شده است وصل از آن مزید گویند
که او را در شعر عجم بر خروج که آخر حرف قافیه است زیاد کرده اند و نایره نیز گویند

حرف نایره نایره عبارتست از هر حرفی که بعد از مزید باشد بی‌واسطه یا بواسطه بشرط مذکور همچو شین نرسیدستش
و سین رسیدستش احکام واجب التکرار است یعنی و متعدد تواند بود همچو سین رسیدستش و سین رسیدستش که میم و شین نایره
گفته‌اند غایت تعدد آن ثلثه حرف است و نایره از نوادر است یعنی در سند چون این حرف از خروج که آخر حرف
قافیه است دور افتاده آنرا نایره گفتند گوئی که دور مانده است از قافیه و نایره نیز گویند و بعضی فضلا چنین
تعریف کرده اند که عبارتست از هر حرفی که بمزید بپیوندد و پوشیده نیست که بر هر حرفی که بعد از مزید حروف دیگر
باشد صادق نیست این بود چهار حرف که بعد از روی باشد و اینها با یکدیگر جمع توانند شد مگر آنکه دخیل یا
ردف و قید جمع نشود چون او متحرک است و آنها ساکن اما قید نیز با ردف جمع نشود چون او ساکن است غیر ردف و
اما الف تأسیس و دخیل لازم یکدیگرند پس هر دو حرف که از قافیه در بیت قافیه جمع شوند لیکن در قافیه حرکت آخر
حروف و قوافی است همچو پر آختنستانش و در پر ساختنستانش که تا و اول روی است حا ردف زاید الف تأسیس خا دخیل
و نون وصل و یا و الف خروج و سین مزید و یا نایره کما نا دوم تا دوم شین است نایره و گفته‌اند حرفی که در قافیه واقع
شود آن حرف فاء آن روی است **تنبیه** می‌تواند بود که نایره از سه حرف زیاده شود چنانکه در این **بیت**

برون آمیخت که عاشقیهاستیمش   میان خون شقایقهاستیمش

که هر دو قافیه است و چهار آخر نایره بود **تنبیه** مناسب آنست میباید که هر حرفی که بعد از روی بود تمام ملحق کرده
با هم را یک نام نهادند چون در احکام متحدند اما اینکه بعضی را اسم علیحده بازداشتند همچو نایره و بعضی را نداند
نامی و محض که پیش از روی شد بسبب آنها نامها علیحده کرده‌اند که در احکام متفق نیستند چنانچه معلوم شد

تنبیه صاحب معیار الاشعار همین وصل را داشته از حروف قافیه که بعد از روی میباشد و گفته است که
دیگر آنست که در زبان پارسی غیر خروج نیست و باقی حروف بیت وسیع عروضی که مزید بهیند قواعد و فواید در قوافی فارسی مانند
خلیل است در زبان عربی اسامی حروف قوافی فارسی غیر خروج را ابداع کرده و بعضی گفته‌اند هر حرفی که بوصل باشد متصل
شود خروج است و هر حرف دیگر که بخروج بان متصل شود زاید لازم می‌آید اگر زاید حرف دیگر متصل شود بلفظی دیگر
احتیاج افتد با بودن اینها داشت که زاید نیز بود و حرف نتواند بود و شاید که لازم آید و حرف هم زیاده شود و اولی آنکه هر چه
بعد از روی و وصل آید جمله را از حساب ردیف شمرند همچنین حرف وصل را جز متحرک شود از حساب ردیف شمرند
بر ردیف حرف بود یا کلماتی که بعد از روی موصول یا غیر موصول مکرر شود و اگر گویند وصل لازم باید که از حساب
ردیف شمرند گوییم استلزام و انقطاع کلمه قافیه پیش از حرف وصل صورت نمی‌بندد بخلاف ردیف کالشد المبالغ است
و بخلاف خروج که بواسطه اتصال وصل پیدا از اوست کالمبالغ شود اینست سخن صاحب معیار الاشعار
اما المبالغ که این جواب بیشتر است چرا که استتمام کلمه قافیه پیش از خروج نیز صورت نمی‌بندد همچو بلبل از و بچمن از
و همچو دل الکم کند که برنهد و همچو دلسم بس نه و بغضب بهم و ما همچو گیسوی و محرومیست پیدا است حرف و ردیف شمرند
حرفی که پیشتر از تا بیشتر است از قافیه بیشتر نمایانست و اگر هر چه را از حساب ردیف شمرند بایستی آنکه یکی را از
آن حساب ندیدن و یکی را بداند اما آنکه یکی متصل روی است و دیگری متصل بنیست موجب این نشود و دیگر آنکه
بعضی فضلا اعتراض کرده‌اند بر صاحب معیار الاشعار هم در بحث خروج و هم در بحث وصل که گفته اند اولی آنست که هر چه را
از حساب ردیف شمرند و وصل را نیز اگر متحرک شود بازی که خلاف مصطلح شعراست و این اعتراض نامه جهات است چرا که صاحب
معیار الاشعار می‌گوید که اولی آنست نه آنکه همچو کرده باشد و اینکه خلاف مصطلح شعراست ضرری نمی‌کند او را

تنبیه صاحب معیار الاشعار بعد از آنکه بیان کرده که در پیشتر از آنکه در پارسی خروج نیست و باید آنرا از حساب
ردیف داشت و بعضی از وجوه تعریف کرده که شاعر السلام چنین گفته‌اند که از این بحث پیدا شد که حرف قافیه
نه است روی ردف دو قید و فرد دو تأسیس و وصل چون روی مضاعف دو حرف آنرا از این نه حرف جای دو دارد
و از این جهت که مانع قافیه که نیز هیچ گفته‌اند هر که حرف اول روی مضاعف را یکی اعتبار کرده و هر کس هر دو را یکی

۷۴ و از عجایب آنست که این معنی چون بر بعضی فضلا مشتبه شده انکار کرده که حرف نجم خروج چنین آورده
صدر محققین که صاحب معیار الاشعار حروف قافیه را نه گفته که نه است و نهم خروج و حال آنکه مستفاد
از کتاب معیار الاشعار ملاحظه شده هیچ جا این نبوده و چگونه باشد چه که صاحب معیار الاشعار به تکرار
انا انکه بعد از تنبیه غافل باشد که بعد از آنکه خروج را از حروف زاید شمرده و بعضی را بر وجهی که شامل خروج باشد
تعریف کنند گویند که این بحث در شرح شد که حروف قافیه هیچ است و هیچ خروج است

رکن سوم در بیان حرکات که در قافیه معتبر باشد و آن شش است و در این بیت مذکور است بیت

رس و اشباع و حذو و توجیه است || باز مجری و بعد از او ست نفاذ

الرس در حرکت ما قبل الف تاسیس است چون در قافیه معتبر باشد چون قافیه کلام و همزه در این بیت بیت

نیست این درد که من زار بلاکش دارم || از تو در سینه مجروح بپا آتش دارم

و رس در لغت ابتدا کردن تب با آهستگی و پوشیدگی و چون این حرکت بواسطه الف که گوئی آهسته و
پوشیده خود را از اول قافیه می نماید و پوشیده نباشد که این غیر از فتحه نتواند بود

الاشباع آن حرکت دخیل است وقتی که در قافیه معتبر باشد همچو فتحه با در دو برابر و ضمه با در دو هم وزن و
کسره شاکر و ناصر و گفته اند که کسره اکثر باشد و بعضی منع تجویز کرده اند اگر قافیه موصوله باشد اما حالا
از قصور نیست همچو شاکرم و ناصرم و اشباع در لغت سیر کردن است و چون این حرکت بعد از این اشباع گفته اند

الحذو حرکت ما قبل ردف است و هر حرکت ما قبل الف فتحه همچو فتحه ما قبل الف در بیت اول و کسره ما قبل یا در بیت دوم شعر

کشد هر زنده دلی آن زلف و دل آن زلف سرکش || بماند در کشاکش جان و دل این حال خوشش

گر تو بد خواه پیش روی بیاید از کوی تو خشت || به که باشد به زبون دشمن و آتش از بهشت

و تغییر و تبدیل حذو جایز نیست اما اگر قافیه موصوله باشد تبدیل حذو که ما قبل ردف است جایز است بشرط
آنکه تغییر و تبدیل قبیح در ردف پیدا نشود همچو کشتی و مشتی همچو سیری و دیری چرا که قید واجب التکرار است
بعینه با سوم حرف ردف ضرورت است اینجا که ایشان انکار اسلا و بعضی فضلا گفته اند که شیر و پیر جایز نیست

۷۵ از جهت آنکه شاید مشتمل بر ردف و ردف تکرار نباشد و این سه بیت چرا که بنای قافیه در اول بر هر چه
نهاده شده تکرار آن می باید کرد اینجا چون در اول حرف قید است باید که همه جا باید آورد پس عدم جواز
جهت تکرار نبا قید است نه از جهت تکرار ردف و مؤید این سخن آنست که آنها تکرار تاسیس را
لازم میدانند جای ایشان نیز کرده اند گویند شاعر بعد از آن غافل چرا که بنای قافیه بر شیوه حرفی
روی نهاده شده و در لفظ غافل آن قید نیست پس از این جهت ذکر نتوان کرد اما اگر غافل گفته شود و دیگر
دل و مشکل نتوان گفت تنبیه مناسب آن بود که حرکت ما قبل ردف را نامی بودی و نیز حرکت ما قبل قید را نامی
دیگر چون در احکام مختلفند و هر یک جزو علیحده منسوب و حذو در لغت برابر کردن است و چون حذو مقابل
حرکت تاسیس است در اینکه اول قافیه است آنرا حذو گفتند

التوجیه توجیه حرکت ما قبل روی را گویند که اشباع نباشد همچو حرکت ما قبل را در این بیت بیت

ای شوخ در آن تیر کز لطف بکشادی نظر || از ناوک خار نیست بولاد اخوزده جگر

و تغییر و تبدیل جایز نیست و مراد آنکه آن قید که اشباع نباشد در کلام قوم نیست و مطلق گفته اند که حرکت
ما قبل روی ساکن است اعم از آنکه بعد از مکان اقسام مطلق دیگر آنکه نسبت این حرکات را
جوهری کان حرکات بر ایشان است از جهت آن نیکند که آن حروف قافیه نیستند چنانکه گویند رس حرکت ما
قبل تاسیس است و حذو حرکت ما قبل ردف چون ما قبل الف انها از قافیه نیست و نگویند مجری حرکت ما قبل
چرا که ما قبل وصل بعینه روی است قافیه است پس آن نسبت کنند و گویند مجری حرکت روی است و چون چنین باشد
همگان گویند توجیه حرکت ما قبل روی ساکن است معلوم می شود که جایز ما قبل اول از قافیه نباشد تنبیه حرکت
ما قبل روی متحرک نیز داخل قافیه است همچو فتحه ما قبل نون زنان و هم بر اهرا و چرا که واجب التکرار است و
تغییر و تبدیل او جایز نیست مگر وقتی که قافیه موصوله باشد همچو بدرم و حضرم و آن حرکت را اهل عجم ایذ
این حرکت که گفته اند نیست در اول آن بود که قید ساکن در تعریف توجیه نبود و آنرا اهل توجیه شنیده
با حرکت قافیه را هفت گفتند و آنرا نام دیگر نهادند تنبیه بعضی فضلا گفته اند که توجیه عبارت از حرکت

ما قبل روی ساکن همچو فتحه ما قبل نون دوزن و من و ظاهر آنست که این تعریف صادق می آید بر کسره

یاء ما قبل روی ... و تعریف اشباع نیز صادق است پس یکی از این دو تعریف قصوری دارد اما اگر اشباع را

تخصیص کنند بحرکت دخیل در قوافی مشتمل بر حرف وصل مانند سایل و دلایل چنانچه گذشت

در تعریف اشباع هر دو تعریف صحیح می باشد این بود حاصل سخن و این جا سوالست از دو وجه

اول همین آنکه ما از اعتراض کرده هر دو تعریف بر این چیز صادق می آید پس یکی از آن دو قصوری دارد

باقی است چرا که بر حرکت دال ... و حرکت کاف عالم ... و بر حرکت دال ...

... صادق است که حرکت دخیل است در قوافی موصوله و تعریف توجیه که حرکت ما قبل روی ساکن است

نیز صادق است دوم همین آنکه این هنگام تعریف اشباع جامع نیست زیرا که بر حرکت دخیلی که حرف روی

متحرک باشد نیز بواسطه حرف وصل بلکه بواسطه اضافت ... مثل اصنافش نیست همچو فتحه

کاف ... در این بیت بیت بوی ... از ... کجاست ... آن ...

و اما آورده که مؤید این سخن است آنکه شمس قیس ... باز اشباع گفته که حرکت دخیل را در قوافی

موصول اشباع خوانند در قوافی مقید توجیه گویند اگر نقل صحیح باشد و مثل ... معنا ...

باشد میگوییم که آن تعریف اشباع و توجیه نیست بلکه حکمی است از احکام آنها و اگر تعریف باشد ...

اشباع اگرچه جهت مخالف تعریف توجیه است بر حرکت ما قبل ... ساکن چرا که ... توجیه نیز ... باشد

حرکت دخیل و آن نیز تعریف ... چنانچه مثال ... ما قبل نون ... و ... بود اما ... جمعی

چنین گفته اند که توجیه ... چون این حرکت ... ساکن ... آن را توجیه گفتند

المجری مجری حرکت روی است همچو حرکت ... در این بیت بیت

ساقیا نوشم ... گرمی نابم دهی | ... آن لعل سیرابم دهی

و تغییر ... تعریف ... چون ... صوت ...

حرف وصل از حرکت روی است آن حرکت را مجری گفتند

النفاذ نفاذ حرکت وصل است همچو حرکت ها در این بیت بیت

بنازم آن دهن ... شکرخنده لبها | گر بیابم ... پوشیده غبغبها

و حرکت خروج و مزید را نیز نفاذ گویند همچو حرکت میم و شین در این بیت بیت

تا که مجنون ... | ... برو ... آورده شان

و چون ... حرکت ... نفاذ گویند همچو حرکت میم ... و بعضی

گفته اند که حرکت وصل را ... که خروج پیوند نفاذ گویند ... حرکت ... و سیوم ...

نفاذ است با آنکه خروج پیوسته نفاذ ... تغییر ... در لغت ...

و چون ... حرکت ... که ... مواضع که بعد از او حروف دیگر باشد از قافیه ... حکم قافیه را

آن نفاذ گفته اند بدانکه ... حروف قافیه ... حرکت ... باشد همچو روی ...

که بعد از روی ساکن ... حرکت ... باشد ...

مطلع سیم و این ... بدانکه ... لفظ صحیح و فاسد ... اصلی

و زاید ... و ... حروف ... قافیه ... باید که

اصلی باشد ... اصلی ... زاید ... باید ... لفظ ... همچو

ها ... و ... مشهور التر کیب ... باشد ...

بلکه ... و اگر مشهور التر کیب ... باید که ... باشد ...

که حروف زاید ... و مرکب مفید ... شرح داده شود ... کدام است

رکن اول در زواید مفید چون گفته اند که در لغت ... شعر ... بعض

حرف الالف بدانکه الف در آخر کلمات ... معنی ... اول الف فاعل و صفت همچو ... دانا ... بینا

گویا ... شنوا ... زیبا ... شکیبا ... پیشوا ... نابینا ... نگار ... دوم الف دعا ... که در آخر اسم ... همچو ...

جانا ... و در آخر فعل ... دعا همچو ... بادا ... برسا ... سیم الف تعظیم و تعجب همچو ... پاکا ... چهارم الف

که با حروف هجا معنی جمعیت دهد همچو پرزها گوهرها **پنجم** الف نسبت است که در آخر صفت باشد همچو فراخا
درازا، پهنا، باریکا، و گاه با نون گویند مثل فراخنا، درازنا **ششم** الف تخصیص که در آخر اسم باشد چون خردا
همچو اورا، شاه را، اسبرا، جا را **هفتم** بیان شکل و هیئت است در آخر لفظ آمده همچو مردم آسا و پلنگ آسا **هشتم**
الف اعداد که پیش حروف در آخر اعداد در آید و کلان بیان تشاشی از آن عدد کند همچو یکا، دوتا، سه‌تا، بر بدان که الف
فاعل چون دانا و بینا در معنی روا شاید از آنکه کلمه الف تمام که معنی بغیر چه در صحیح لغت لفظ دانا و بینا مستعمل نیست
مگر آنکه با او الف لفظ دیگر در او بیرون همچو بینا، بدانا، با بینا، بدانا و چون تمام المعنی بالف شود گرفتگی آن الف
اصلی کلمه است و اما الف صفت در مبنی صفت و در لحمه شاید و اما الف دعا و ندا و تعظیم و تعجب و نسبت و اعداد و مبالغه شاید از
آنکه ظاهر الترکیب و اما الف تخصیص همچو مراد، ترا، و الف شکل و هیئت در مرتبت بیکبار ظاهراست در تعجب و مبالغه
بیکبار عیب است و بعضی گویند همچو امیم جایز شده اند ما و شما و مرا نزد آنکه لفظ ما و شما و لفظ اما تمام است و در ترکیب
از آنکه در اصل در بعد من تغیر الداخل نبود و لفظ المبال ترکیب شد بر لفظ را جای خود اصل باشد خلاف ما و شما
وجه نزد آنکه را بعد از ما و لفظ از آنها و اذکر و جز الذ اند آغاز احکام مرا دهند و با وجود این دو گونه اختیار آن الفها
خاص از خصوصیت خصوصا نزد یکدیگر جایز نیست که حرف علت که در آخر اسما باشد چون بیای، رضا، و با قفاها امرچون
در آ، و بگشا امیدوار اند و این کلمات را هیچ جای اعرابی الف آید همچنین بیست غالب و همچنین الف که در لغت عربی ممدود باشد در زبان
مقصور آورند چون صبا، هبا، دعا، ربا، و الفها جمع در عربی مثل اعطا، داعا، و ورنا شاید آنکه لفظ مشتق اول
در تمهور باشد و همچنین الف که در عربی منون باشد در زبان شاید اگر مشهور باشد چون حقا، عمدا، مرحبا، قطعا،
نثر همچو حالا، ابدا، مثلا اکر منظوم این نسبت بدانکه در عامه شعرا کلمات را مفرد دو حرف در شعر همچو نوکر همچو
صبا، وصبا، و مکن، و مکن، و همچنین نفی و اثبات همچو مرو، و مرو اکرچه در اصل در و بهر ترکیب ظاهر نیست چنانکه بیاید نفی و اثبات
جز آنکه میم مکر کلمه مستقل است چنانکه نون نفی که کلمه مستقل است و در ترکیب بقایای مهمله و نیز لفظ کجا و آنجا یا
شاید چه آنکه بکی استفهام و یکی اشارت است و آنجا و اینجا با هم شاید چون هر دو برای اشارت و همچنین جا و کجا با هم شاید
و گفته اند که هر کجا الف های زاید بر اضافت کند همچو بیناء او، و بینای او، در اینجا هر الف که باشد جایز نیست که جمع باشد

از آنکه حرف روی همزه اضافت است که مقابل با الف و این همزه خود حرف مستقل اصلی است و اینجا حرف زیاده از دو بابا
بسیار بیاید آورد تا شعر به نفرت نگیرد و اگر اینها یکی با دیگر بیاید شبیه بود
حرف الباء بدانکه با در آخر کلمات زیاده نشود اما الفاظ آب در مواضع مکرر شود همچو پایاب، دوشاب، و گلاب
سفیداب، غرقاب، تالاب، گرداب، و لفظ آب با هم بیاید از آنها جمع شوند شاید از آنکه ظاهر الترکیب است و هر یک
اسم علیحده اند آنها با گرداب، تاباب، غرقاب، خالی از ضعفی نیست اما الفاظ اسباب، شوراب، بنزاب، سیراب، شراب، نهاب
سیلاب، خوناب، زرداب، شاید از آنکه ظاهر الترکیب ند و در الفاظ شراب و سراب بحث است از آنکه هر یکی اسم علیحده اند اگر
چه در اصل شور آب بوده است و اما سراب سبعی محالیست اگر او سیراب است مثل سیلاب است و اگر او سراب کرده و محال است چنانکه
و آب، و جلاب، و خلاب، با هم شاید و در آب، و گلاب، خلاف نیست مثل آن جایز داشته اند از آنکه حقیقت گلاب
غیر آب نیست همچو دوشاب و شراب، و طلب، و لب، را اگر چه جایز داشته اند بعضی فصحا لیکن بهتر و اولی آنست که در
حرف التاء بدانکه تا بر دو نوع است تا ضمیر و اضافت همچو ماست، غمت، و تا رابطه بمعنی هستی بود مثل همچو صفت را
بجوی و ازین در کلمه است پیشتر همچو را جایز است که در قبول حافظ کنند و گویند فلانی ظالمست، و دانا و دانا را یکبار
جایز است که شعرا ساز نند و بعضی منع کرده اند مثل مست و هست آورند چه آنکه بعضی از کلمه مفرد است و تا ضمیر را شاید که در
و گفته اند که مقابل یای اصلی که آخر کلمه باشد البته با کی باشد همچو صفت، دست، و دشت، و اما تای تانیث که در آخر الفاظ
عربی است گفته اند که بسیار شاید اما پیر آن شعر الا نهم داشته اند که با هم الواویات جائز است همچو امارت با عمارت
مهارت و بعضی از متأخرین بسبب نوعی اخفا کرده اند چنانکه انوری صفت، و رایت، و غیبت، با هم جمع کرده
و همچنین نصرت، و مخالفت، و محبت، را با هم گفته اند لیکن تحقیق آنست که اگر کلمه غیر عربی لفظ تا و تا نیست مستعمل
باشد همچو منصفا، و مبتدا، از هنگام تا و تا تانیث روی راشاید و اگر نه تلفظ با مستعمل باشد همچو دولت، و محنت
روی را شاید اما تای جمع که در الفاظ عربی باشد مثل کلمات، و دعوات، جایز داشته اند و شاعر اوستادان و لیکن بحث طول نشاید
حرف الجیم بدانکه جیم بر دو نوع است عربی چون گنج، و رنج، و پنج، و کج، همچو هیچ، و بیج، و اما جیم عربی هیچ زاید
نیست در آخر کلمات اما جیم عجمی چه نصف بدو نیز آید که هیچ رهنما جیم تازه در کتب با جیم می‌نویسند و در قوافی جیم

عربی را با جیم عجمی نشاید کرد همچو خواجه و ساچه و جیم را اگر معنی تصغیر ملحوظ نباشد روی میتوان ساخت
همچو بادامچه و غالیچه و اگر ملحوظ باشد روی نتوان ساخت همچو باغچه و درختچه

حرف الخاء بدانکه حرف خا با الف و لام از برای موضع می آید همچو سنگلاخ و دیولاخ بمعنی سنگستان و جای
دیوان و در وی ساختن آن ترکیب جایز است

حرف الدال بدانکه دال را بر چهار موضع زیاده میکنند **اوّل** دال ربط و جمع است یعنی چون ربط صفت بموصوف
و چون کلام تمام کنند بعض حروف دال زیاده کنند چنانچه گویند این قوم عالمند و توانگرند و در آخر افعال معنی جمعیت
دهد همچو گویند و کنند و گاهی بمعنی مفعول با جمعیت افاده کند همچو می آیند و میروند **دوم** دال فاعل که با نون ساکن
کنند و حروف ها از آخر همچنین باز حرکت نون بند همچو نویسند و گویند و شنوند و بینند و روند **سیم** دال غایب
که معنی استغراب دهد اگر ما قبل او متحرک باشد همچو برشتاد و بستاد و اگر ما قبل او ساکن باشد معنی ماضی دهد همچو برشتاد
بستاد **چهارم** دال نعت است که چون بر حرف صفت بآخر حرف نعت و میم زیاده کند همچو حاجتمند و دانشمند و دردمند و هنرمند
و تنومند بمعنی صاحب حاجت و خویشاوند و پیوند پس بدانکه دال ربط و جمع و دال فاعل و دال غایب بی حرکت شاید اما
دال فاعل را یکبار جایز نداشته اند و دال نعت اگر ظاهر الترکیب باشد و کثیر الاستعمال باشد در وی روا شاید همچو خداوند و
خویشاوند و دانشمند و با سمند چه دانشمند بمنزله علم شده و در لفظ مستمند ظاهر ترکیب نیست لیکن قوم روا داشته
این فعل شیوه اند و اگر ظاهر الترکیب باشد همچو غیرتمند و درمند و حاجتمند و هنرمند روا نشاید و دال است که با
کاف و ها باز حرکت معنی موضع و محل دهد همچو غمکده و آتشکده و این دال یکبار روی را شاید بلکه

حرف الذال بدانکه حرف ذال معجمه در سه موضع زیاده میشود **اوّل** ذال مضارع است که در آخر فعل زیاده شود و معنی
مضارع دهد همچو آید و رود و شاید و میگوید **دوم** ذال عیب که با حرف یا زیاده میشود در آخر کلمه و کلام بر جای
حاضر کند همچو می آیید و میروید و گاه فایده ربط نیز دهد چنانکه گویند شما عالمید و توانگرید **سیم** ذال دعا که
در آخر فعلها زیاده شود و معنی دعا دهد همچو برساد و دهاد و عاصیتر خاصه [illegible] و آن لفظ باد و مباد است که
اصل بواد و مبواد بوده است [illegible] پس بدانکه ذال مضارع و ذال [illegible] و ذال دعا روی را شاید لیکن [illegible]

که در الفاظ ما قبل او نون ساکن باشد همچو [illegible] و بید و شنید و آمد و ستد و برد و سپرد و لفظ
هفتاد و هشتاد و نود را با نمک جایز داشته اند و بعض لفظ داد و باید جایز نداشته اند بجهت آنکه بیاد
همچو سپید [illegible] ظاهر الترکیب باشد بلکه بسیط است [illegible] اما
و کشاد و گشاد [illegible] بعضی جمع کرده اند اما جایز نیست چرا که از قبیل نفی و اثبات اگر سوال کنند که این
الفاظ که در ذال معجم آمده در زبان خلق همه بدال مهمله است جواب آنست که در لغت دری صحیح تقریر است که
ما قبل دال مهمله یا الف یا ساکن یا یای ساکن یا نون ساکن باشد همچو درد و مرد و [illegible] و خند و کمند با قی ذال معجمه
و ما قبل آن یا حرف صحیح متحرک یا حروف مد و لین و این قاعده را در این قطعه نظم کرده اند **قطعه**

در زبان فارسی فرق میان دال و ذال — با تو گویم زانکه نزد افاضل مبهم است
پیش از و در لفظ اگر حرف صحیح ساکن است — دال خوانید و را و باقی جمله ذال معجم است

چنین منقولست که در زبان ماوراء النهر و بلخ ذال معجم نیست و همه بدال مهمله میخوانند و هر چه مرو
در فصحای نظم و نثر مقیدان اوّلست اعتبار آن [illegible] و کاغذ و گنبذ و گذشت [illegible] اوّل است و دیده و شنیده
بدال مهمله چنین باید که استعمال کنند و علی هذا

حرف الراء بدانکه حرف را مهمله در سه موضع زیاده میشود **اوّل** رای فاعل و صفت و صنعت که با کاف
عجمی و الف معنی فاعلیت و صفت دهد همچو کردگار و آفریدگار و آموزگار و سازگار و کامگار و ستمگار و ورزیده
با معنی یادگار و [illegible] و مثل این رای یکبار روی ساختن جایز داشته اند اما یادگار با روزگار نشاید **دوم** رای
حرف حاصل است که با کاف عجمی در آخر اسم ها معنی حرفت دهد همچو زرگر و تبرگر و کاسه گر و این روی را شاید چه ظاهر
الترکیب نیست **سیم** رای مصدر که با الف و او در آخر بعض فعلها معنی مصدر دهد همچو رفتار و گفتار و کردار و بعض
کلمات نیز معنی صفت دهد همچو خریدار و گرفتار و مردار و سپار و در قافیه ساختن این ها جایز داشته اند چرا که اوصاف
بسیط الظاهر الترکیب نیست و رای موصده اگرچه زیادتی او ظاهر است اما [illegible] چنانچه [illegible] گوید بیت

بیدی در پرده کار حسن تو بگشاد آخر — برده سوز تو را جور تو بر افتاد آخر

چهارم رای شکل و شباهت که با سین و الف معنی تشبیه و شکل دهد همچو دیوانه‌سار، مردم‌سار، و گاه معنی صفت
همچو شرمسار، نگونسار، سنگسار، و بمعنی موضع نیز آید همچو کوهسار، شاخسار، رخسار، و در وی ساختن این را یکجا
جایز است اما چون لفظ رخسار ظاهر الترکیب نیست با هر یک از این دیگرها جمع توان کرد پنجم رای تفضیل است با تا در
آخر الفاظ معنی ترجیح دهد همچو توانگرتر، داناتر، دهقانتر، زیباتر ششم رای لیاقت بمعنی لایق بودن که با واو
والف در آخر اسمها زیاده شود همچو گوشوار، شاهوار، ماهوار، و مثل این نیست جامه‌وار، خانوار، تاروار، و بمعنی
فشار نیز باشد همچو مروار، دیوانه‌وار، عزرانه‌وار، و در وی ساختن رای لیاقت یکبار جایز داشته‌اند و لفظ ماهوار
حکم مفرد داده‌اند چون ظاهر الترکیب نیست همچنین لفظ استوار که در اصل استوار بوده هفتم رای معنی است
بمعنی او نیست که با واو در آخر اسمها زیاده شود همچو پیشرو، هنرور، تاجور، و گاه با الف زیاده کنند همچو دلاور و همچنین
مغاک نیست همچو نامور، دستور، بمعنی خداوند رنج و مزد و دست یعنی مسند و امثال آن خواستن اکره دستور خوانده‌اند
و هر چه از این نوع ظاهر الترکیب باشد تعدد رای شاید همچو رنجور، مزدور، و هنرور، و پیشه‌ور، ظاهر الترکیب
هشتم رای مبالغه است که با الف در آخر اسمها زیاده شود و حرف ما قبل را مکسور سازند چنانکه گویند سخنبار
جانبار بمعنی بخشش بسیار و در وی ساختن این را یکبار جایز است نهم رای مجاوره
که با الف و زا زیاده شود همچو کشتزار، لاله‌زار، و در وی یک باغ بمعنی تهمتن‌بار، دیبابار، و در وی ساختن این یکبار جایز است
و هندبار، با این یکبار جایز داشته‌اند جهت آنکه هر یک اسم الیتی شده‌اند دهم رای وصفیت که با الف و با زیاده شود همچو
دیبار، گوهربار، مشکبار، و گاهی با الف و دال نیز زیاده شود همچو نابدار، پایدار، خانه‌دار، وامدار، و در وی ساختن اینها
یکبار جایز است و معنی رویه ساختن یکبار جایز است که با مرقهای اول لفظ یکبار توان آورد پس نوعم شود که اول است
مثلا یکبار جایز است و دوم و فاعل نیز یکبار جایز است پس جمع نتوان کرد جامه‌دار، با سازکار، و اکثر شعرا از مثل
شاهوار، با ماهوار، و کهزار، با کاروان، و آبدار، با پایدار، و دواهیر، با پیغامبر، و پاد، با بیداد، و پیغمبر، با دلیر
و بگیر، با داگیر، و دلیر، با چیره، و بگیر، با تابگیر، و انجیر، با بیانجیر، جایز داشته‌اند چه اکثر ظاهر الترکیب نیستند
و مبتذل علم شده‌اند اما در لفظ سپیده، با پدید، و نگیر، با داگیر، نام الامرد هزاره، با ده هزاره جایز است

اما باده هزاره که جایز نیست چه ترکیب ظاهر است و بعضی گفته‌اند هزاره با ده هزاره در قیاس هفتاد با هفتاد
جایز را مبنی تو و این جایز و روا است چرا که آن الفاظ ظاهر الترکیب نیستند و الف و الدال هفتاد مستقل المعنی نیست
و در نقد دیگر که ظاهر الترکیب باشد همین لفظ هفتاد و هشتاد است و این نه هزار آورد بر آن ضابطه کرده نشاید
حرف الزاء بدانکه حرف زاء بمعنی نعت و صفت زیاده می‌شود که گاه با الف و با همچو خفبار، همچوبار، طالبار، و گاه
با دال و واو همچو سخنور، هنرور، پیشه‌ور، و این الفاظ با یکدیگر جمع نشود اگر چه در وی ساختن این نیز نیک آمده
و بعضی مثل کاردشتا با دشتا و بیبان و ورده با امرغی و آموان با آزدها نیز جایز داشته‌اند و همچنین روز با
نوروز چه نوروز اسم روز معین است و بعضی سازد را با انداز جمع کرده‌اند و بعضی اعجمی دیده تعریف ابیات البدیع جایز است
حرف السین بدانکه حرف سین بمعنی شکل و هیئت زیاده می‌شود و سین که با حرف الف با آخر اسمها معنی شکل
دهد همچو مردم دیس، زنخ دیس، بمعنی ماننده این شاید دیگر یکبار شعرهم نیز گفته‌اند و تندیس با فردیس جایز است
و هرچه با دستاس جایز نیست و بعضی کس را با ناکس تجویز کرده‌اند و این از قبیل نفی و اثبات است
حرف الشین بدانکه حرف شین در سه موضع زیاده می‌شود اول شین ضمیر چون روش، موش دوم شین شاهد که
با حرف فا و نون زیاده شود همچو آوازش، خروش، پرورش، سیوم شین مصدر همچو بخشش، پرورش، و شین ضمیر و پیرانش
و این شاهد و مصدر را یکبار جایز داشته‌اند لیکن کمال اسمعیل غافل شده و در قصیده‌ای که مطلعش این است مصرع
ای ز رای تو ملک و دین پرورش، شین مصدر را روی ساخته گفته‌اند که همچنین است جواز
ساختن شین مصدر با اعراض باید چرا که چون گوییم اعتراض بعد از آنکه اتفاق نمودند که حرف مصدر مثل نور و ...
روی نشاید و طمع نیز نخواهند کرد که شین مصدر را زیاده از یکبار در یک بیت آورند اما الفاظ خروش با خرخروش و پرورش
با تراش، و فلمرش، تجویز کرده‌اند چرا که ترکیب ظاهر نیست اما در سرنوش با شبنوش، و جشن، و بعضی کش را
با کاکش، جایز داشته‌اند و هوش را با بیهوش، و کش را با بدکش تجویز کرده‌اند اگر هوش بمعنی عقل باشد
و بیهوش از خود رفته و بدکش بمعنی ظالم بود
حرف الغین و الفاء بدانکه این دو حرف هیچ نابند در آخر کلمات نیست

حرف الکاف بدانکه کاف در سه موضع زیاده میشود اول کاف تصغیر است همچو مردک، پسرک، دوم
کاف بدل است از کاف فی که در اصل هاء بوده از هاء بیان همچو بندگی، چارگی، بندگان، بیچارگان، بندگات
بیچارگات، و در این دو لفظ بدل کاف بیان است و بکوی تصغیر و بعد از کاف بدل هاء حرف دیگر میشود و البته سیم کاف
صفت که با نون و الف در آخر اسم در آید معنی صفت دهد همچو غمناک، غمناکان، خوشناک، سهمناک، و کاف تصغیر بدل
در هر اسم شاید اما کاف صفت یکبار جایز باشد و کاف بدل با حرف دیگر [illegible] جمع شاید که دو [illegible]
هر دو [illegible] جمع شاید که بجای هر دو ذکر [illegible] بعضی

حرف اللام بدانکه لام زاید بسیار آید اما افزوده است با امثال، و بیلا با [illegible]، و مسول با [illegible]
و مال با اموال، و حال با احوال، و دل با دیل، با [illegible]، و پل با [illegible] اکثر بحذف کرده اند اما سال با
هر سال، و مال با [illegible]، نشاید زیراکه ظاهر الترکیب

حرف المیم بدانکه میم در سه موضع زیاده میشود اول متکلم است در آخر اسمها فایده اضافت دهد بمتکلم
همچو اسم غلامم، و در آخر فعلها فایده ضمیر نفس متکلم همچو آمدم، رفتم، و در آخر صفت فایده ربط صفت دهد بنفس متکلم همچو
عالمم، توانگرم، و گاهی در آخر اسمها نیز فایده ربط دهد همچو بنده ام، غلامم یعنی که متکلم خود بنده است و غلام است و
در بیان معنیها باز زیاده کنند و گویند رفتیم، آمدیم، نکاشتیم، شتابیم دوم میم عدد است چنانکه گفته اند در آخر اعداد
میم می پیوندد و تمام شد معدود همچو دوم، سوم، و علی هذا القیاس [illegible] چنانکه گفته اند
[illegible] سوم آنست که در آخر بعضی کلمها با الف پیوندد همچو سرخ بام، سیاه بام، و بجای بام فام آرند و
گویند سرخ فام، سیاه فام، و میم متکلم و میم عدد نیز [illegible] و میم الوان [illegible] اند مثل نام با دشنام
و درهم با هم [illegible] نام با [illegible] و کام با ناکام [illegible] و اگر [illegible]

حرف النون بدانکه نون زاید در سه موضع زیاده میشود اول نون صفت که با الف زیاده میشود و دلالت بر اتصاف [illegible]
بفعل کند همچو خندان، گریان، درخشان، افتان خیزان، و در بعضی اماکن این نون را جایز نداشته اند بشرط آنکه زیاده از سه بار نیفتد
و این پیوسته باشد و چون آن گفته اند که الفاظی که این نون با آنها پیوندد همچو خنده، گریه، درخنده، گریان مستعمل نیست

پس گوئی که باز نون تمام میشود وانکه از [illegible] انوری واقع شده بیت
گر بخندد رود از نیم [illegible] گوید زهر خند ور بگرید رود [illegible] لحظه [illegible] خون گریه
عذر آن مگر چنان گویند که کثیر الاستعمال است و با در صحیح لغت مستعمل نیست دوم نون تعدید است همچو بخوابانید
و در بعضی اماکن این نون جایز نیست جز آنکه جنبانیدن، و بگریانیدن، کثیر الاستعمال است و چنانکه گفته اند نون تعدید از اصل الف است
همچو [illegible] بیران، بنشان، بخوابان سوم نون جمع است همچو مردان، زنان، و این نون مع الف باید که ما [illegible] نون جمع
بعد از اضافت بکلمه پیوند چنانکه اسم [illegible] اسمان گویند و اسب [illegible] اسبان، و گاهی در آخر [illegible]
دهد همچو [illegible] بیگاه، بامداد، نیم شب، بعضی [illegible] و در [illegible] چهارم نون تخصیص است که با یاء
آخر اسمها زیاده شود و اسم را تخصیص دهد بصفتی همچو زرین، سیمین، نوشین، بهمن، هفتمین، و در بعضی اماکن
این نون یکبار جایز است و در بعضی الفاظ کافی بعد از آن همچو عطین، اندوهگین، شرمگین، [illegible]
[illegible] و این و چنین هم [illegible] و چنین، و همچنین نشاید بدانکه هر گاه حرفها بنون تخصیص پیوندد همچو [illegible]
پارسین، نوشین، از هنگام [illegible] بعضی بودن [illegible] ظاهر الترکیب [illegible] اما از [illegible]
و همچنین حروفها بنون جمع پیوندد معنی شاهد دهد همچو مردانه، مستانه، [illegible] اما [illegible]
در بعضی یکدیگر باشد بود، و همچنین حروف [illegible] بنون تعدید پیوندد همچو نخواند، بگریاند، بخوابانم، بگریانم، [illegible]
شاید اما [illegible] بار نشاید وانکه در نون جمع [illegible] جایز نیست [illegible] آنکه [illegible] نون جمع [illegible]
تعدید و تخصیص پنجم نون ظرفیت که با الف و بالف زیاده شود همچو تلمدان، نمکدان، ابدان، در [illegible] نمکدان
نانبدان، قلمدان، بهم جایز است چه ظاهر الترکیب نیستند ششم نون نسبت [illegible] که با الف و کاف در
آخر اعداد زیاده شود همچو [illegible] یعنی [illegible] و در بعضی اسمها معنی نسبت دهد همچو خدایگان، [illegible]
[illegible] مادرگان، پدرگان، رایگان، شایگان، و خدایگان، رایگان، شایگان، [illegible] ظاهر الترکیب
نیست و چون شاعر حروف نون [illegible] بجای [illegible] آن [illegible] راشایگان گویند [illegible] کار [illegible]
و بعضی شایگان آنرا گویند که الف و نون در آن مستعمل باشد و معنی جمعیت در او باشد [illegible] و ابد دیگر را معلوم کرده

همچو رفتنی آمدنی اما خوردنی اول است هفتم نون حفظ است که با الف و یا معنی نگاه داشتن دهد همچو باغبان و دربان

و بیجو داشتند و سایبان همچو پاسبان و میزبان و مهربان بجای نون داشتند هشتم نون مصدر است که در آخر فعلهای ماضی زیاده شود

همچو رفتن و دویدن و دیدن در برابر آن سه صیغه نون مصدر را اندازند اول صیغه قصد همچو خواهد آمدن دوم صیغه

لزوم همچو باید آمدن سیم صیغه جواز همچو می توان آمدن و در این سه صیغه در کلام فصیح نثر و نظم حذف نون کنند و گویند

خواهد آمد و باید آمد و می توان آمد و آوردن نون در این سه صیغه مستکره باشد نهم نون موضع است که با الف و یا و سین

زیاده شود همچو زرکستان و هندوستان و کابستان و درختستان و این نون یکجا در برابر آن آهنستان و ترکستان بمنزله

اسم مفرد باشد و همچنین دبستان بمنزله مفرد است اگرچه در اصل دو بستان بوده دهم نون نشانیست که با الف و سین زیاده

شود همچو سوم ستان و مکرستان و بدستان و یکبار روی داشتن و این نون معنوی است گندم گون و دیگر گون و شکر گون

حرف الواو بدانکه واو در دو موضع زیاده شود اول واو تصغیر است همچو پسرو و دخترو و این در زبان عوام بسیار است

دوم واو آن است که در کتابت نویسند همچو تو و دو و در لغت عربی صحیح ملفوظ نگردد و همچنین این واو

روی داشته باشد مگر واو بسیار ضمه و فتحه که حرف ما قبل آن باشد همچو هر دو و ابلق و یا ... بسیار است

حرف الهاء بدانکه در آخر کلمات هاء زیاده شود از آنجمله بسیار حرکت ما قبل آخر الفاظ فارسی ساکن می باشد اگر متحرک گردد

پس اگر مفتوح یا مکسور باشد هاء نویسند همچو بنده و خانه و چه و که و آن هاء را هاء ملفوظ گویند و ملفوظ نشود در تقطیع

نیز بحرف محسوب نشود مگر بضرورت وزن و این هاء بر دو نوع است یکی آنکه عبارت از کلمه باشد و حرکت ما قبل فایده دهد

و این هاء را هاء کلمه گویند همچو جامه و شانه دوم آنکه عبارت از کلمه نباشد بلکه حرکت ما قبل فایده دهد چنانکه

از جنس همچو دندانه و بنفشه و چشمه کرانه و دنباله و نقشه و چشم است همچو رنده و ... است

سبزه و ... و کاشانه و ... و پسته و ... هفته و سیاهه و این هاء را هاء فصل گویند و در آخر فعلها که ... فاعل

فایده آن دهد که فاعل آن فعل متصف شده است همچو رفته و گفته و کرده و با آن ... الفاظ ... که ...

همچو ... است و این هاء را هاء علامت گویند و در آخر جمع ... فایده مثل ... همچو مستانه و مردانه

بزرگانه و شاهانه و همچنین از این هاء اکثر زاید ... باشد و لفظ ده و یازده و دوازده و در ... کاه و بامداد کاه

و کاه کاه و بامداد کاه و شبانگاه و خرمنگاه و ... بیگاه و پگاه اما سحرگاه و شامگاه و همچنین پیکاره تصحیف کرده اند

و شاه و پادشاه و شهنشاه جایز نداشته اند چه ترکیب ظاهر است بدانکه در آخر بر نام و نکاه و ... زیاده کرده و ...

حرف الیاء بدانکه حرف یاء در شش موضع زیاده می شود اول یاء ضمیر و یاء خطاب است که در آخر فعلها اضمیر مخاطب باشد همچو

رفتی و مردی و در آخر اسمها فایده ربط دهد همچو که گویند تو عالمی تو انکه دوم یاء تنکیر و وحدت است آن یاء ملتبس است

بغیر معلول همچو اسبی و مردی یعنی یک اسب و یک مرد غیر معین سیم یاء مجهولی که در شرط و جزا باشد چنانکه گویند

اگر خواستمی دادمی و بعد از صیغه تمنی نیز آید همچو کاشکی بیامدی چهارم یاء نسبت همچو عراقی و خراسانی و شهری و روستائی

پنجم یاء لیاقت و ظرفیت که در آخر مصدرها پیوندد چنانکه گویند فلان دوست داشتنی است و در ماندن گریستنی

و ایستادنی است و خوردنی و پوشیدنی ششم یاء تنبیه و تحسین است همچو مردی و چه مردی و در تی و چه در تی مستزاد

ای دل ... ... باز آ که در ... ...

و همچنین این یاء ... ... بانیاده می کنند

و یا ... جمع کنند و بعضی یاء را جایز داشته اند تنبیه باید اگر زیاده از یکی باشد همچو میم و نون و دال در ... و

هر یک چنانکه در اصل ... بودن ... و همچنین آن الفاظ ... که ... ... که آنها ... ...

آخر ... ... اصلی و بدانکه ... ...

و از ... ... و ... ... الفاظ ... ... المستعان

رکن دوم در زیاده معطله مجوزه و بدانکه زیاده معطله مجوزه آن است که مشهور و متداول ... همچو الف ...

و ... و این ... ... در آخر ... همچو

برون و بیرون و کنون و اکنون و درست و اندرست ... مانا و همانا ... چنین و همچنین ... فتاد و افتاد و چار و چهار و دگر و دیگر

چنان و چنان و خامش و خاموش و کوته و کوتاه و بفلان و با فلان و ... ... فایده ... ...

رکن سوم در زیاده معطله معنوی بدانکه زیاده معطله معنوی آن است که مشهور و متداول ... ...

همچو الف در ... ... همچو الف که در آخر ...

دیدم شبی بود خوب درخشانا   پروین پدید و ماه تابانا

و این الف روی است ناید وصلا و متقدمان استعمال این الف را عجب خبر گرفته اند خواه روی سازند و خواه اشباع و این
نوع زاید را در آخر الفاظ کم استعمال کنند و در غیر آخر بسیار است همچو سخن سخون، ناخن ناخون، هرگز هرگیز، فرمز فرمید،
ژرهات ژاهات، بیز بنیز، ناگاهان ناگاهبان، فرا فراه، دونه دوناه، و همچنین الف زیاده می کنند در اول
لفظ بر و باور، و گویند ابر است بودم، و اباد او بگفتم، و در شاهنامه بسیار است و این نوع زیادات مستکره است

تنبیه هر کلمه را که در آخر او حرف علت باشد یا ها زاید چون اضافت کنند حرف دیگر بلفظ آید و مکتوب نباشد همچو یا اورا
همزه ملینه گویند و بشنیدنیا تلفظ کنند همچو بنده، آکنده، دانا، بینا، کنده، بانو، بلنده، بازوی، و این حرف را ضمیر صلات
دعوی نیز هم همچو الف در بهای من، بیضای من، در آن حال این حرف که در اضافت پیدا شده روی نتواند بود و الا همان حرف
آخر روی است و سبب زیادتی شدن این حرف آنست که در لغت فارسی علامت اضافت کسره آخر کلمه مضاف است همچو
حال من و چون حرف آخر مضاف قابل حرکت نباشد به اجبار حرفی زیاده کنند تا ما قبل آخر کسره اضافت شود

مطلع چهارم مشتمل است بر دو رکن **رکن اول** در القاب قافیه باعتبار تقطیع و آن پنج است و آن را اختصار قافیه جوانه

متکاوس متراکب بعد از آن متدارک   متواتر مترادف قافیه دان

متکاوس قافیه را گویند که بعد تقطیع از ساکن که در آخر او است تا ساکن که در آخر یک متحرک است چهار حرف متحرک
واسطه باشد و این قافیه در اشعار عجم خوش آینده نباشد و آنکه حضرت مخدومی فرموده اند که قافیه متکاوس در اشعار عجم
نیامده است بنابر آنست که از اشعار مطبوعه خواسته اند چنانکه مشاهد است بنابر آنکه قلیل کالمعدوم است چنانچه بعضی
فضلا گفته اند که این عدد خوش آینده نیست و متکاوس در لغت انبوه هم است و اینجا چهار متحرک جمع شود که غایت متحرکات است

متراکب قافیه است که بعد تقطیع است که از ساکن که در آخر او ست تا ساکن که پیش از آن ساکن است سه حرف متحرک واسطه باشد چنانکه
در این بیت حضرت مخدومی **بیت** ایکه خاک کوی عالم شد از آن گرم   شانه بود انگشت غم بر خاک کوی سیم
و متراکب در لغت بر هم نشسته است چون اینجا چند متحرک پهلوی یکدیگر واقع شده گویا بر هم نشسته اند

متدارک قافیه را گویند که بعد تقطیع که در آخر او ست تا ساکن که پیش از آن ساکن است دو حرف متحرک واسطه باشد چنانکه

در این بیت **بیت** گر چه در این نعل است او بود خبا کرم   رفتم همچو رضیعان آن را زمان شد در

و متدارک در لغت دریافته است چون اینجا دو متحرک است که یکدیگر را دریافته اند آن را متدارک گفتند

متواتر قافیه را گویند که بعد تقطیع از ساکن که در آخر او ست تا ساکن که پیش از اوست یک متحرک واسطه باشد چون در این بیت

بیت همه شب چون مرا همراه با دل آید بکنج غم   دل از خود سو کنم خالی از آن شب تا که گویم هم

و متواتر در لغت پی در پی شدن است بالذات نه مقوله چون اینجا ساکن و متحرک پی در پی شده اند بر آن که یک متحرک در واسطه است

مترادف قافیه است که بعد تقطیع او دو ساکن که یکی در پیش از آن است همچو ساکن نباشد چنانچه در این بیت **بیت**

آه که در غم تو کشیدم صبحگاه   چون باد صبح خضر دل پیری دمید آه

و مترادف در لغت پی در پی شدن است چون اینجا دو ساکن پی در پی شده اند آن را مترادف گفتند **تنبیه** چنین گفته اند که جمله قوافی
در این پنج قسم منحصر است چون آخر هر بیت در تقطیع ساکن است و متواتر اند بود که آخر بیت ساکن است که پیش از آن
زیاده از چهار متحرک واسطه باشد پس مخصوص است حصر قوافی در این پنج حصر قوافی باشد حصر تو لخص باشد که بعد از آن
در تقطیع باشد چرا که قوافی که پیش از رفت لازم نیست که آخر آنها ساکن باشد در تقطیع چون این تقسیم است که
عالم کرده اند در اشعار عرب نیست بجهت آن مخصوص بقوافی شده که در ردیف نیفتاده و نیز توجیه نباشد که در کن
متحرک و اسطه است میان آن خاص در چهار متحرک لازم نیست که آخر قافیه باشد بلکه لازم نیست که در کلمه قافیه باشد و
جایز است که بعضی در کلمه قافیه باشد و بعضی در کلمه که بیشتر از آن کلمه است چنانکه از امثله معلوم شده باشد که گفته اند
که این قوافی پنج گانه در سه وجه از اقسام عروض واقع می شود و بعضی گفته اند در سی و سه قسم عروض واقع می شود

رکن دوم در اصناف قافیه باعتبار اوصاف روی بدانکه روی بر دو نوع است مقید و مطلق

روی مقید آنست که حرف وصل با او نبود ساکن باشد همچو حرف دال در این بیت **بیت**

هر روز با قد چو سرو تا مردم کشد ناز   رخ خود همی کند پنهان و دیگر همی نماید باز

روی مطلق آنست که حرف وصل بعد وی ساکن باشد همچو سین در این بیت حضرت مخدومی **بیت**

خیال طلعت شب کنم بروز بسی   چو شب شود بنه خودم میسر خیال کسی

و بعضی فضلا گفته اند که روی دو نوع است مقید و مطلق مقید آنست که ساکن باشد چه در وصل ایشان ساکن باشد و
مطلق آنکه حرف وصل او متحرک باشد و این قسم اسد است چه اگر این تقدیر حرف ثالث ماند و آن روی متحرک که حرف وصل
نداشته باشد چنانکه ابن یمین در حضرت ممدوح **بیت**

دلا گر طمع همه بیگانگان بازم سازی   هم از پرکالهای سینهٔ افکار بیماری

و مقید در لغت بند کرده شده است چون روی وابسته شد بآنکه بعد از آن حرفی دیگر نباشد از قافیه آنرا مقید گفتند و
اطلاق در لغت رها کردن است از بند چون روی وابسته نیست بآنکه بعد آنرا مطلق گفتند و بدانکه روی مقید یا آنکه
با او هیچ حرفی از حروف قافیه نباشد مقید مجرد خوانند و اگر حرفی دیگر باشد نسبت بآن حرف کنند اگر ردف مفرد
باشد مقید بردف مفرد گویند و اگر ردف مرکب باشد مقید بردف مرکب گویند و همچنین مقید بقید گویند
اگر حرف قید باشد و بر این قیاس روی مطلق را اگر با او حرفی نباشد از حروف قافیه مطلق مجرد خوانند و
اگر حروف دیگر باشد نسبت بآن حرف کنند مثلا اگر خروج باشد مطلق بخروج گویند و اگر مزید باشد مطلق بخروج و
مزید گویند و اگر ردف مفرد باشد مطلق بردف مفرد گویند و اگر ردف مفرد و خروج باشد مطلق بردف مفرد
و خروج گویند و مقید و مطلق مجرد و غیر مجرد بیست است بنا بر آنکه تاسیس و دخیل را اعتبار کرده اند چون پیش جمهور
علمای آن واجب نیست و اگر اعتبار آن کنند بیست و هشت چه هر که مقید بتاسیس و دخیل یکی دیگر است و مطلق
بتاسیس و دخیل یکی دیگر و همچنین مطلق بتاسیس و دخیل و حرف که از وصل باشد سه دیگر و بعضی فضلا
گفته اند اوصاف دو نوع روی یعنی مطلق و مقید آنچه مرکب است مطلق است بیست اما از روی حساب معلوم شود اگر
تاسیس و دخیل را اعتبار کنند چه هر که مقید بتاسیس یکی و مقید بتاسیس و دخیل هم یکی و مطلق بتاسیس یکی و مطلق
بتاسیس و دخیل یکی دیگر و علی هذا القیاس تا سایر حروف که بعد از روی و وصل است تا نائره دیگر پیدا شود و مجموع اوصاف
سی گردد پوشیده نماند که مقید بتاسیس تنها [illegible] و مقید بتاسیس و دخیل یکی دیگر نامعقول است
چرا که تاسیس و دخیل همیشه با هم حرف قافیه هر جا باشد با هم و مقید و مطلق را نسبت بآن کنند بعضی اگر با این حرف باشد
نسبت بآن حرف کنند اگر چه حرف با صحه حرف باشد نسبت بآن دو نیز کنند مثلا هر گاه با روی مطلق خروج و مزید باشد

مطلق بخروج و مزید گویند نه آنکه در این حال مطلق بخروج تنها گویند و اگر از مقید بتاسیس خواهیم مثلا
آن مجرد خواهد که حرف دخیل متغیر باشد همچو حاصل و باطل و از مقید بتاسیس و دخیل آنکه دخیل متغیر باشد
همچو اصل و فصل این نامعقول است چرا که دخیل از حروف قافیه است چه متغیر باشد چه نه خواه متغیر باشد [illegible]
بعضی لازم ندانسته اند [illegible] و این تقدیر جای دگر حرف قید متغیر باشد همچو رخت و بخت و همچو بخوام و بشوم
که هر روی را مجرد گویند و مقید بقید بعضی مطلق بقید حال آنکه مجرد نمی گویند و نسبت بحذف قید می کنند بدانکه قافیه
بحسب حرف تاسیس وصف کنند بجهة انتساب روی بآن نه دو ما مثلا مقید مجرد می گویند

رکن سوم در عیوب قافیه و آن هفت عیب است اقوا و سناد و ایطا و اکفا [illegible]

الاقوا اختلاف حذو و توجیه است همچو کار و مور و طوبی و فرهنی و حُجّت و حَجّت و بُرد و بَرد اما اختلاف حذو مثل
آهسته و پسته جایز است و اقوا در لغت [illegible] بیان کرده نشانست [illegible] آنرا اقوا گویند

السناد اختلاف ردف همچو زمان و زمین و پوشیده نماند که این اختلاف مستلزم اختلاف حذو نیز هست و بدانکه
آنکه ذکر تاسیس لازم [illegible] تغییر او را سناد گویند و سناد در لغت اختلاف است و مناسبت ظاهر است

الاکفا اختلاف روی قریب المخرج باشد که فرق در مخرج دشوار نماید همچو [illegible] و اکفا
در لغت [illegible] آنرا اکفا گویند

الاصراف اختلاف حرکت [illegible] همچو بدرش و پرورش که [illegible] و مراد
[illegible] آنرا اصراف گفته اند

الایطا تکرار قافیه است خواه کلمه قافیه مستقل و مکرر باید چنانکه آب و آب گفته شود و باز آب گفته شود و بعد از آن
[illegible] مثلا [illegible] مطلع را
[illegible]
[illegible]
[illegible]

۹۲

درنگذرانند در مطلع سوم احوال هر دو قسم ایطا معلوم شد و بعضی از فواید شایگان یعنی آنکه تقوی او هر دو زاید مشهور

الترکیب باشد چنانکه در انتهای ابیات مثل نیرها و جانانها بیاید که بیکجا الف جمعیت و بیکجا الف زاید و بیکجا الف نسبت

و حکم این نیز معلوم شد و جایز نیست آوردن قافیه با خفی زاید مشهور الترکیب مثل الفصور بیکجا و مخففه دیگر با وجود آن

خالی از ضعف نیست و اگر قافیه موصول باشد مخفی کم شد از اسمعیل که گفت اندر حروف وصل قافیه همچو اکثر مثنیا و اما

حکم مرفوع مجهول خواه در حروف مشتمل بر قید و وصل و مغیر خواه در حرکات در مجلس ردیف معلوم شد و جمیع آنها

حروف مجهول یا عربی خواه در تصریف خواه در غیر آن اکثر جایز داشته اند و قلیلی مجوز نکرده اند مگر در دفعی که با وجود آن

ضعیف شمرده اند و ایطاء در لغت قدم بجای قدم دیگر نهادن است و در اصطلاح اعاده قافیه را ایطا گفته اند [illegible] کند

اللحن آوردن چیزی نیست غالب که در شعر آرد آورده بعضی حرکت یا سکون خلاف [illegible] کند شعر

اللغو آوردن قافیه است که در آن فایده نباشد الا وزن که بیت را از آن مستغنی باشد **تنبیه** این بود عیوب قافیه که قوم ذکر کرده اند

اما اگر چنانکه [illegible] قافیه [illegible] حروف و حرکات واجب التکرار و معرفت آن [illegible] چون تکرار آن

با تغییر باشد قافیه را از عیبها [illegible] که ظاهر در عیب حروف [illegible] باشد واضح و اشتهار باشد و بدانکه عیوب

قافیه دیگر هم هست که ذکر کرده اند مثل تغییر حروف [illegible] باشد و مثل تغییر حرکات [illegible] قافیه موصول

نباشد و حاصل هر دو [illegible] حرکت و سکون [illegible] شعر عیب [illegible]

بیت صلاح کار کجا و من خراب کجا ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا

و بعضی توهم کرده اند که این قافیه غلط است زیرا که حروف حرکت [illegible] قافیه [illegible]

سکون [illegible] موافق آن باید [illegible] واجب [illegible] چون

[illegible] سکون [illegible]

مثل لفظ [illegible] الفاظ [illegible]

باید که [illegible] شعر [illegible]

همه دانند کاین کس در همه عمر نکرده هیچ قصد گفتن شعر

۹۳

چو سید [illegible] شد که [illegible] که قافیه را [illegible] معنی [illegible] فهم [illegible] شود و چنانکه این بیت عماد [illegible] **شعر**

بر قد تو [illegible] مرا [illegible] غلط کرده [illegible] زلف [illegible] نگار [illegible]

چه استعمال الفاظ [illegible] عیب اما ایطاء [illegible] اشاره [illegible] شد و بدانکه [illegible] کند

اگر [illegible] **را اینجا اصلا [illegible]** [illegible]

با عبارت [illegible] کلمه دیگر [illegible] ردیف [illegible]

[illegible] ردیف [illegible] گویند و بدانکه [illegible]

[illegible] گویند

[illegible]

[illegible]

مطلع پنجم و این نیز [illegible] **رکن اول** [illegible] حاجب [illegible] شد

[illegible]

رباعی [illegible]

[illegible]

بدانکه [illegible]

[illegible]

[illegible] گویند [illegible]

[illegible]

[illegible] گویند [illegible]

[illegible]

[illegible]

۹۴ آنکه حاجب بیش از قافیه نبوده باشد بلکه یک لفظ یا کلمه که گذشت از این بیت قافیه مرتب باشد و اگر از قافیه یک کلمه یا قافیه خود لفظی مکرر باید
باید بیش از کلمه‌های دیگر که هست او بلکه در حروف و حرکات مصادف شود دوم آنکه لازم نیست که حاجب را معنی مکرر باید
چنانچه در ردیف لازم است آنچه اگر در این معنی مکرر باید سیم آنکه هر لفظی که بیش از کلمه قافیه در چند بیت
مکرر باید اما آن در مطلع اگر قافیه مکرر باید مصادف شود چهارم آنکه هر لفظی که بیش از کلمه قافیه اول کلمه خود قافیه مکرر
باید مصادف شود احکام ایراد حاجب واجب نیست بلکه مستحسن است و جایز است که بعضی جای باشد و بعضی جای نیاید و آن را که
گویند حاجب و بعد از آن ترک کند و باید که حاجب مکرر باشد بعضی شعرا از ردیف و قافیه معنی بر آن مختار شمرده‌اند و الا عیب است
و احسن آن است که حاجب در هر بیت واقع شود چنانچه در رباعی معزی گفته شد چرا که نسبت به قافیه دوم حاجب نیست
نقصان آن را هم محجوب گویند و حاجب از مخترعات شعرای عجم است و فصحای عرب آن را انکار کرده‌اند و شعری که مشتمل بر حاجب
محجوب گویند و حاجب در لغت پرده دار است چون آن بیش از قافیه باشد گویی که پرده دار او است و از این جهت حاجب گفته‌اند بدانکه
هر حرف و حرکت که بیش از قافیه مکرر آید باید آن را لزوم ما لا یلزم گویند

رکن دوم در بیان ردیف بدانکه ردیف کلمه‌ای است یا بیشتر که مستقل باشد در لفظ یا در حکم مستقل باشد و بعد از
قافیه در قافیه دیگر بعینه از آن جهت تکرار یابد و تکرار شود یک معنی مستقل نباشد مثال آنکه ردیف مستقل باشد
لفظا از مولانا در منقبت حضرت ممدوح **بیت**

آنکه از تاج او بوده است دین تم لازم بود | آن که نام مقصد جانکه در دل اسم لازم بود

و مثال آنکه ردیف مستقل نباشد بعدم از او در مصراع دوم از این بیت **بیت**

چو نتوانم که در خیل غلامانش کمر بندم | روم در سر کنج عزلت در برو خود بر بندم

و از نوع دیگر ردیف ممزوج گویند یعنی با قافیه ممزوج باشد و بعضی از فضلا در شعر ردیف ردیف آورده‌اند
که یک معنی تکرار یابد و این نیست چنانکه گذشت که ردیف کلمه‌ای است که تکرار یابد محجوب آنکه در آخر بیت
نقل کرده از صاحب معیار الاشعار که در ردیف اعتبار تکرار لفظ است و بعضی اعتبار عبارت نیست که هر مصرع یک معنی
با معنی مختلف با بعضی را معنی باشد چنانچه در ردیف ممزوج و محجوب آنکه از بیت‌ها اگر ردیف را بشناسند تا ترکیب ردیف مختلف المعانی

۹۵ هر شب صنم ز هجر پریشان و دیده تر | دل اندر غم رخ یار و نقد جان بتر
تو فتنه زمانه شدی و زین روزگار | بوده است بیش از این فتنه در آمده تر

با آنکه از این بیت ردیف نظایر چه اگر حرف و حرکت تفصیل کلمه مستقل نیست تا ردیف باشد بلکه از حروف قافیه است که
دوم چنانکه گذشت و لفظ تر در مصراع اول اگر چه مستقل است اما معمول نیست که به حکم غیر مستقل است
چه در مصراع ثانی و رابع مستقل است و فاعل معمول چنانکه گذشت که اگر تو بیت نیابد اول از رابع ثانی صورت گرفت
گذشت احکام ردیف واجب نیست بلکه مستحسن است و شاید که بعد از آنکه در بعضی ابیات آورده باشند در بعضی
نیاورند و تغییر دهند جایز نیست مگر آنکه آثار ترک آن شود چنانکه کمال اسمعیل گفته در قصیده که مطلعش این است **بیت**

سپیده دم که نسیم بهار می آید | نگاه کردم و دیدم که یار می آید

و بعد از چند بیت گفته **شعر**

ز صبر حال ز ما خوش شدم مستعمل | که بر انام چنین خوش نگار می آید
ز هر سپهر بجای که بیش خاطر تو | همه خطا بر سپهر آشکار می آید

دیگر ردیف باید که مکرر باید بعضی شعرا آورده‌اند و بعضی بیان مختار باشد و الا عیب است چنانکه در این بیت گفته **بیت**

هزار منت که تو فیض نوری است بود | زمانه طی نکند جز برای حق تا

که لفظ الزم معنی ردیف بود است و بعضی فضلا اعتراض کرده‌اند که شعر قیس در تعریف ردیف گفته که بیت شعر در روز روشن
بد محتاج باشد و باز چون گفته که کلمه ردیف اگر متمکن باشد عیب پس از تعریف ردیف فهم می‌شود که ردیف است آنها طیب و از اعتراض
ما نوع است که اگر این تعریف بجای که از شرط واجب شود و شرط آن چون نیابد باعث اطلاق کنند اطلاق کلمه
ردیف بر زعم شاعر است یعنی آنچه شاعر ردیف ساخته آنچه ردیف است بیت با ایشان قرینه و مثل این اطلاق بسیار است لکن
این جواب بتوان کرد که چنین نیست که اگر کلمه ردیف متمکن باشد آن را ردیف نگویند بلکه آن ردیف است اما صورت
ما فهم جواب این اعتراض و اعتراض ثانی نتوان گفت که آن تعریف کلمه‌ای است که در شعر و مع محتاج باشد با خلاف بلکه
حکم ایشان احکام او که در ابیات تغییر و تصرف ندارند چون تغیر ردیف عیب است مطلق ردیف چنانکه بعضی فضلا گفته‌اند

چرا که عیب بود و مخصوص آن بیت بسیار است چنانچه در بعضی ابیات بیشتر آورده شود و بعضی دیگر را نیز تغییر
و تبدیل نکنند و اشارات بکنند بالفاظ غریب و معانی دور و ادا نسازند و بیان آنکه در ردیف و مقطع را اعتبار نیست
بود که یک کلمه بیاید و خوانند بود که بیشتر باشد تا غایت که تمام مصراع مشتمل بر ردیف و قافیه باشد و شعر مشتمل بر دو ردیف
خوانند و ردیف مجموع حاجت نیست و تعریف بعضی از معانی آن از شعر شیخ عجم که ... ردیف و مزدوج ...
کنی اگر گویند که ... شخص ... سوار شده باشد ... که بیت ... ردیف ... آنرا رد ... کنند

رکن سوم در بیان هنرهای اشعار و هر چند این مبحث از علم ... است ... بدانکه شعر را ... اوصاف
اوصاف بسیار است حمید و آنکه ... شعر ... لفظ ... و ترکیب ... لطیف باشد ...
و از استعارات بعیده و مجازات شاذه و تشبیهات کاذبه و ... خالی باشد ... الفاظ ... معنی
بلند ... باشد و تمام شعر ... المذهب ... القافیه ... مناسب ...
باشد ... الفاظ ... اهل ... مصطلحات ...
کا ... الکتاب ... ملکه ... شعر ... وصف ... شاعر ... کلمات
... شعر ... الفاظ عربی ... پارسی ... اصل ...
... و ... اکنون ... تضمین ... مطلع
م هذا ... صواب مناقضه شعر ... معنی دوم ... چنانکه درین بیت بیت

هم از تو یار ... کنم ... از ... هجران تو دانی

... تضمین ... نوع است اول آنکه مصراعی یا بیتی از شعر غیر در شعر خود
درج کند و اگر ... شعر خود ... شعر غیر ... تضمین کند ...

بیت روزی که ... قضا ... اجل ... هلاک من

که ... گفته روزی که ... قضا ... اجل ... جفای تو ...

و اگر شعر مثلی که ... تضمین کنند آنرا ارسال المثل گویند چنانکه درین بیت ... بیت

وز آن شمع ... همه کس ... پروانه ... جراغ ...

و مانند ... اقتباس یعنی بعضی از قرآن یا حدیث ... کلام خود درج کنند ... اشارتی کنند که
از قرآن یا حدیث دوم آنکه تمام ... الحاج ... بیت ... معنی ... معنی دوم ...
شود ... شعر ... معنی ... مصراع دوم بیت

عاشق آن دلبر شیرین لقا ... از وی ندیدیم جز جفا

و گفته اند که ... آورده باشد ... اما ... اند
گویند ... این نوع ... شعر

خواهم که باشد ... ، ... ، ... ، ...

مطلع آنکه شعر ... باشد ... آن ... عربی
مبتدا ... اول آنکه شاعر ... شعر ... با
... گوید که ... البحر ...
کر دوم آنکه ... استعمال ... کند بیت

باد ... و ... از ... جام ... هلا ... قرار ...

کاف ... چنان آورده ... الفاظ ...
معنوی ... هذا ... بیت

هر ... خال ... بود ... و تو هر ...

ممدوح ... سوم آنکه ... بیت

اگر ... بگل ... تو ...

و همچنین اگر گویند ... چنانکه ... گفته بیت

... اگر ... صد ... زنده ... شد

و امثال ایجا[ز] ... و اینهمه ... آنچه گفته‌اند احسن الشعر اکذبه مراد کذب آن است که ممتنع بود و از آن به

اغراق و تبلیغ گویند و مستحسن است چهارم آنکه ابتدا شعر به لفظ مستکره کنند و الحفظ

[illegible] ... هیچ لفظ ... و ترک المطلب

آن که از ممدوح ... طلبند ... کند بیت

چو من صاحب هنر در خدمت تو | چرا باید که باشد ضایع و خوار

بالا از ممدوح چیزی ... پنجم آنکه معنی شعری اخذ کنند و در الفاظ و ...

دیگر نظم کنند ... فضل بدانکه سرقات شعر چهار است ۱ انتحال ۲ سلخ ۳ المام

۴ نقل ۱ انتحال آنکه شعر دیگری ... بی تغییر ... فرخی گوید بیت

از نهیب خنجر خونخوار تو ... | خون ... آید بجای خوی ... اعضا

و ظهیر آورده بیت

بدانسان ... از نهیب خنجر تو | بجای عرق خون چکد از مسام

سلخ آنکه لفظ و معنی کسی را بگیرند و ترکیب آن را بگردانند ... معزی گوید بیت

کم شده ... | کرم ... داد و دنا

دیگری این معنی ... بیت

آن ... | ... باید کرد

دیگری این معنی را چنانکه ... گفته بیت

... | که اندر ... جوانی را

المام آنکه معنی بگیرند و عبارت دیگر ... کنند بیت

... | ز خون ... کرده لالا

... گفته بیت

... | ... صدف ...

نقل آنست که معنی شعر کسی را بگیرند و از بابی به بابی دیگر برند و از پرده دیگر بیرون آرند بیت

... | کو هیچ نگین ساده بدو ... کند

و اصل این معنی را ... نقل کرده است بیت

... | ... نگین

اما علمای بلاغت گفته‌اند که اگر کسی معنی دیگری را بعبارت ... و لطیف‌تر ادا کند معنی ... ملک او گردد و ... فضلیت

تنبیه گاه در شعر اشارت ... کنند ... تلمیح گویند و گاه کلام نثر را ... قرآن ... حدیث ... قرآن

نظم کنند ... تغییر ... آن را عقد گویند بدانکه

... از ... ترضیات ...

خاتمه در وصایای شاعر بدانکه استادان ... گفته‌اند که شاعر ... علم ... باید ... و ... آنکه

... چون ... معنی ... شعر ... بگویند

... مفردات ... شعر ... گویند ... ترکیب

صحیح و فاسد آن را بشناسد و ...

تصحیح ...

و ... السلام

بسم الله الرحمن الرحیم

دیوان راقم

سعید الدین محمد
یا سعد الدین

۱

ای هر زبان بذکر تو گرم فسانهٔ
عقد سخن ز سبحهٔ حمد تو دانهٔ
هر قطره را بجنس تو محو است دیدهٔ
هر ذره را بمهر تو گرمست خانهٔ
هر برگ گل بیاد تو لبریز شبنمی
هر بلبل از نوای تو گرم فسانهٔ
هر معنی از وجود تو برهان روشنی
هر صورت از نمود تو آیینه خانهٔ
آب بقا ز چشمهٔ لطف تو قطرهٔ
برق فنا ز آتش قهر تو نشانهٔ
بیدل نشسته ایم که از خدنگ تو
خواهد زبانه تافتن دلها زبانهٔ
بر رخش بسته کشتی ما از شنای تو
با آنکه نیست بحر سخن را کرانهٔ
مرغ چمن زناله زمانی خموش نیست
از من شنیده تا سخن عاشقانهٔ
جز معنی غریب که صید خیال ماست
دام سخن نداشت ز ما آب و دانهٔ
داغ کهنه داده دار بهت که دست فیض
واکرده در برابر هر دل خزانهٔ
راقم نداشت چاره پریشان دماغ
زین بیشتر که زلف سخن داشت شانهٔ

۲

ای ذکر تو سر رشتهٔ تسبیح سخنها
بی حمد تو پیمانهٔ خالیست دهنها
تا حرف ثنای تو حلاوت بسخن داد
لبریز شد از کام زبانها و دهنها
گل کرده چو شور سخن در نالهٔ بلبل
در هر سر خاری ز هوای تو چمنها
تا بست تمنای تو بار سفر شوق
محمل کش غربت شده آرام وطنها
رفتند زخود جمله برون ما و تو راقم
ماندیم در این چاه بامید رسنها

۳

ای ز دیوانت دو عالم پر ز صبح و شامها
مطلع آغاز کرد نقطهٔ انجامها
ز نزهت ناکامی تو [illegible] کامها
در بهوایت [illegible] زردرد گل میکند
از تو چو هر دم ای [illegible] بیناها
بر زبان هر کسی که مجنون سر راها
هر هم از آزار [illegible] خلوت وحشت ای صحرای تو
در من صحرای [illegible] هر دو جهان از خوی تو
بو دل در دل برز بانم هر دو جهان بیناها
سوخت چون رنگ گل بر [illegible] بیمودنم
روز و شب چون [illegible] مشغول صبح و شامها
دود [illegible] گرد [illegible] مخمور هنوز
سر ده ام [illegible] خالی مخمور دردها
تا ز نور [illegible] گردش چشم که دارد
سر چه صید وحشی صحرای [illegible] انتظار صداها
در [illegible] صیاد دارد نقش آرزو
سر چه [illegible] چون راقم [illegible] ناماها

۱

در این ... از ... عالم ...
نقد ... چون ... بدام آرمیدها
در این ... در راه ... باشد
نصیب آن ... فیض ... کشیدها
از آن ... حلقه ... ز اسما زمین ... از آزردلی
که ... حلقه گردد بر زمین از قد خمیدها
بساط ... مرا ... گر بر چیدنی دارد
نمی آید بکار ای ... بر خویش چیدها
رسی سر کرده چون خامه راقم ز ... کی
جز افتادن خطر ... می‌دارد دویدنها

۷

نا له مستانه نشنیدم از ... ها
می‌بردم از خود بیاد گردش پیمانها
جهد کن کز حلقه افلاک پا بیرون نهی
تا کسی دارد سر زنجیر این دیوانها
ما ز دریا سبز می‌گردد ز ابر بهار
در زمین آسمان دارم چو انجم دانها

۴

ای کبریای قدر تو از قیل و قالها
بر نطق بسته راه جواب و سؤالها
دارد سفینهای سبکبار عقل را
در چار موجه عرق انفعالها
از جوش آرزو نتوانم نفس کشید
شد تنگ جا بر آینه ام از مثالها
زین ره عنان بتاب که فکر حکیم را
طی شد بپای شبهه ره احتمالها
آنجا که خامه‌ات رقم سادگی زند
از روی صفحه محو شود خط و خالها
پرواز در هوای تو کار خیال نیست
سازد نفس نفس اگر از شوق بالها
چون خامه ام زبان بیان باشد ... کند
افتاده کار صحبت راقم بلالها

۵

بیاد ت سینها گردید تا ... گلستانها
بدان بیتو ... چو گل ... بیابانها
ز سودایت ندارم خاطر جمعی گرفتم
زاد ... ترتیب دیوانها
ندارد دستگاه آنقدر شوری که ... دام
شود گر حلقه زنجیر سودا ... بیابانها
مرا دامن بخار آرزو ... می ...
بدست ... از درد ... ها
نه تنها ... شوخی مژگان ... گرفتم
که دارد راه ... افتد ...
کسی از وحشت ما جانب صحرا نمی‌آید
حصاری از ... ما دارد بیابانها
ز بید ردی ... از خود غافل ...
در آن میدان که راقم ... جولانها

۶

چو عالم را نگر وحشت ... از خود رمیدنها
که پایم در ... خود ره میدان ... کشیدنها
نباشد سستی ... آزاد مردانرا
نخواهد دست ... دیگری از خود بریدنها
چه کام از بود این باغ ما حسرت نصیبان را
که دست بسته داریم فصل میوه چیدنها

نیست مرهم ابتر از فکر دنیا آفتی
طرح ... از ... چیده اند
شمع ... بزم وصال ... باشد است
شب خیال شوخی آن چشم بیدارم نکرد
ما کجا و صحبت ارباب دنیا از کجا

گنج باشد آتش سیلاب ... ها
سا ... بیدار ... ها
... مکتوب ... ها
... ها
آشنا ... ما را ... ها

(۸)

برآمد ... کام ... ها
... چیده ...
... بیشا
دلم خون گشت ... دانه ...
... غبار ...
... میماند
تلخی تا ... جان شیرین ...
اگر چه ... ها
... لاف راقم

غبار خاطرم شد ... چشم روزنها
چو گل ... یاد ... کردها
... از ... تیغ ... کردها
از آن حاصل که مژگان ... جبیه ... ها
هنوز از حلقه زنجیر ... شنیدها
... فشردها
... سپردها
... رفتنها
دل خود ... تا داده خوردها

(۹)

چراغی ... شنبها
... شد
... آید
... محفل
... نغمه ...

(۱۰)

تماشا کن چراغان ... سنبها
تمام شب ... عیسی ...
دو عالم ... دل ما را
... از آن ...
... بیقرارا
... انجم را
... مد
... مردمی
(۱۱)
... زبان ما
از ... گرفت
از ... هر کجا رفت

سود ... جلبیها
... ترا ... ها
... دور بینها
... شبنمها
زبان خامه راقم ... آخر ... ها
که باد صبح دامن ... کرها
... بارها
... ها
... ها
... ها
بدست ... کمها
... لبها
... ها
... ها
... ها
ما را ... بیا باسبان ها

[illegible]

(۱۳)

[illegible]

(۳۵)

(۴۳)

[illegible]

(۳۶)

[illegible]

(۳۷)

[illegible]

(۳۸)

[illegible]

(۳۹)

[illegible]

(۴۰)

[illegible]

(۴۲)

[illegible]

(۱۴)

(۱۶)

[illegible]

(۱۵)

[illegible]

(۱۶)

تا آن لب کرده‌ام نسبت شراب ارغوانی را — بجز آلوده‌ام بیهوده آب زندگانی را

حلاوت ... از حرف شیران ... — زهر آمیخته این طوطیان شیرین بیانی را

امید شوخ چشمی دارم از طفلی که ... — تمکین ز نسیم یار می‌باید روانی را

[illegible]

(۱۷)

[illegible]

(۱۸)

[illegible]

(۲۱)

[illegible]

(۲۲)

[illegible]

۶۳

[illegible]

۶۴

[illegible]

[illegible]

۶۶

[illegible]

۶۹

[illegible]

۷۰

[illegible]

۷۱

[illegible]

[illegible]

۸۱

[illegible]

۸۴

[illegible]

۸۵

[illegible]

۸۶

[illegible]

از جوش آرزوها که دل رسد بجائی

۹۱

۹۲

۹۳

۹۵

۹۶

۹۷

۹۸

۱۰۰

۱۰۱

۱۰۲

۶

۱۱۳

از هنر بیجا امید کامرانی داشتن

[illegible]

۱۱۴

[illegible]

۱۱۵

[illegible]

۱۰۸

[illegible]

۱۰۹

[illegible]

۱۱۰

[illegible]

۱۱۱

[illegible]

۱۱۲

[illegible]

۱۱۶

[illegible]

۱۱۷

[illegible]

۱۱۸

[illegible]

۱۱۹

[illegible]

۱۲۰

[illegible]

۱۲۱

[illegible]

۱۲۲

[illegible]

۱۲۳

[illegible]

۱۲۴

[illegible]

۱۲۵

[illegible]

۱۲۶

[illegible]

[illegible]

مهی که یاد رخش آتش سینه‌ها زده است

[illegible]

١٣٦

[illegible]

١٣٧

[illegible]

[illegible]

از غیرت [illegible] آستین من

داغم [illegible] سینه کند

۱۸۵ [illegible]

[illegible]

۱۸۶ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

از علم به عمل چند [illegible]

[illegible]

این قافله را با دعای جرسی بود

[illegible]

ذا قلیم ازل تا باید بلا مردان ما

[illegible]

برسر راه مراد تیغ تو عشق

[illegible]

زبان یاد ادا آید [illegible]

[illegible]

[illegible]

۲۸۶

[illegible]

۲۸۸

[illegible]

۲۸۹

[illegible]

[illegible]

۲۹۵

[illegible]

۲۹۶

[illegible]

۲۹۹

[illegible]

[illegible]

گرخاک ره ... کشم شادم که بیقراری
دارد سحاب ... [illegible]

[illegible]

خورشید ... [illegible]
آوازه ... [illegible]

از قبکه شد ... دست دعا بلند

۳۰۵

[illegible]

دانم ... دست نگو ... کرده شود

[illegible]

۳۲۸

[illegible]

[illegible]

قدم آهسته نه ...

[illegible]

گر آن خط ... دل ... نگردانه

[illegible]

٣٧٣

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

۵۰۹

چو از زبان ز خونابان در نظر دارم

تماشائی که از چشم حیران در نظر دارم

[illegible]

۵۱۲

۵۱۷

۴۹۷

۴۹۸

۴۹۹

۵۰۱

۵۰۴

۵۱۸

همه تن چشم خون‌فشان شده‌ام
بسکه از بار دل گران شده‌ام

نقشم از خاک کوی او برخاست
همره سینه هم آسمان شده‌ام

نز تو مردم ز صورت و معنی
اولین نقش امتحان شده‌ام

چشم بد دور کامران شده‌ام
که کشم منت بهار هنوز

چقدر ها سلسله [illegible]
هما سر فرود نمی آرم

بادل و دیده [illegible] شده‌ام
میتوانم ز خویش رفت هنوز

بر نمیدارم از زمین [illegible]
گرچه از داغ گلستان شده‌ام

بسکه تن داده‌ام [illegible] بلند
همه تن گرچه استخوان شده‌ام

[illegible] ساده کیها را
چقدر دیده لب گران شده‌ام

قطره‌ام بحر بیکران شده‌ام

۵۱۹

[illegible]

۵۲۰

[illegible]

۵۲۱

[illegible]

۵۲۲

[illegible]

۵۲۳

[illegible]

۵۲۴

[illegible]

۵۲۵

[illegible]

۵۲۶

[illegible]

۵۲۷

[illegible]

۵۲۸

[illegible]

۵۲۹

[illegible]

۵۳۰

[illegible]

۵۳۱

[illegible]

۵۳۲

[illegible]

۵۳۳

[illegible]

۵۳۴

[illegible]

۵۳۵

[illegible]

۵۳۶

[illegible]

۵۵۷

[illegible]

۵۵۰

[illegible]

۵۸۸

۶۱۹

[illegible]

در دی ماه ۱۳۱۹ از بیماری سخت [illegible] چند که
توانستم [illegible]
دو روزی [illegible]
و در روز پنجشنبه ۲۳ دی مطابق هفدهم ذیحجه ۱۳۵۹
به پایان رسانیدم و انا الفقیر محمد علی بن [illegible]
المصاحبی النائینی المتخلص بعبرت غفر الله له و لوالدیه

[illegible]

۶۱۳

[illegible]

۶۱۴

[illegible]

۶۱۵

[illegible]

۶۱۷

[illegible]

۶۱۸

[illegible]